

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (541)
липень-серпень
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патріляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Решет* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Решет**,
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №9 від 05.07.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70х100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №126
Підписано до друку 30.08.2018 р.
Свідчення про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідчення ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Волощук М. (Івано-Франківськ). Галицькі князі та знать у відносинах із Литвою XII–XIV ст.....	4
Магась В. (Житомир). Всеросійський залізничний союз та влада в Наддніпрянській Україні в 1905–1908 рр.: трансформація взаємин.....	20
Пиріг Р. Військова еліта Української Держави: еволюція політичних лояльностей	46
Ковальчук М. Російсько-Тульський загін Армії УНР: формування та бойовий шлях (квітень – травень 1919 р.).....	68
Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як засіб індоктринації суспільства (на прикладі Української РСР повоєнного періоду).....	84

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кульчицький С. Обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р.Конквеста й Р.Лемкіна	98
Патриляк І. Агентурна справа «Щур» як джерело до вивчення методів агентурної роботи радянських органів держбезпеки проти керівників українського визвольного руху.....	128

ПЕРСОНАЛІЇ

Шаповал Ю. Богдан Осадчук: «Мене називають “отаманом”, що керується винятково власною думкою та власним пером».....	146
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Олександр Оглоблін. Проблема української економіки в науковій і громадській думці ХІХ–ХХ в. (До 90-річчя першої публікації статті) (вступна стаття О.Яся)	175
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Гирич І. Київ ХІХ–ХХІ ст.: Путівник; Гирич І. Київ: люди і будинки; Гирич І. Історичний путівник по Києву: український Київ ХІХ – поч. ХХ ст.: Культурологічний есей; Гирич І. Український Київ кінця ХІХ – початку ХХ століття: Культурологічний есей (С.Вакулишин, В.Кавунник)	203
---	-----

Постоловський Р., Десятничук І., Слесаренко А., Філіпчук І. Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Празька весна» 1968 року та утвердження режиму «нормалізації» (С.Віднянський)	207
---	-----

Попова Т. Життєпис ученого-історика на перехресті історіографічних традицій: Теорія. Методологія. Практика (О.Ясь)	220
---	-----

Майбутнє минулого: нові підходи до української історії (М.Боровик)	226
---	-----

ХРОНІКА

Таранець С. Історико-археографічні й етнографічні експедиції Музею історії та культури старообрядства України в 1998–2017 рр.: завдання, методика, результати	231
--	-----

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	237
---	-----

УДК 94(477.83/86.):930.2

МИРОСЛАВ ВОЛОЩУК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), myrkomyrko79@gmail.com

ГАЛИЦЬКІ КНЯЗІ ТА ЗНАТЬ У ВІДНОСИНАХ ІЗ ЛИТВОЮ XII–XIV ст.

Шляхом верифікації різних за змістом та часом появи джерел комплексно відображається перебіг військово-політичних, а також частково торговельних контактів володарів і містян Галича та Галицької землі з мешканцями Литви впродовж XII–XIV ст. Використання загальноісторичних методів із компаративним зіставленням даних археології дозволяє встановити, що найактивніший період двосторонніх взаємовідносин припав на другу половину XIII ст., і пов'язаний із галицьким князюванням Шварна Даниловича 1264–1269 рр. та подвижництвом рідного брата його N за іменем дружини – литовського князя-монаха Войшелка. Відзначається уривчастий характер писемних повідомлень, які доповнюються нечисленними пам'ятками матеріальної культури. До таких відносимо браслети «галицького типу», знайдені в 1930-х рр. під час археологічних досліджень у Каунасі та предмети литовського буриштинового експорту, відомі зі знахідок початку XXI ст. у Галичі й Галицькій землі. Оригінальності дослідженню додає периферійність розташування окреслених підконтрольних Рюриковичам теренів, а, отже, специфічності у стосунках із далекими балтами порівняно з іншими руськими землями.

Ключові слова: Литва, Галич, Галицька земля, Данило Романович, Лев Данилович, Войшелк, Шварно Данилович, Міндовг, Любарт Гедимінович, матеріальна культура.

Тема взаємовідносин Рюриковичів із балтами (ятвяги, пруси, жемайти, аукштайти, литва тощо) віддавна перебуває серед актуальних не тільки у вітчизняній, а й зарубіжній історичній науці. Головне місце посідають литовці, які спромоглися впродовж XIV–XVI ст. створити одну з найбільших тогочасних європейських держав на чолі з династією Гедиміновичів. Етнічно строкате, але з успадкованою від Русі системою управління та офіційною мовою діловодства Велике князівство Литовське зберігало якнайтісніші «живі» зв'язки з інкорпорованими теренами окремих відгалужень династії Рюриковичів у Київській, Чернігівській, Переяславській, Волинській землях, на Поділлі, у сучасній Білорусі.

Попри відсутність цілісного образу відносин наших предків із литовцями впродовж XII–XIV ст., доки князі з династії Ґедиміновичів поволи не включили до власних сфер впливу значну частину спадщини Рюриковичів, вважаємо за доцільне окреслити бодай у загальних рисах середньовічні взаємини з балтами мешканців та володарів найбільш знакових міст і теренів, зокрема Галича й Галицької землі. Непересічний міський центр, що, як уже неодноразово відзначалося, за короткий час «дав назву» місцевій громаді – галичанам (випадків чого у загальній європейській практиці вкрай обмаль)¹, знову стає актуальним як для історичних, так і археологічних студій. На цьому тлі спроба виокремити роль Галича, його жителів у взаєминах із литовськими елітами в найдинамічніший період середньовічної історії (від перших письмово зафіксованих контактів у XII ст. до активної участі князя Любарта Ґедиміновича (1300–1383/1384 рр.) у боротьбі за спадщину королівства Русі другої половини XIV ст.), на нашу думку, виглядає оригінальною й актуальною.

Неповторності обраній темі додає периферійність Галича та Галицької землі відносно розташованих ближче до литовського прикордоння земель інших князівських родин династії Рюриковичів із, головню, столицями в Києві, Новгороді, Смоленську, Полоцьку, Чернігові, волинському Володимирі тощо. Тож цікаво не тільки простежити та навести статистику занотованих авторами джерел випадків двосторонніх контактів галицької знаті з литовською, фактів обопільної комунікації, а й принаймні частково відчутти пульс торговельних і міжкультурних зв'язків.

Не можна сказати, що у цілому литовська середньовічна проблематика перебувала на узбіччі історичних студій. Найактивніше за останню чверть століття її розробляли польські², російські³, українські⁴,

¹ Див.: Галич: Збірник наукових праць / За ред. М.Волощука. – Вип.1. – Івано-Франківськ, 2016. – С.7.

² Див., напр.: *Krupa K.* Książęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 roku // *Kwartalnik Historyczny*. – 1993. – Roczn. C. – №1. – S.29–46; *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku: Studia ofiarowane Prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* / Pod red. G.Błaszczyka, A.Kijasa. – Poznań, 1994. – 210 s.; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – 319 s.; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // *Kamieniec Podolski: Studia z dziejów maista i regionu* / Pod red. F.Kiryka. – T.1. – Kraków, 2000. – S.9–59; *Pieniądz i banki (tezauryzacja, obieg pieniężny, bankowość): Wspólnota dziejów – Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina*. Supraśl, 5–7.09.2002: *Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. – Warszawa, 2002. – 196 s.; *Pieniądz i wojna: Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina*. Supraśl, 9–11 września 2004: *Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. – Warszawa, 2004. – 264 s.; *Litwa i jej sąsiedzi w relacjach wzajemnych (XIII–XVI w.)* / Pod red. A.Kołodziejczyka, R.Kubickiego, M.Radocha. – Olsztyn; Gdańsk, 2014. – 264 s. та ін.

³ *Кучкин В.А.* Московско-литовское соглашение о перемирии 1372 г. // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. – 2000. – №1. – С.11–39; №2. – С.1–14; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 2010. – 320 с.; *Кибынь А.С.* От Ятвязи до Литвы: Русское пограничье с ятвягами и литвой в X–XIII вв. – Москва, 2014. – 272 с.; *Полехов С.* Наследники Витовта: Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV в. – Москва, 2015. – С.193–210 та ін.

⁴ Загальний історіографічний нарис студій Великого князівства Литовського, у тому числі стосунків із Руссю, станом на початок XXI ст. див.: *Кириченко К.* Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції // *Ruthenica*. – 2005. – №4. – С.215–229 та ін.

білоруські⁵, литовські⁶ дослідники. Часом русько-литовські відносини й балтські сюжети трапляються на маргінесі публікацій словацьких⁷, угорських⁸, чеських⁹ фахівців. Більшість істориків, зі зрозумілих причин, наслідували погляди власних національних шкіл, у руслі діяльності яких й велися ті чи інші дослідження. Двостороннім відносинам власного народу з мешканцями прибалтійських теренів присвячено публікацію комплексних видань¹⁰.

Українська історіографія має давні, започатковані ще в XIX – на початку XX ст.¹¹ та певною мірою узагальнені в багатотомній «Історії України-Руси» М.Грушевського, традиції вивчення литовської історії, а разом із тим – стосунків з елітами руських земель¹². Однак праці відображали у властивий авторам спосіб найзагальніші риси розвитку русько-литовських взаємин без конкретизації на прикладі нобілітету деяких підвладних Рюриковичам теренів.

Після відновлення незалежності України в нашій державі спеціалізовані публікації до теми регулярно з'являються на сторінках фахового

⁵ Див.: Мартынюк А.В. История Великого княжества Литовского в миниатюрах Лицевого летописного свода XVI в. // *Lietuvos pilys (Vilnius)*. – 2010. – №6. – Р.149–163; *Его же*. Русь и Литва в сочинении Иоанна де Галонифонтибуса // *Studia Historica Europae Orientalis*. – Вып.4. – Минск, 2011. – С.79–88; *Его же*. Между Псковом, Витебском и Нейгаузенем: забытая война на ливонском пограничье в середине XIV в. Часть 1 // *Учёные записки Учреждения образования «Витебский государственный университет им. П.М.Машерова»*. – Т.21. – Витебск, 2016. – С.30–36; *Его же*. Между Псковом, Витебском и Нейгаузенем: забытая война на ливонском пограничье в середине XIV в. Часть 2 // Там же. – Т.22. – С.33–38; *Подберёзкин Ф.* «Partes Wandalor in Magna Germania»: что знал Альберт Кранц о Литве и Руси // *Alba Ruscica: белорусские земли на перекрёстке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*. – Москва, 2015. – С.185–202 та ін.

⁶ Ючас М.А. Галицко-Волынская Русь и проблема христианизации Литвы во второй половине XIV в. // *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашута / Под ред. Т.Н.Джаксон, Е.А.Мельниковой*. – Москва, 1999. – С.262–269; *Дубонис А.* Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264–1268 гг.) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип.4. – К., 2004. – С.133–143. Також див. останні литовсько- та польськомовні видання литовських авторів, де присутня окреслена проблематика: *Lietuvos valdovai*. – Vilnius, 2004. – 152 p.; *Gediminaičiai: enciklopedinis žinynas*. – Vilnius, 2005. – 184 p.; *Mečislovas J.* Unia polsko-litewska. – Toruń, 2004. – 370 s.; *Kiaupa Z.* Historia Litwy: Od czasów najdawniejszych do 1795 r. – Warszawa, 2007. – 386 s. Історіографічне підсумування литовських студій стосунків володарів Литви з династією Романовичів див.: *Дубонис А.* Проблемы образования Литовского государства и его отношений с Галицко-Волынским княжеством в новейшей историографии Литвы // *Княжа доба: історія і культура*. – Вип.2. – Л., 2008. – С.142–157 та ін.

⁷ Див.: *Marek M.* Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. – Martin, 2006. – S.415–417.

⁸ *Mihályné F.* Litvánok a nyugati királyi udvarokban 1316–1400 // *Clio*. – 1998. – №2. – Old.87–91.

⁹ У контексті студій Галицко-Волинського літопису див.: *Haličsko-volyňský letopis / Předmluva J.Komendová*. – Praha, 2010. – S.154–155.

¹⁰ *Широкоград А.* Русь и Литва. – Москва, 2008. – 400 с.

¹¹ Антонович В., Гловайський Д. Історія Великого князівства Литовського від найдавніших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Русі // *Руська історична бібліотека / Під ред. О.Барвінського*. – Т.6. – Тернопіль, 1887. – 207 с.; *Леонтович Ф.И.* Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894. – 393 с.; *Довнар-Запольский М.В.* Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь (Договоры 1366 г.) // *Университетские известия*. – 1896. – №8 (август). – С.1–15; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – 376 с.

¹² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: У 10 т., 11 кн. – Т.3. – К., 1993. – С.79–82, 93–95, 117–118, 127–129, 141–143, 525–527; Там само. – Т.4. – С.3–124.

збірника¹³ та серії близьких до теми видань¹⁴. Безпосередніми спеціалістами з русько-литовських середньовічних і ранньомодерних відносин був Ф.Шабульдо¹⁵ й залишається О.Русина¹⁶. Зрідка окремих напрямів окресленої теми торкалися М.Котляр¹⁷ та Л.Войтович¹⁸. Однак, попри доробок згаданих фахівців, зацікавленому читачеві годі знайти комплексну монографію про литовсько-руські двосторонні стосунки на прикладі окремо взятих земель чи династій. На тлі ж дуже різної за характером династичної політики членів роду Рюриковичів такий поземельний огляд їхніх відносин із литовськими елітами виглядав би в перспективі, на наше переконання, вельми привабливим (як від XIV ст. у випадку із Поділлям це частково відображено у праці Ю.Сіцінського¹⁹).

Поверховий огляд на цей момент відомих та опублікованих наративних пам'яток відтворює доволі «розірвану» картину взаємовідносин мешканців Литовської землі з безпосередньо галичанами. Ми оперуємо лише деякими, доволі уривчастими й суперечливими, свідченнями, з яких про потрібні нам контакти іноді «читаємо» «за замовчування». Безперечно, мешканці прибалтійських теренів мали знати про Галич та його жителів, і навпаки. Однак до кінця XII – початку XIII ст. засвідчити джерелами таку обізнаність не видається можливим.

Єдиний випадок, коли, за словами О.Головка²⁰, на тлі взаємовідносин польських П'ястів у середині XII ст. очевидно з династією Ростиславовичів можна помітити слабкий слід зв'язків останніх і з балтами, відображений у листі імператора Фрідріха I Барбаросси (1122–1190 рр.) до абата Ставло-Мальмеді й Корвея Вібальда (1098–1158 рр.) від 1157 р. У тексті йшлося про важливість допомоги, яку П'ясти отримали у війні з німцями, від «русі, половців, прусів та померанців» («vicinarum gentium, Ruthenorum, Parthorum, Pruscorum, Pomeranorum»)²¹.

Дійсно, усі наступні випадки двосторонніх контактів галицьких еліт із литовськими сягають XIII–XIV ст. Ідеться про уривчасті повідомлення

¹³ Див.: *Ukraina Lithuanica*: Студії з історії Великого князівства Литовського. – Т.1–3. – К., 2009–2015.

¹⁴ Див.: *Черкас Б.* Степовий щит Литви: Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). – К., 2011. – 144 с.; *Україна: литовська доба 1320–1569 / О.Русина та ін.* – К., 2008. – 176 с.; *Україна: литовська доба 1320–1569 / С.Климовський, І.Сварник, Л.Войтович та ін.*; вид. 2-ге, перероб. – К., 2016. – 176 с.

¹⁵ *Шабульдо Ф.М.* Землі Юго-Западної Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 184 с.

¹⁶ Див.: *Історія України в особах: Литовсько-польська доба / О.Дзюба, М.Довбищенко, О.Русина та ін.* – К., 1997. – 272 с.; *Русина О.* Україна під татарами і Литвою // *Україна крізь віки: У 15 т.* – Т.6. – К., 1998. – 320 с.

¹⁷ Див., напр.: *Котляр М.Ф.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.120–126.

¹⁸ *Войтович Л.В.* Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С.380–388.

¹⁹ *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви / Упор. Д.Вашук, М.Мошак. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.

²⁰ *Головка О.Б.* Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // *Україна і Польща в період феодалізму.* – К., 1991. – С.30.

²¹ *Fryderyk I cesarz donosi Wibaldowi o zwycięstwie odniesionem nad Polakami // Monumenta Poloniae Historica / Wyd. A.Bielowski.* – Т.2. – Lwów, 1872. – S.22.

джерел, часом доволі пізніх, які, утім, свідчать про існування двосторонніх зв'язків, головно конфліктів. Так один зі впливових галицьких князів на рубежі XII–XIII ст. Роман Мстиславович (1155/1156–1205 рр.), як переконані його сучасні біографи²², упродовж життя неодноразово сходився на полі бою з балтами, перемагав їх, на тривалий час відвівши загрозу від своїх володінь. Однак після його раптової загибелі 19 червня 1205 р. під Завихостом княгиня-вдова була змушена взяти на себе відповідальність за захист володінь молодих спадкоємців чоловіка – Данила (1201–1264 рр.) й Василька (1203–1268/1269 рр.). Тож після укладення взимку 1219–1220 рр. Романовичами за посередництва їхньої матері невідомої за змістом угоди з низкою литовських князів²³, набіги останніх на волинські землі, частково опановані тоді синами покійного «самодержця всієї Русі», припинилися.

Відтак до Галича, поперемінно контрольованого впродовж першої третини XIII ст. угорцями та руськими володарями, балти не доходили. Лише навесні – улітку 1238 р., коли в місті володарювали родичі Ростиславовичів – представники чернігівської князівської родини Ольговичів, а саме Михайло Всеволодович (1179–1246 рр.) та його син Ростислав (близько 1219 – після 1264 рр.), літописець занотував воєнну виправу останнього проти литовців. Підтримуючи та розвиваючи погляд В.Нагірного²⁴, Д.Домбровський уважав це відповіддю за напад князя Міндовга (1195–1263 рр.) на володіння їхнього близького родича, мазовецького правителя Конрада (1187–1247 рр.)²⁵. Утім похід почався, та не завершився, адже після виходу Ростислава Михайловича з військом за межі міста, його, на запрошення частини галичан, негайно зайняв Данило Романович²⁶.

Наступного разу галицькі й литовські загони мали шанс зійтися у двобої під містом Ярослав 17 серпня 1245 р. У складних умовах перших місяців після монгольського нападу на рубежі 1242–1243 рр. одружений із донькою угорського короля Бели IV (1235–1270 рр.) Анною (померла близько 1285 р.) князь Ростислав не покидав намірів за підтримки тестя та його союзників серед боярства Галича повернутися в місто. Улітку 1245 р. він зумів заігувати чимало вельмож до походу проти Романовичів. Почувши про це, «Данило же и Василко посласта в Литвоу помощи просаща . и послана быѣ ѿ Миндога помощь . не дотагшимъ же обоимъ»²⁷. Навіть попри відсутність литовської

²² Головки О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба. – К., 2001. – С.203.

²³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – Москва, 2001. – Стб.735–736; Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana) / Wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D.Dąbrowski, A.Jusupović przy współpracy I.Juriewej, A.Majorowa, T.Wiśkuł // Monumenta Poloniae Historica: Nova series. – T.16. – Kraków; Warszawa, 2017. – S.71–74.

²⁴ Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – Kraków, 2011. – S.211, 215–216.

²⁵ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1205–1264): Biografia polityczna. – Kraków, 2012. – S.205–206.

²⁶ «[...] приде вѣсть Данилоу . во Холѣмѣ боудущю емоу . аѿко Ростиславъ сошелъ естъ на Литвоу со всеми бояры . и спозуныкъ семоу же прилоучившоуся . изииде Даниль со вои . со Холѣма . и бывшою емоу . третии дѣи оу Галичи» (див.: Ипатьевская летопись. – Стб.777; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.204).

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб.801; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.274–275.

допомоги волинські володарі здолали ворога, зумівши після візиту князя Данила до хана Бату (1209–1255/1256 рр.) впродовж другої половини 1245 – початку 1246 рр. остаточно закріпити за собою Галич і Галицьку землю, котра після 1253 р. стала невід'ємною складовою королівства Русі. Номінально, через втрату Галичем столичного статусу на користь збудованих у середині XIII ст. Холма та Львова, місцевими князями з династії Романовичів упродовж найближчої сотні років по чергову були король Данило (до 1264 р.), його сини Шварно (до 1269 р.) та Лев (до 1301 р.), Юрій I Львович (до 1308 р.), Лев II Юрійович (до 1323 р.). «За кужелем» (тобто за жіночою лінією) цю традицію продовжили Юрій II Тройденівич (до 1340 р.) і Любарт Гедимінович (до 1349 р.). «За замовчування» офіційних документів їхній титул галицьких князів наводив літописець, як, наприклад, відомо з пасажу 1269 р.²⁸, або кількох досі уцілілих офіційних актів першої чверті XIV ст.²⁹

Безпосередні контакти галицьких еліт із литовськими до смерті короля Данила десь ранньою весною 1264 р. «читаються» ще принаймні декілька разів упродовж 1249–1253 рр. під час регулярних виправ Романовичів проти Міндовґа та його родини, а також у так званій Опавській кампанії влітку 1253 р., де на боці руських володарів виступили племінники литовського сюзерена – Товтивіл (помер 1263 р.) та Єдивід (помер після 1253 р.)³⁰. Як володар Галича Данило Романович у всіх цих п'яти походах³¹ мав би поповнити своє військо й загонами деяких щонайменше лояльних галицьких бояр.

Вочевидь найактивніший період аналізованих двосторонніх контактів у другій половині XIII ст. припадає на князювання в Галичі впродовж 1264–1266/1267 рр. Шварна Даниловича (1236–1240–1269). Він на рубежі 1254–1255 рр. одружився з N за іменем донькою литовського князя Міндовґа³², а отже литовська присутність при дворі княгині в Галичі (до 1266–1267 рр.) та галицька – у Литовській землі (до 1269 р.) виглядає очевидною, хоча прямо й не покрита джерелами. Достатньо добре відомо про тісні контакти з князем Шварном Міндовґового сина Войшелка (близько 1233–1267 рр.), рідного брата N за іменем галицької княгині, литовського володаря впродовж 1264–1267 рр. хресного батька Юрія I Львовича

²⁸ «А Левъ нача княжити в Галичѣ и в Холмѣ . по братѣ по своємъ . по Шварнѣ» (див.: Ипатьевская летопись. – Стб.870; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.471).

²⁹ «Andreas et Leo, Dei gra(tia) duces totius Terr[ae] [2] Rus[s]i[a]e, Galici[a]e et Lademiri(a)» (див., напр.: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – С.150). Кілька, на наш погляд, оригіналів окремих актів галицького князя Лева зберігаються в Державному архіві Перемишля (див.: Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Kościół prawosławny i grekokatolicki (Inwentarz zesp. ABGK), dyplomy. – Zesp.142. – Sygn.1–3).

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб.811–820, 822; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.315.

³¹ Докладну статистику й уточнену хронологію всіх відомих із джерел воєнних виправ Данила Романовича навів Д.Домбровський: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi...* – S.472.

³² Біограму князя див.: Домбровський Д. Генеалогія Мстиславичей: Первое поколение (до начала XIV в.). – Санкт-Петербург, 2015. – С.394–398.

(між 1247–1254–1308 pp.)³³ і можливого автора «Опису земель» XIII ст. («Descriptiones terrarum»)³⁴. Автор літопису красномовно занотував його навернення у християнство, осягнення князем якого впродовж 1255–1257 pp. частково відбувалося й за допомогою ченців із Галицької землі:

«Воишелкъ же нача княжити . в Новѣгородѣ (одноименне місто у Гродненській обл., Білорусь – *М.В.*) . в поганьствѣ боудѣ . и нача проливати крови много . оубивашеть бо на всакъ днь по три по четьри . которого же дні не оубывашеть кого печаловашеть тогда . коли же оубывашеть кого . тогда весель башеть . посем же вниде страхъ Бїи во срѣце его помысли в собѣ хотя прияти стое крѣщние . и крѣтиса тоу в Новѣгородѣ и нача быти во крѣстьянствѣ . и по семъ иде Воишелкъ . до Галича (sic! – *М.В.*) . к Данилови . князоу и Василкови . хотя прияти мнискїи чинъ . тогда же и Вошелкъ хрѣти Юрьѣ Львовича . тоже потомъ иде в Полониноу (монастир, локалізований в околицях сучасного Сигіта, жудець Марамуреш, Румунія³⁵ – *М.В.*) . ко Григорьевѣ в манастирь . и пострижеса во черньцѣ . и быѣ в манастири оу Григорья . г . лѣѣ»³⁶.

Непорозуміння навколо успадкування Литовської землі врешті призвели до драматичного вбивства Войшелка його п'яним кумом Левом Даниловичем після бенкету в мешканця волинського Володимира німця Маркольта між 18–23 квітня 1267 р.³⁷

Безпосередні контакти галицьких і литовських володарів в останній третині XIII – на початку XIV ст. відчутно ослабли. Після смерті Шварна Даниловича 1269 р. титулярним князем Галича став його найстарший брат Лев, спершу союзником якого з-посеред нащадків короля Міндовґа, а від 1275 р. ворогом, уважався Тройден (помер 1282 р.). «Литовська війна» 1275–1277 pp., як її називає Л.Войтович³⁸, велася головню силами волинських князів та прибулих татарських військ еміра Мамшея:

«Присла шканьнии и безаконьнии Ногаи послы своя с грамотами Тегичага . Коутлоубоугоу . и Ешимоута . ко Львови и

³³ Докладний аналіз сюжету див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich // Biblioteka Genealogiczna / Pod red. M.Górnego. – T.6. – Poznań; Wrocław, 2002. – S.199–201.*

³⁴ *Łatyszonok O. Tożsamość fratris Vaislani z Opisu ziem. Przyczynek do badań nad stosunkiem Kościoła Zachodniego do Wschodniego w połowie XIII wieku i pierwotną lokalizacją Białej Rusi // Colloquia Russica. – Series II. – Vol.3: Данило Романович і його часи / За ред. В.Нагірного, М.Волощука. – Івано-Франківськ; Краків, 2017. – S.215–219.*

³⁵ *Пекар А. Де знаходився Полонинський монастир? // Записки Чина святого Василя Великого. – Секц.2. – Т.14 (20). – Вип.1/4. – С.321–323. Є й інші версії локалізації монастиря, утім необґрунтовані (див.: *Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Л., 1999. – С.55; Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини. Житло та побут. – Л., 2011. – С.174).**

³⁶ *Ипатьевская летопись. – Стб.858–859; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.438–440.*

³⁷ *Ипатьевская летопись. – Стб.868; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.466–468. Аналіз політичних обставин смерті литовського князя-монаха див.: *Войтович Л.В. Лев Данилович князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). – Л., 2014. – С.138–147.**

³⁸ *Войтович Л.В. Лев Данилович князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). – С.175–181.*

Мъстиславоу . и Володимѣрю . тако река . всегда мъ жалоуе-
те на Литвою . все же вы далъ есмь рать . и воеводу с ними
Мамѣшѣа . поидете же с ни³⁹ на вороги своѣ³⁹.

І хоча сам Лев участі у цьому поході не взяв, його єдиний син Юрій міг очолити загони галицької знаті.

На рубежі XIII–XIV ст. Галич, ставши на 1302–1303 рр. митрополичим центром, відігравав вочевидь другорядну роль у стосунках королів Русі з литовськими володарями. Відомості про двосторонні контакти несистемні. Так, із грамоти князя Лева (Даниловича або Юрійовича), виданої не пізніше 16 березня 1301 р. або 31 травня 1323 р., відомо про отримання литовськими «братанцями» Тутенієм і Монтеїком села Добаневичі в Перемишльській волості (тепер с. Дубаневичі, Городоцький р-н, Львівська обл.)⁴⁰. Схожі надання вихідцям із Литви, звісно, могли існувати й близько Галича, утім писемні джерела, топонімія та мікротопонімія краю про це «мовчать». Достеменно відомо, що після вгасання династії Романовичів «за мечем» 1323 р. одним із кількох претендентів на їхню спадщину «за кужелем», особливо після отруєння 1340 р. Юрія II Тройденовича, став шваґер загиблого – литовський князь Любарт Ґедимінович, охрещений у східному обряді під іменем Дмитра. Упродовж 1340–1349 рр. він уважався титулярним галицьким князем. Однак свої претензії на ці терени висували й королі Угорщини та Польщі, зокрема Казимир III. У відповідь на чергове спустошення ним 1349 р. земель королівства Русі, 7 липня 1353 р. Любарт дійшов до Галича та, за словами Я.Длуґоша, страшенно його сплюндрував:

«Той же литовський князь Любарт, зібравши найсильніше, яке міг, військо прибуває 7 липня, якомога раніше до міста Галича, яке тоді перебувало в руках польського короля Казимира. Підступно і в негідний спосіб зрікається присяги про складання зброї між королем Казимиром та литовцями, і заволодіває містом. Забивши величезну кількість купців і містян, удається навіть до жакливої, притаманної варварам, різанини жінок та дітей. Збагачений і обтяжений награбованим, не маючи відваги залишитися там, підпалює місто і швидко втікає до Литви»⁴¹.

Дорогою в напрямку Завихоста Любарт продовжував спустошення володінь П'ястів. Фактично у XIV ст. це була передостання масова, утім з кривавими, не властивими XIII ст. наслідками, поява литовців під стінами міста.

³⁹ Ипатьевская летопись. – Стб.876; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.488–489.

⁴⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С.129.

⁴¹ Див: *Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*: in 10 l. / Komit. red. Z.Kozłowska-Budkowa i in. – Lib.9. – Warszawa, 1975. – P.267–268 («Lubardus itaque Lithuanorum dux forciori quo poterat exercitu congest secrecius quo poterat ad Halicziensem civitatem, que iam tunc per Kazimirum Polonie regem tenebatur «septima die Iulii mensis» pervenisne treugis, que inter Kazimirum regem et Lithwanos iureiurando firmate fuerant, fraudulenter et inique violatis, eam comprehendis et magna civium et mercatorum multitudine occisa ferali etiam strage in feminas et pueros, qualem barbaric gens edere solet facta plurimis ditatus et onustus spoliis, non audens illic consistere civitatem succendens veloci fuga in Lithuaniam effugit»).

Востанне захисники Галича бачили прибулі з князем Вітовтом (1350–1430 рр.) на допомогу дружині свого брата, польського короля Владислава II Ягайла (1362–1434 рр.) – Ядвізі (1373–1399 рр.) допоміжні литовські загони влітку 1387 р. Довідуємося про це постфактум з акта-надання 14 жовтня 1387 р. польським володарем очільникові оборони – угорському воеводі Бенедиктові. Той погодився здати місто польському й литовському війську в обмін на гарантії від короля збереження розташованих «in terra Russie» (йдеться про історичну Галицьку землю) власних теренів та надань найближчої родини – братів Стефана, Андрія⁴². Деталі захисту Галича невідомі. Незрозуміла й безпосередня участь в облозі міста литовських вояків. Найімовірніше, його перехід до рук поляків відбувся без кровопролиття. Історіографію цього важливого питання, особливо вітчизняну, розроблено вкрай поверхово, що, як резонно підкреслив в одній з останніх публікацій А. Федорук, пояснюється відсутністю будь-яких комплексних, насамперед археологічних студій Галицького замку – головного театру бойових дій літа 1387 р.⁴³ Тож за результатами Кревської унії 1385 р. та після подій 1387 р. спадщина Романовичів остаточно увійшла до складу Польського королівства й була поділена на воеводства 1434 р.

Попри скупість писемних повідомлень значно барвистішу картину двосторонніх зв'язків пропонують пам'ятки матеріальної культури. Активні археологічні дослідження як у Литві, так і в Україні, в історичній Галицькій землі, зокрема на Крилоському городищі, допомагають відтворити динаміку щонайменше міжкультурного взаємообміну та торгівлі⁴⁴.

Так, у 1930-х рр. у передмісті Каунаса – Шанчаї (тепер у межах міста) було знайдено скарб, до якого входили 2 срібних браслети, кілька уламків срібних застібок, 5 срібних зливків-гривень, 4 молдавських монети Петра Мушата (1375–1391 рр.) та 87 литовських монет із написом «Печать». Знахідка добре відома російським, українським фахівцям у галузі матеріальної культури Русі⁴⁵. Про походження артефактів опубліковано спеціальні нариси⁴⁶. У нашому випадку найбільшу цінність становлять 2 срібних браслети, виготовлені,

⁴² Востанне до теми (втім з публікацією окресленого документа) звернувся Я.Тенговський (див.: *Tegowski J. Nieznane nadanie Władysława Jagielly dla Benedykta węgierskiego kasztelana Halicza, i jego braci: Przyczynek źródłowy do dziejów Rusi Halickiej // Narodziny Rzeczypospolitej: Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych / Pod red. W. Bukowskiego, T. Jurka. – T. 2. – Kraków, 2012. – S. 1341–1348 (текст джерела на с. 1346–1347)). Попередню публікацію акта див.: *Zbiór dokumentów małopolskich: W 8 cz. / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, St. Kuraś. – Cz. 6: Dokumenty króla Władysława Jagielly z lat 1386–1417. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 25–26. Оригінали документів зберігаються в Бібліотеці Чарторийських у Кракові (див.: *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie / W. Szelińska, J. Tomaszewicz. – Cz. 1: 1148–1506. – Kraków, 1975. – № 227–228).***

⁴³ Федорук А. Облога Галича 1387 року у світлі вітчизняної історіографії // Галич. – Вип. 2. – Івано-Франківськ, 2017. – С. 194–206.

⁴⁴ За надані для цієї статті цінні матеріали щиро вдячний висловлюю кандидатів історичних наук Ігореві Ковалю (Івано-Франківськ).

⁴⁵ Див., напр.: *Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948. – С. 265, 269; Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія Галича і Галицької землі. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 126.*

⁴⁶ *Даркевич В. П. О датировке литовских монет с надписью «печать» (по материалам Шанчайского клада) // Советская археология. – 1973. – № 1. – С. 84.*

як принагідно можна перекоонатися з техніки майстрів, очевидно, у Галичі. Срібний із черню браслет складається з двох симетричних півкруглих ступок (довжина – 8 см, ширина – 5 см, товщина стінок – 0,2 см) на шарнірах (система петель із рухомим стержнем усередині). Зображення обрамлено накладеним срібним дротом, що утворює по три півкруглих арки на кожній стулці. Дріт поділений поперечними перетисками, які створюють ілюзію зерні. Краї браслетів прикрашені бордюром із випуклих кружечків, що нагадують псевдозернь, покритих тонкими шматками позолоченого срібла. Ряди фальшивої зерні обмежено рубленим дротом. Кріплення на арках – у формі петлі, куди вдягалися також виготовлені з дроту кільця. Із 8 кілець уціліли 2. Контури фігур в арках ґравійовано подвійними дрібнозубчастими ліліями, заглиблення між якими, а також додаткові обрамлення фігур, заповнено черню. Орнамент на обох стулках браслета повторюється. У бокові клейма вписано профільні фігури птахів, усередині клейма – рослинне плетіння з серцеподібних стебел, образ так званого «дерева життя». Птахи відтворені в однакових позах. Вони сидять, повернувши голови назад і піднявши крила.

Б.Рибаків із високою ймовірністю допускав виготовлення браслетів саме в Галичі. Окрім цього міста осередками виробництва були Київ, Чернігів, Владимир-на-Клязьмі та Рязань. Утім саме для браслетів так званого «галицького типу» характерні схематичний стиль орнаменту, невмілий рисунок із головно рослинними та пташиними мотивами (трилисники й пальмети), переважання контурної черні, зигзагоподібні насічки на фонових площинах з утворенням суцільного штрихування, бордюри із кружечків (імітація псевдозерні). У всіх без винятку «галицьких браслетах» домінує образ «дерева життя» та птахів, що символізували безкінечність життя, невмираючий дух, безсмертя, плодючість. Імовірно з тієї ж причини браслети як предмети весільного строю в достатній кількості потрапляли до захованих скарбів, адже нанесені на них зображення, із погляду власників, наділялися силою оберегів.

Браслети галицького типу відомі зі скарбів, широко датованих XIII–XIV ст., із села Мокотів-Демидів неподалік м. Миколаїв Львівської обл.⁴⁷, с. Вікторів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (експонуються у Львівському історичному музеї), м. Сокаль Львівської обл., а також – с. Войнешть комуни Войнешть повіту м. Ясси (Румунія) та літописного Червена (тепер с. Чермно, Томашівський повіт, Люблінське воєводство, Польща)⁴⁸. Імовірно браслети галицького типу потрапили до Литви у складі дорогого весільного посагу котроїсь із заможних боярських доньок. Згодом вони передавалися у спадок як сімейна цінність.

Утім не лише знахідки у Шанчаї підтверджують наявність певних торговельних і більш активних міжособистісних контактів галицької

⁴⁷ Грушевський М. Мокотівське срібло // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.15. – Л., 1897. – С.8.

⁴⁸ Див.: Макарова Т. Черное дело Древней Руси. – Москва, 1986. – С.90; Михайлова Р. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007. – С.130–131.

знаті з мешканцями Литовської землі – головними експортерами у володіння Рюриковичів, наприклад, бурштину. «Сонячний камінь» упродовж усього середньовіччя був для жителів прибалтійських теренів ключовим предметом обміну, купівлі-продажу. Його знахідки широко відомі на Волині, Новгородщині й у районах поблизу кордону з Литвою⁴⁹. Переважна більшість бурштинових виробів, запакованих у діжки як шматки сировини великих розмірів, за даними М.Каргера, потрапляли в Русь трьома головними шляхами. Перший вів через Балтійське море й Неву до Ладозького озера, Волхова напрямом до Старої Ладogi та своєрідного середньовічного «партнера» Галича – Новгорода. Другий скеровувався з узбережжя Балтики вглиб земель Рюриковичів Західною Двіною. Звідси вів до Полоцька, Вітебська й тісніше зв'язаного з Галичем Смоленська. Третій шлях був сухопутним. Він сполучав Прибалтику зі Псковом. У місцях призначення бурштин потрапляв у спеціалізовані майстерні, де з цих шматків виготовляли прикраси. Характерні знахідки в археологічних шарах XIII–XIV ст., зокрема Галича та Звенигорода, підтверджують наявність таких майстерень у цих містах, найбільшу з яких на території Михайлівського монастиря відомий археолог у 1940 р. розкопав саме в Києві⁵⁰. Безумовно ще один, четвертий, шлях міг сполучати Галич із землями Литви річковими артеріями – Дністром і Західним Бугом.

Проведені за останні півстоліття дослідження у цілому засвідчують невеликий асортимент виробів із бурштину, головно пряслиць, намистин, підвісок-кулонів, хрестів, перснів, гудзиків, вставок до металевих прикрас тощо⁵¹. Наприклад, на території городища колишнього князівського осередку в літописному Звенигороді домонгольського періоду В.Гупало вдалося виявити кілька прозорих і напівпрозорих бурштинових хрестів-тільников, рамена яких було оздоблено перетинками та крилоподібними відростками⁵². Тут же знайдено ікону в окладі, виготовленому з жовто-оранжевого прозорого бурштину⁵³. Одразу ж пригадалася літописна цитата від 1236 р.⁵⁴ про похід війська князя Данила Романовича на Звенигород, який завершився поразкою, адже «[...] бѣ бо стѣа Бѣа в немь . чюдная икона»⁵⁵.

На території літописного Галича з-посеред бурштинових знахідок останніх років⁵⁶ заслуговує на увагу яскраво-червоного кольору хрестик,

⁴⁹ Петегирич В.М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волинской Руси в X–XIII вв. (По археологическим данным) // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С.155–156.

⁵⁰ Каргер М. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1958. – С.473.

⁵¹ Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси // Проблемы советской археологии. – Москва, 1978. – С.200.

⁵² Гупало В. Звенигородські сакралії // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.8. – Л., 2002. – С.167, рис.3–7.

⁵³ Там само. – Рис.6, 8.

⁵⁴ Останнє й найбільш аргументоване датування походу див.: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi... – S.195.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. – Стб.776; Chronica Galiciano-Voliniana. – S.199.

⁵⁶ Коваль І., Мironюк І. Сучасна археологія Галича і Галицької землі. – С.266.

аналогічний за типом уведеному в науковий обіг Р.Розенфельдтом⁵⁷. Вочевидь, презентовані пам'ятки галицької і прибалтійської матеріальної культури мають радше стосунок до другої половини XIII ст., коли контакти династії Романовичів із Міндовгом та його родичами особливо активізувалися.

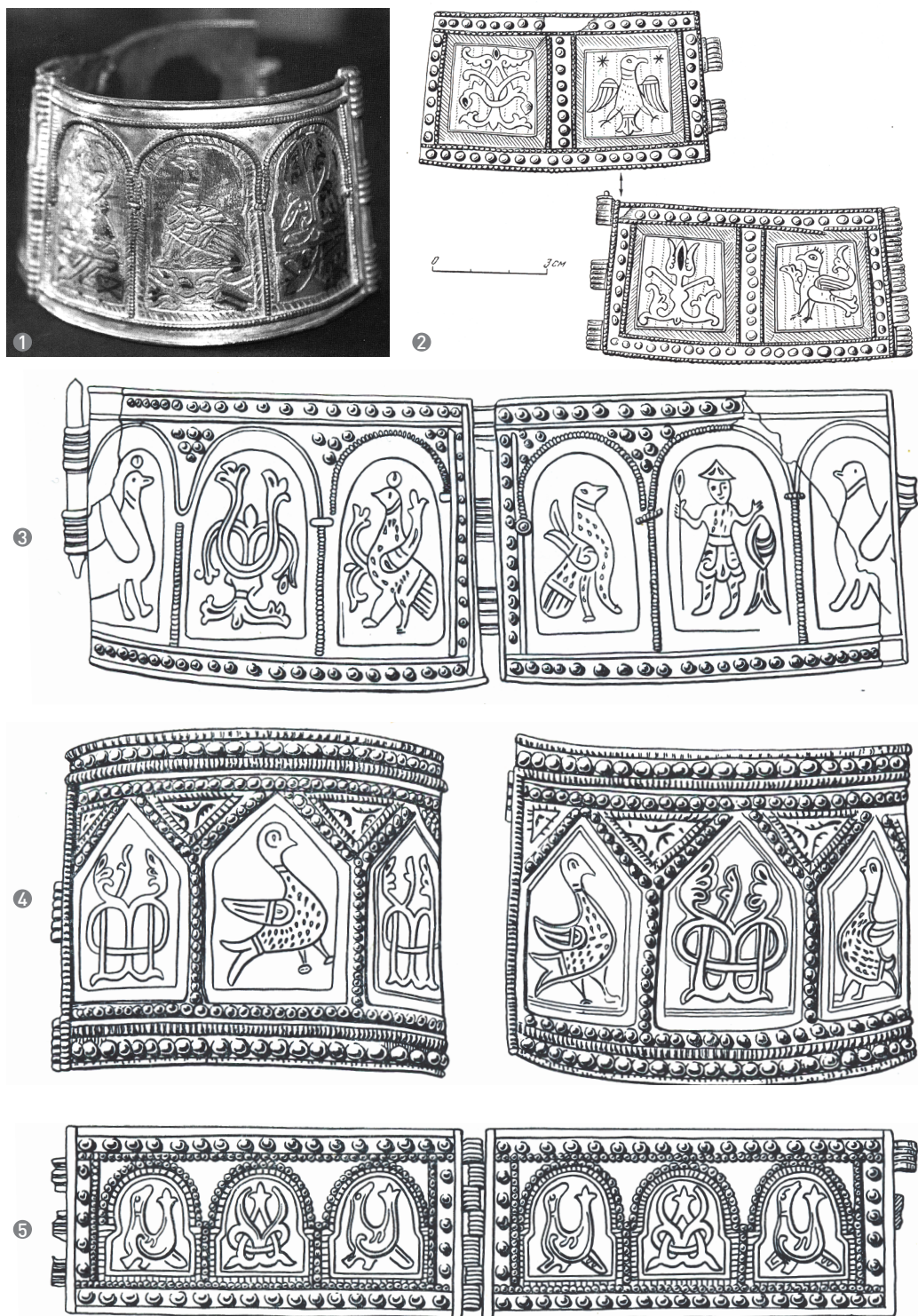
Окреме місце у двосторонніх контактах матеріальної культури займає феномен так званих «дорогочинських пломб», названих так за велетенською кількістю знахідок (понад 15 тис. екземплярів) у Дорогочині (тепер місто Сім'ятицького повіту, Підляське воєводство, Польща). На сьогодні відомо понад 40 їх місцезнаходжень (у Росії – 18, в Україні – 11, у Білорусі – 10, у Польщі – 4 та в Литві – 1). Хоча стан вивчення пломб бажає бути кращим, беззаперечним фактом є їх віднайдення як у литовських землях (місцевість Любове, розташована у 18 км на північний схід від Вільнюса), так і Галичі. Важливо, що «литовський скарб» містить також окрім 37 одиниць дорогочинських пломб інші речі «руського» походження – скляні намистини, браслети, перстені⁵⁸.

Отже значна географічна віддаленість Галицької землі від головних магістралей воєнних походів литовців у землі Рюриковичів пояснює спорадичність безпосередніх двосторонніх контактів містян колишньої князівської столиці з балтами XII–XIV ст. Головно йдеться про лише деякі, відтворені в літописанні, епізоди, найінтенсивніші з яких припали на 1264–1269 рр. – період перебування в місті Шварна Даниловича з його Н литовською дружиною, а отже її двором балтійського походження. Підготував таке ближче знайомство обох сторін, мабуть, візит та перебування впродовж 1255–1257 рр. литовського князя, а згодом монаха Войшелка при ігумені Полонинського монастиря – преподобному Григорієві. Вірогідно саме з цим періодом пов'язані й активніші обопільні торговельні відносини, засвідчені переліченими пам'ятками матеріальної культури.

Однак від останньої третини XIII – першої половини XIV ст. з огляду на складну міждинастичну ситуацію, в якій опинилися володарі королівства Русі, прямі контакти галицьких еліт із литовськими «читаются» нерегулярно. Останній із відомих казусів – облога Галицького замку польсько-литовським військом улітку 1387 р. Імовірно, подальші активніші археологічні дослідження Галича, синхронні евристичній роботі в архівах і бібліотеках Європи, могли б у перспективі суттєво розширити вже існуючі знання про зв'язки середньовічних литовських та галицьких еліт.

⁵⁷ Розенфельдт Р.Л. Янтарь на Руси. – С.201, рис.1, 29–32.

⁵⁸ Перхавко В. Торговый мир средневековой Руси. – Москва, 2006. – С.9–10, 227.

1–5. Браслети так званого «галицького типу»; 5. виріб із Шанчайського скарбу (за вид.: Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія Галича і Галицької землі. – Івано-Франківськ, 2015. – С.126)

REFERENCES

1. Berest, R. (2011). Seredniovichni monastyri Halychyny. Zhytlo ta pobut. Lviv. [in Ukrainian].
2. Błaszczyk, G., Kijas A. (eds.). (1994). Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku. *Studia ofiarowane Prof. dr. hab. Jerzemu Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin.* Poznań. [in Polish].
3. Cherkas, B. (2011). Stepovyi shchyt Lytvy. Ukrains'ke viis'ko Hedyminovychiv (XIV–XVI st.). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dąbrowski, D. (2012). Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1205–1264). Biografia polityczna. Kraków. [in Polish].
5. Dąbrowski, D. (2015). Genealogiya Mstislavichey. Pervoye pokoleniye (do nachala XIV v.). Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Dąbrowski, D., Jusupović, A., Juriewa, I., Majorow, A., Wilkuł, T. (eds.) (2017). Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanovician). *Monumenta Poloniae Historica. Nova series.* Kraków; Warszawa (16). [in Polish, Old-Ukrainian].
7. Dąbrowski, D. (2002). Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław. [in Polish].
8. Darkevych, V., Soboleva, N. (1973). O datirovke litovskikh monet s nadpisy „pechat” (po materialam Shanchayskogo klada). *Sovetskaya archeologiya – The Soviet Archaeology*, 1, 1973. 83–95. [in Russian].
9. Dlugossii Joannes. (1975). Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae (Kozłowska-Budkowa Z., ed). Warszawa. Lib.9. [in Latina].
10. Dubonis, A. (2004). Bor'ba za litovskiy prestol posle smerti korolia Mindaugasa (1264–1268 gg.). *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.) – Ukraine in the Central-East Europe (Since the Oldest Times Till the End of the 18th Century)*, 4, 133–143. [in Russian].
11. Dubonis, A. (2008). Problemy obrazovaniya Litovskogo gosudarstva i yego otnosheniya s Galitsko-Volynskim kniazhestvom v noveyshey istoriografii Litvy. *Kniazha doba: istoriia i kultura – The Princely Era: History and Culture*, 2, 142–157. [in Russian].
12. Dziuba, O., Dovbyshchenko, M., Rusyna, O. (comps.) (1997). Istoriiia Ukrainy v osobakh: Lytovs'ko-pol's'ka doba. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Fedoruk, A. (2017). Obloha Halycha 1387 roku u svitli vitchyznianoï istoriografii. *Halych. Zbirnyk naukovykh prats'*, 2, 194–206. [in Ukrainian].
14. Haličko-volyńský letopis (2010) (J.Komendová, transl.), Praha. [in Czech].
15. Holovko, O.B. (1991). Baltiis'ki plemena v politychnykh vzaiemovidnosynakh Davniorus'koi i Pol's'koi derzhav (X – persha tretyna XIII st.). *Ukraina i Pol'shcha v period feodalizmu: Zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv. 23–34. [in Ukrainian].
16. Holovko, O.B. (2001). Kniaz' Roman Mstyslavovych ta yoho doba. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Hupalo, V. (2002). Zvenyhorods'ki sakralii. *Materialy i doslidzhennia z arkhеолоhii Prykarpattia i Volyni*, 8, 158–169. [in Ukrainian].
18. Ipatievskaya letopis. (2001). (B.Kloss, ed.). *Polnoye sobraniye russkikh letopisey.* Moskva. (2), 2. [in Old-Bulgarian].
19. Kiaupa, Z., Kiaupipienė, J., Kuncevičius, A. (2007). Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku. Warszawa. [in Polish].
20. Kibin, A.S. (2014). Ot Yatviasi do Litvy: Russkoye pogranichye s yatviagami i litvoy v X–XIII vekakh. Moskva. [in Russian].
21. Klymovs'kyi, S., Svarnyk, I., Voitovych, L. (2016). Ukraina: lytovs'ka doba 1320–1569. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Kotliar, M. (2002). Istoriiia dyplomatii Pivdenno-Zakhidnoi Rusi. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Koval', I., Myroniuk, I. (2015). Suchasna arkhеолоhiia Halycha i Halyts'koi zemli. Ivano-Frankivs'k. [in Ukrainian].
24. Krom, M.M. (2010). Mez h Rusyu i Litvoy. Pogranichnyye zemli v sisteme russo-litovskikh otnosheniy kontsa XV – pervoy treti XVI vv. Moskva. [in Russian].

25. Krupa, K. (1993). Książęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 roku. *Kwartalnik Historyczny – Historical Quarterly*, C, 1, 29–46. [in Polish].
26. Kuchkin, V.A. (2000). Moskovsko-litovskoye soglachenіye o peremirye 1372 g. *Drevnyaya Rus': Voprosy Medievistiki – An Ancient Rus': the Questions of Medieval Studies*, 1, 11–39; 2, 1–14. [in Russian].
27. Kupchynskiy, O. (2004). Akty i dokumenty Halyts'ko-Volyns'koho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit'. Doslidzhennia. Teksty. Lviv. [in Ukrainian].
28. Kurtyka, J. (2000). Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, (1), 9–59. [in Polish].
29. Kyrychenko, K. (2005). Istoriia Velykoho kniazivstva Lytovs'koho v ukrains'kii istoriografii 1991–2003/4: osnovni tendentsii. *Ruthenika*, 4, 215–229. [in Ukrainian].
30. Łatyszonok, O. (2017). Tożsamość fratris Vaislani z Opisu ziem. Przyczynek do badań nad stosunkiem Kościoła Zachodniego do Wschodniego w połowie XIII wieku i pierwotną lokalizacją Białej Rusi. *Colloquia Russica*, (II), 3, 215–219. [in Polish].
31. Kołodziejczyk, A., Kubicki, R., Radoch, M. (eds.) (2014). Litwa i jej sąsiedzi w relacjach wzajemnych (XIII–XVI w.). Olsztyn; Gdańsk. [in Polish].
32. Makarova, T. (1986). *Chernevoye delo Drevney Rusi*. Moskva. [in Russian].
33. Marek, M. (2006). Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. Martin : Matica slovenska. [in Slovakian].
34. Martyniuk, A.V. (2011). Istoriya Velikogo kniazhestva Litovskogo v miniatiurakh Litsevoگو letopisnogo svoda XVI veka. *Lietuvos Pyls – Castles of Lithuania*, 6, 149–163. [in Russian].
35. Martyniuk, A.V. (2016). Mezhdū Pskovom, Vitebskom i Neygauzenom: zabytaya voyna na livonskom pogranichye v seredine XV veka. *Uchenyye zapiski Uchrezhdeniya obrazovaniya "Vitebskiy gosudarstvennyy universitet im. P.M.Masherova" – Scientific Notes of the Educational Institution "Masherov State University of Vitebsk"*, Chast' 1, (21), 30–36; Chast' 2, (22), 33–38. [in Russian].
36. Martyniuk, A.V. (2011). Rus' i Litva v sochinenii Ioanna de Galonifontibusa. *Studia Historica Europae Orientalis – Historical Researchs of the East Europe*, 4, 79–88. [in Russian].
37. Mečislovas, J. (2004). Unia polsko-litewska. (Firewicz A. transl.). Toruń. [in Polish].
38. Mihályné, F. (1998). Litvánok a nyugati királyi udvárookban 1316–1400. *Clio*, 2, 87–91. [in Hungarian].
39. Mykhaylova, R. (2007). Khudozhnia kul'tura Halyts'ko-Volyns'koi Rusi. Kyiv. [in Ukrainian].
40. Nagirnyj, W. (2011). Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. Kraków. [in Polish].
41. o. Pekar, A. De znakhodyvsia Polonyns'kyi monastyr? *Zapysky Chyna Sviatoho Vasylia Velykoho – Notes of the St. Basil the Great Order*, 2, 14 (20), 1–4, 321–323. [in Ukrainian].
42. Perkhavko, V. (2006). Torgovyy mir srednevekovoy Rusi. Moskva. [in Russian].
43. Petegirich, V.M. (1980). Iz istorii ekonomicheskikh i kulturnykh svyazey Galitsko-Volynskoy Rusi v X–XIII vv. (Po arkheologicheskim dannym). *Slavianskiye drevnosti. Etnogenez. Materialnaya kultura Drevney Rusi. Sbornik nauchnykh trudov*, 151–163. [in Russian].
44. Podberezkin, Ph. (2015). «Partes Wandalor in Magna Germania»: chto znal Albert Kranc o Litve i Rusi. *Alba Russia: Belorusskiye zemli na perekrestke kultur i tsivilizatsiy (X–XVI vv.)*. Moskva. 185–202. [in Russian].
45. Polekhov, S. (2015). Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaya voyna v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e gody XV veka. Moskva. [in Russian].
46. Rozenfeldt, R. (1978). Yantar na Rusi. *Problemy sovetskoy arkheologii – The Problems of the Soviet Archeology*, 197–208. [in Russian].
47. Rusyna, O. (2008). Ukraina: lytovs'ka doba 1320–1569. Kyiv. [in Ukrainian].
48. Rusyna, O. (1998). Ukraina pid tataramy i Lytvoyu. Kyiv. [in Ukrainian].
49. Shyrokorad, A. (2008). Rus' i Litva. Moskva. [in Russian].

50. Spečiūnas, V. (ed.) (2005). *Gediminaičiai: enciklopedinis žinynas*. Vilnius. [in Lithuanian].
51. Spečiūnas, V. (ed.) (2004). *Lietuvos valdovai*. Vilnius. [in Lithuanian].
52. Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, St. (comps) (1974). *Zbiór dokumentów małopolskich*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. (6). [in Polish, Latina].
53. Szelińska, W., Tomaszewicz, J. (comps) (1975). *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie*. Kraków. (I). [in Polish].
54. Tęgowski, J. (2012). Nieznane nadanie Władysława Jagiełły dla Benedykta węgierskiego kasztelana Halicza i jego braci. Przyczynek źródłowy do dziejów Rusi Halickiej. *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*. Kraków. (2), 1341–1348. [in Polish].
55. Tęgowski, J. (1999). *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań; Wrocław. [in Polish].
56. Voitovych, L.V. (2011). *Halyts'ko-volyns'ki etiudy*. Bila Tserkva. [in Ukrainian].
57. Voitovych, L.V. (2014). *Lev Danylovych kniaz' halytsko-volyns'kyi* (bl. 1225 – bl. 1301). Lviv. [in Ukrainian].
58. Yuchas, M. (1999). Galitsko-Volynskaya Rus' i problemy christianizatsii Litvy vo vtoroy polovine XIV v. *Vostochnaya Evropa v istoricheskoy retrospektive: K 80-letiyu V.T.Pashuto*. Moskva. 262–269. [in Russian].

MYROSLAV VOLOSHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor at World History Department,
V.Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), myrkomyrko79@gmail.com

HALYCH PRINCES AND NOBLES IN RELATIONS WITH LITHUANIA IN THE 12th–14th CENTURIES

Through the verification of the different content and time of the source appearance, in the article is devoted the military-political as well as partly trade contacts between Halych rulers and the inhabitants with the Lithuanians during the 12th–14th centuries. The use of the general historical methods with a comparative comparisons of the archeological data allows us to establish that the most active period of the bilateral relations was in the second half of the 13th century, connected with the Halych reign of the Prince Shvarno Danylovych 1264–1269 and the asceticism of his N. Lithuanian wife's brother – the monk Vaišvilkas. The fragmentary nature of the written sources is also noted. Its complemented by not numerous monuments of the material culture both sides. These include the bracelets of the so-called "Halych type", found in the 1930's during the archaeological research in Kaunas and the Lithuanian amber export items, known from the 21th century in Halych and Halychyna. The originality and specificity of the subject is supplemented by the peripherality of controlled by Rurikids, compared to other their lands. This fact directly influenced on the course of the bilateral relations.

Keywords: Lithuania, Halych, Halychyna, Danylo Romanovych, Lev Danylovych, Vaišvilkas, Shvarno Danylovych, Mindaugas, Liubart Gedymynovych, material culture.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ЗАЛІЗНИЧНИЙ СОЮЗ ТА ВЛАДА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1905–1908 рр.: ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЗАЄМИН

З'ясовуються обставини самоорганізації залізничників і трансформація характеру діяльності Всеросійського залізничного союзу. Оригінальність дослідження забезпечується використанням матеріалів вітчизняних та зарубіжних архівів. Організація мала професійно-політичний характер, оскільки у своїй програмі поєднувала вимоги економічного і правового становища залізничників із домаганнями політичних свобод та скликання Установчих зборів. У роки російської революції 1905–1907 рр. союз відіграв помітну роль, особливо у період загального політичного страйку, ставши однією з ключових сил, котра змусила імператора підписати маніфест від 17 жовтня 1905 р. Після невдачі грудневого збройного повстання влада почала закривати осередки союзу та переслідувати його діячів. У 1906–1908 рр. організація діяла конспіративно, зазнаючи постійних переслідувань та дедалі більше підпадаючи під вплив революційних партій. Загалом у 1905–1908 рр. об'єднані у союз широкі маси залізничників втягувалися в боротьбу за політичні та професійні права. Найбільшими залізничними вузлами в українських губерніях Російської імперії, де діяли осередки Всеросійського залізничного союзу, були Київ, Харків, Катеринослав.

Ключові слова: *Всеросійський залізничний союз, професійно-політична організація, російська революція 1905–1907 рр., соціалісти-революціонери, соціал-демократи.*

Важливим чинником революції 1905–1907 рр. у Російській імперії стала участь різних соціальних прошарків і груп, що проявилось у створенні громадсько-політичних організацій. До них відносилися політико-професійні союзи, котрі виставляли до влади політичні, економічні та правові вимоги. До таких належав і Всеросійський союз залізничних службовців і робітників. Згодом поширення набула дещо змінена назва – Всеросійський залізничний союз (ВЗС), яка використовувалася паралельно. Зазначена організація діяла в загальноімперському масштабі, утягуючи в орбіту свого впливу залізничних робітників і службовців українських губерній Росії.

Рух серед залізничників у революції початку ХХ ст. докладно дослідила І.М.Пушкарєва¹. У ґрунтовній праці, підготовленій на основі широкого кола джерел, простежується тенденція применшення ролі Всеросійського залізничного союзу в революції 1905–1907 рр., критичне ставлення до нього. Так, говорячи про роль у подіях жовтня 1905 р., дослідниця стверджувала,

¹ Пушкарёва И.М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях. – Москва, 1975. – 390 с.

що «хоча популярність ВЗС у дні загального страйку і зросла», однак «справжнім керівником та організатором спільного виступу залізничників він не став»². Водночас помітне намагання перебільшити роль та значення РСДРП у діяльності організації. Зокрема говорячи про її політичну платформу, авторка стверджувала, що «програма ВЗС має на собі відбиток соціал-демократичного впливу», оскільки «в той час, коли вона була прийнята, жодна інша партія, окрім РСДРП, не мала чітко вираженої і сформульованої програми»³. Отже подані у праці висновки слід сприймати критично, беручи до уваги подібні ідеологічні перекоханості. Ці риси характерні і для студії С.М.Нестерцової, котра з'ясувала роль залізничників України в революції 1905–1907 рр., найбільше місця приділивши висвітленню діяльності залізничних комітетів під керівництвом РСДРП. Особливу увагу дослідниці привернув вихід зі Всеросійського залізничного союзу соціал-демократів після його третього з'їзду у грудні 1906 р.⁴

На сучасному етапі у вітчизняній історіографії триває вивчення діяльності залізничного союзу. Особливо інтерес до нього посилюється 2006 р., коли до 100-ї річниці профспілкового руху залізничників України вийшов друком колективний історичний нарис, перший розділ якого присвячено саме діяльності цієї організації у відповідному контексті. Дослідження виконано на основі широкої джерельної бази, однак його вадою стало повне ігнорування професійно-політичного характеру ВЗС. Крім того, майже відсутні згадки про партійну боротьбу в організації⁵. У 2007 р. С.С.Богатчук видала статтю, в якій побіжно й дотично згадала Всеросійський залізничний союз у контексті висвітлення руху залізничників на початку ХХ ст.⁶ Останнім часом зростає увага до вивчення окремих аспектів руху залізничників. Так, короткому існуванню «Люботинської республіки» присвячено праці В.В.Стрільця⁷ та О.В.Гавриша⁸. Кілька ґрунтовних статей щодо страйку залізничників Сумської лінії Харківсько-Миколаївської залізниці в 1905 р. видав Д.В.Кудінов⁹. Серед зарубіжних дослідників вивченням союзу на сучасному етапі займаються російські історики. До 100-ї річниці профспілок на

² Там же. – С.156.

³ Там же. – С.115.

⁴ Нестерцова С.М. Железнодорожники Украины в революции 1905–1907 гг.: Автореф. ... канд. ист. наук. – Москва, 1985. – 21 с.

⁵ 100 років на захисті трудящих: Історія профспілкового руху залізничників і транспортних будівельників України / Авт.-упор. В.М.Уржанов. – К, 2006. – 335 с.

⁶ Богатчук С.С. Боротьба українських залізничників за покращення економічного, соціального та політичного становища в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.7. – Вінниця, 2007. – С.17–20.

⁷ Стрілець В.В. «Люботинська республіка»: Призабута сторінка нашої історії. – Х., 2010. – 100 с.

⁸ Гавриш О.В. Люботинська республіка під час Першої російської революції // Україна і світ: Гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: Тези доповідей Міжнар. наук.-теор. конф. студентів і аспірантів, м. Харків, 19–20 квітня 2016 р.: У 3 ч. – Ч.1. – Х., 2016. – С.64–65.

⁹ Кудінов Д.О. Страйки залізничників Сумської лінії Харківсько-Миколаївської залізниці в 1905 р. // Сумський історико-архівний журнал. – Вип.ХІІ/ХІІІ. – Суми, 2011. – С.122–134; Kudinov D.V. Strikes of White- and Blue-color Railway Workers at Sumy and Basy stations in 1905 // The History of Land Transport. – 2015. – Vol.(1), №1. – P.4–17.

залізниці в Російській імперії в 2006 р. було видано велику колективну працю, котра містила історичну розвідку та документи з історії Всеросійського залізничного союзу¹⁰. Періодику, що її видавали окремі відділення ВЗС, у контексті профспілкової преси часів революції 1905–1907 рр. охарактеризувала В.М.Марасанова¹¹.

Діяльність Всеросійського залізничного союзу в Наддніпрянській Україні впродовж 1905–1908 рр. умовно можна поділити на два періоди: відкритий (напівлегальний) та конспіративний (нелегальний). Перший відноситься до 1905 р. і пов'язаний із певною безпорадністю властей, коли вони змушені були лібералізувати існуючий режим. На вказаний період припало виникнення та найвище піднесення організацій союзу, у ВЗС працювали представники різних політичних сил ліберального та соціалістичного спрямування. Другий період існування (1906–1908 рр.) був часом відродження, конспіративної роботи й поступового згортання діяльності організації. У ці роки найбільшого впливу в ній набули представники загальноросійських революційних партій, а з початку 1907 р. встановилося домінування Партії соціалістів-революціонерів (ПСР, есери).

Станом на 1905 р. залізнична мережа Наддніпрянської України становила 10 721 версту, що складало 19,3% протяжності всієї мережі Російської імперії. У цей час в Україні було 141,9 тис. залізничників, тобто 18,9% від їх загальної кількості. Основний контингент – росіяни (45,9%) та українці (43,6%)¹². Напередодні революції 1905–1907 рр. усіх залізничників умовно можна було поділити на три великих групи. До першої належали лінійні службовці, котрі постійно знаходилися в русі, або на різних ділянках залізниці невеликими групами на далекій відстані один від одного, що ускладнювало можливості їх самоорганізації. До другої відносилися управлінці, сконцентровані в містах. Третю групу становили працівники депо й залізничних майстерень¹³. Друга та третя групи мали порівняно кращі можливості для самоорганізації.

Умови праці у залізничників були надзвичайно важкими. Подеколи їм доводилося трудитися безперервно по шістнадцять і більше годин¹⁴. На залізниці панувало повне безправ'я та низька оплата праці. У зарплаті вищих, нижчих службовців і робітників відзначалися суттєві розбіжності¹⁵. Пенсійні каси, що існували на залізниці, не лише не покращували становище службовців, але часто слугували додатковим тягарем. Недосконалість статуту, що проявлялося в надмірності внесків та переході їх у власність каси після смерті

¹⁰ Железные люди железной дороги: из истории профсоюзного движения железнодорожников России (документы и материалы) / Сост. В.Г.Рупец. – Москва, 2006. – 602 с.

¹¹ Марасанова В.М. Профсоюзная периодика 1905–1907 годов о регионах России: верховолжские губернии // Вестник ЯрГУ: Серия: «Гуманитарные науки». – Вып.1 (39). – Ярославль, 2017. – С.5–9.

¹² Нестерцова С.М. Железнодорожники Украины в революции 1905–1907 гг. – С.12–13.

¹³ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – Москва; Ленинград, 1926. – С.8.

¹⁴ Переверзев В.Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. // Былое. – 1925. – №4 (32). – С.37.

¹⁵ Там же.

залізничника, була однією з причин незадоволення робітників і службовців своїм становищем¹⁶. Загалом правове становище працівників залізниці було не кращим. За ними пильно наглядали жандармські органи, особливо при влаштуванні на роботу. У будь-який момент на вимогу поліції залізничника могли звільнити¹⁷. Окрім того, рядові робітники та службовці залишалися незахищеними від можливої сваволі представників адміністрації¹⁸.

На початку XX ст. більшість залізничників байдуже ставилися до будь-якої політичної та громадської діяльності. Зазвичай це були люди без спеціальної освіти, які не мали жодних кар'єрних перспектив¹⁹. Г.М.Хоткевич, описуючи громадську активність робітників і службовців на Харківсько-Миколаївській залізниці до 1905 р., зазначав: «П'ять літ прослужив я на залізниці і за весь цей час я не бачив ані одного колегіального виступу, ані одної потреби чи скарги, чи обурення, висловлених громадою! Гурт окремих одиниць, мертвих виконувачів заданої роботи»²⁰.

Зрушення в політичній свідомості основної маси залізничників спричинили події 9 січня 1905 р., що на початковому етапі проявлялося в неорганізованому стихійному русі. Значно посилювався інтерес до питань політичного характеру, що про них основна маса працівників залізниці до того не думали й до самостійного вирішення яких не були підготовленими²¹. Г.М.Хоткевич зазначав, що «просувати» у цей час серед залізничників суто політичну платформу було неможливо. Удавалося лише поєднувати їхню боротьбу за свої права з «дрібними дозами політичних домагань»²². Поступово пробуджувалася політична свідомість і в робітничій еліті – кваліфікованих деповців, що перебували в порівняно привілейованому становищі. В їхньому середовищі активно проводилася соціалістична робота, подеколи вони утворювали організовані гуртки, котрі брали участь у професійному русі. Саме цей найбільш організований та розпропагандований «робітничий елемент» на початковому етапі майже не входив до організацій Всеросійського залізничного союзу під впливом агітації проти цього революційних політичних партій, котра розпочалася майже відразу ж після утворення ВЗС²³. Утягувалися в боротьбу й демократично налаштовані службовці залізниці. Частина з них (найчастіше вищі службовці) тяжіла до ліберальної інтелігенції²⁴. Саме ця категорія осіб стала на початковому етапі головною професійною групою, котра підтримала вимоги залізничного союзу.

Початок Всеросійському союзу залізничних службовців та робітників було покладено на Московському з'їзді представників дев'яти казенних

¹⁶ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.17–20.

¹⁷ Кудінов Д.О. Страйки залізничників... – С.125.

¹⁸ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.20–21.

¹⁹ Переверзев В.Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.37.

²⁰ Хоткевич Г. Спомини з революції 1905 року. – Х., 1926. – С.1.

²¹ Переверзев В.Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.37–38.

²² Хоткевич Г. Спомини з революції 1905 року. – С.7.

²³ Переверзев В.Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.37–38.

²⁴ Пушкарёва И.М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях. – С.89.

і приватних залізниць 20–21 квітня 1905 р.²⁵ Від залізниць, що проходили територією українських губерній Російської імперії, прибули делегати з Московсько-Киево-Воронезької та Південно-Західної залізниць, а також інженер, через якого велися переговори з Харківським соціал-демократичним союзом залізничних робітників. Відвідали зібрання і представники есерів та Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП)²⁶. З'їзд виробив постанову, котра визначила мету, завдання та організаційні принципи функціонування союзу. Основою його політичної платформи стали вимоги заміни існуючого ладу демократичним та скликання Установчих зборів. Прийняти програму будь-якої партії визнали за неможливе внаслідок існування розбіжностей у поглядах та інтересах у середовищі залізничників. В організаційному відношенні окремі групи союзу створювалися на автономних, вироблених самостійно, засадах. Усі справи мали вирішуватися на з'їздах представників місцевих комітетів. На загальних з'їздах обиралося й Центральне бюро організації, котре здійснювало виконавчі, довідкові та комунікативні функції²⁷. До нього увійшли 5 осіб, а його головою обрали есера В.М.Переверзева²⁸. Після завершення форуму шляхом кооптації бюро розширилося до 10, а на червень 1905 р. – понад 20 осіб. Після з'їзду загальноросійські соціалістичні партії створили власні партійні залізничні союзи. Останній, утворений ПСР, майже відразу ж зник з арені політичної боротьби, його засновники увійшли до ВЗС. Натомість представники РСДРП створили власний професійний союз, котрий спирався переважно на робітників майстерень і депо. Незважаючи на це, у середовищі соціал-демократів не існувало однастайності в питанні про доцільність існування окремого союзу й тому значна їх частина продовжувала входити до складу ВЗС²⁹.

На початку травня 1905 р. Центральне бюро залізничного союзу взяло участь у створенні Союзу союзів, а також увійшло до страйкового бюро, створеного на московській нараді представників різноманітних організацій для узгодження дій на випадок загального страйку³⁰. Крім того, представники бюро взяли участь у діяльності всеросійських з'їздів адвокатів, агрономів і статистиків, ветеринарів, земців-конституціоналістів, інженерів, конторників, медичного персоналу, академічному, повноправ'я євреїв, рівноправності жінок, учителів, фармацевтів тощо³¹.

У середині травня 1905 р. у Вільні відбувся з'їзд семи казенних і приватних залізниць, котрі не брали участі в московському зібранні. Віленський з'їзд визнав доцільним доповнити постанови квітневого форуму вимогами політичного та культурно-національного самовизначення, а також вказав

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.41–41 зв.

²⁶ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.43.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.41–41 зв.

²⁸ Пушкарёва И.М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях. – С.111.

²⁹ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.48–49.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.41–41 зв.

³¹ Там само. – Спр.682. – Арк.5.

на необхідність повної законодавчо-адміністративної автономії Царства Польського з сеймом у Варшаві, обраним усіма жителями майбутньої автономії без різниці національності на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування (так званої «чотиричленної формули», «чотирихвістки»)³².

Частина представників залізниць, що взяли участь у московському зібранні, утворили районні комітети, які не були передбачені з'їздом і котрих до початку 1906 р. нараховувалося вже п'ять. Серед них був і Київський районний комітет для залізниць Південно-Західної, Києво-Полтавської³³. Згодом він здобув назву Західного відділення Всеросійського залізничного союзу службовців та робітників. Організатором комітету й керівником союзу на Південно-Західній залізниці став звільнений за залізничний страйк у лютому 1905 р. більшовик О.Г.Шліхтер³⁴. Співзасновником Західного відділення³⁵ та очільником союзу на Києво-Полтавській магістралі став службовець її управління М.І.Началов³⁶. Відділення організували 18 травня 1905 р. в Боярці на зборах сімнадцяти членів РСДРП, котрі були водночас службовцями управлінь залізниць. Весь осередок есдеків в управлінні, що включав 30 осіб, приєднався до Всеросійського залізничного союзу³⁷. Сам О.Г.Шліхтер у своїх спогадах зазначав, що він і його товариші в той час вийшли з київського комітету РСДРП, який перетворився на меншовицький і, втративши всякий зв'язок як із зазначеним комітетом, так і з центром, діяли на власний розсуд³⁸.

Значну популярність ідея союзу здобула серед службовців із ліберальним світоглядом, до яких належали помічник начальника служби тяги Б.О.Скупієвський, начальник 7-ї ділянки служби шляхів інженер Д.Д.Тіц та ін. Окрема група членів відділення належала до партії есерів³⁹. О.Г.Шліхтер і його помічники (П.В.Вікторов, М.П.Багаєв, В.І.Жакович та ін.) проводили регулярні сходки з працівниками Південно-Західної залізниці, на яких проводили агітацію за загальний страйк залізничних службовців⁴⁰.

Упродовж червня 1905 р. представники залізничного союзу провели організаційну роботу на магістралях, чий репрезентанти не брали участі в московському з'їзді. Зокрема створили відділення на Катерининській залізниці з центром у Катеринославі⁴¹, де рух серед залізничників зародився ще на початку 1905 р. На різних станціях зазначеної залізниці, у депо та майстернях періодично проходили страйки⁴². Головою Катеринославського

³² Там само. – Спр.680. – Арк.41–41 зв.

³³ Там само. – Спр.682. – Арк.4.

³⁴ Там само. – Спр.680. – Арк.42.

³⁵ Там само. – Спр.1122. – Арк.18.

³⁶ Там само. – Спр.680. – Арк.25.

³⁷ Руденко М., Очинський І. До історії руху залізничників в 1905 році на Київщині // 1905 рік у Києві та на Київщині: Збірник статтів та спогадів / За ред. В.Манілова та Г.Маренка. – К., 1926. – С.121–122.

³⁸ Шліхтер О.Г. Київ жовтневими днями 1905 року // Там само. – С.340.

³⁹ Руденко М., Очинський І. До історії руху залізничників в 1905 році на Київщині. – С.121–122.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.43–44.

⁴¹ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.51.

⁴² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.4.

відділення Всеросійського залізничного союзу був діловод матеріальної служби Катерининської залізниці В.В.Науман. До головного комітету союзу входили практикант ковальського цеху О.М.Філатов, старший телеграфіст Є.А.Железняк, працівник служби тяги Б.М.Соколов та інші особи⁴³.

У Харкові, великому залізничному центрі, об'єднання залізничників професійного характеру існували ще з першої половини 1905 р.⁴⁴ Наприкінці серпня того року начальник Харківського охоронного відділення звітував у департамент поліції про існування в місті Союзу залізничних службовців Півдня Росії, який перебував під впливом соціал-демократів⁴⁵. Його головою був помічник присяжного повіреного соціал-демократ С.Г.Говоров⁴⁶. Центральному бюро ВЗС не вдалося налагодити тісний зв'язок із соціал-демократичним залізничним союзом Харкова аж до жовтня 1905 р.⁴⁷

На Харківсько-Миколаївській залізниці утворився Центральний страйковий комітет, головою якого став безпартійний інтелігент Г.М.Хоткевич. З ініціативи останнього районні комітети організували по всій лінії магістралі, зокрема в Люботині, Полтаві, Кременчуці, Знам'янці, Миколаєві⁴⁸. На установчому з'їзді Всеросійського залізничного союзу у квітні 1905 р. делегата від цієї залізниці не було. Однак по завершенню форуму проект статуту та інші матеріали Г.М.Хоткевичу надіслав із Москви його товариш, заступник голови Центрального бюро залізничного союзу також безпартійний В.В.Романов. Питання вступу до союзу вирішувалося на одному з засідань страйкового комітету. Присутні ухвалили приєднатися та підписали оригінал проекту статуту. Запланували поширити його копії серед службовців, однак перший варіант тексту майже відразу ж загубився і справа поширення ідей союзу загальмувалася. Надалі, до кінця 1905 р., Харківсько-Миколаївська залізниця формально не належала до Всеросійського союзу залізничних службовців та робітників, однак постійно тісно співпрацювала з ним⁴⁹.

Другий всеросійський з'їзд залізничного союзу відбувся в Москві 22–24 липня 1905 р. У його роботі брали участь посланці від 19 залізниць, у тому числі від Південно-Західної та Московсько-Києво-Воронезької. Делегат від Катерининської прибути не зміг. Дорадчий голос на форумі мали представники есерів, соціал-демократів та Бунду. На зібранні з'ясувалося, що ідею союзу підтримали на місцях і, незважаючи на перепони, його осередки продовжували зміцнюватися. Учасники прийняли рішення про необхідність підготовки до загального політичного страйку та проведення відповідної агітації на місцях. Центральне бюро приступило до технічної підготовки до проведення страйку. Також підтримали рішення про входження до Союзу союзів, однак без зобов'язання виконувати його директиви. Крім того, на з'їзді представники залізниць Царства Польського, котрі належали до Польської

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.13–14.

⁴⁴ Хоткевич Г. Спомини з революції 1905 року. – С.23–25.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.304. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.132.

⁴⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.102.

⁴⁷ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.52.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.292. – Арк.155.

⁴⁹ Хоткевич Г. Спомини з революції 1905 року. – С.25–26.

соціалістичної партії, базуючись на постановах Віленського з'їзду, в ультимативній формі зажадали внесення до програми союзу положення про необхідність проведення окремих Установчих зборів для Польщі. Означений ультиматум підтримали есери, натомість соціал-демократи обох фракцій, присутні на з'їзді, виступили з різким протестом. Зрештою поправку ухвалили більшістю. Соціал-демократи та солідарні з ними делегати залишили з'їзд (у тому числі представник Південно-Західної залізниці). Невдовзі заяви про вихід із ВЗС почали надходити від ряду його місцевих осередків. Зважаючи на це, Центральне бюро надіслало до місцевих відділень сповіщення про необхідність повторного перегляду постанови, котра спричинила конфлікт. Як наслідок, більшість залізниць повернулися до залізничного союзу⁵⁰. Натомість поляки вийшли з останнього та утворили свій власний національний залізничний союз, котрий, незважаючи на все, і надалі перебував у постійному контакті з ЦБ ВЗС⁵¹. Таким чином, найближчим завданням союзу з'їзд визнав підготовку до загального політичного залізничного страйку, а незгода з польського питання стала причиною тимчасового розколу всередині організації.

Упродовж вересня 1905 р. за даними, котрі надходили з усієї країни до Центрального бюро Всеросійського залізничного союзу, склалися сприятливі умови для початку планованого страйку⁵². 5 жовтня 1905 р. ЦБ ВЗС ухвалило постанову про його початок⁵³. Виставлялися професійні та політичні вимоги, зокрема 8-годинний робочий день, збільшення зарплати, створення на місцях бюро для спільного з адміністрацією вирішення трудових спорів, скасування існуючої пенсійної каси, демократичні свободи, недоторканність учасників страйку, скликання народного представництва з законодавчими повноваженнями, яке мало бути обраним усім населенням країни тощо. Відповідно до технічного плану, складеного ЦБ ВЗС, 7–8 жовтня 1905 р. застрайкували робітники та службовці Московського залізничного вузла. До рук страйкарів перейшов телеграф і 8 жовтня Центральне бюро союзу розіслало телеграми про початок загального залізничного страйку. Він дуже швидко поширився на всі залізниці та став рушійною силою загального політичного страйку⁵⁴. У ніч на 9 жовтня заарештували керівників ВЗС В.М.Переверзева, І.І.Беднова, К.М.Наметниченка та ін.⁵⁵ Це не послабило рух в організаційному відношенні, оскільки заарештованих відразу ж замінили їхні заступники⁵⁶.

Важливу роль у підтримці вимог ВЗС у ході залізничного страйку відіграв з'їзд пенсійних кас, котрий готувався з ініціативи міністерства шляхів

⁵⁰ *Ростов Н.М.* Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.54–55.

⁵¹ *Переверзев В.Н.* Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.49.

⁵² Там же. – С.48–49.

⁵³ *Дмитриев С.Н.* Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906. – Москва, 1992. – С.129.

⁵⁴ *Переверзев В.Н.* Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.50–52.

⁵⁵ *Пушкарёва И.М.* Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях. – С.157.

⁵⁶ *Переверзев В.Н.* Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.53.

сполучень за допомогою адміністрації на місцях⁵⁷ та майже щодня проходив у Петербурзі з 20 вересня (тривав упродовж місяця)⁵⁸. Таким чином, проведення означеного з'їзду збіглося з часом жовтневого загального політичного страйку, що значною мірою й обумовило перебіг форуму. Ним власті прагнули припинити чутки про нецільове використання пенсійних коштів, що циркулювали у середовищі залізничників, а також дещо модернізувати пенсійне законодавство. На різних залізницях пройшли вибори делегатів на зазначений з'їзд. 13–15 серпня 1905 р. на станції Жмеринка відбулося чисельне засідання вибірників-учасників пенсійної каси Південно-Західної залізниці⁵⁹. Депутатами обрали помічника начальника служби тяги Б.О.Скупієвського, інженерів Б.І.Кондратьєва та І.А.Івашкевича, а також Н.А.Райха⁶⁰. Від Курсько-Харківсько-Севастопольської делегатами на з'їзд було обрано соціал-демократів Александрова та С.Г.Говорова. Водночас Харківсько-Миколаївська залізниця направила послання, котрого підібрало начальство, однак той не мав підтримки серед робітників і службовців. Останні передали Александровим та Говоровим відвід «своєму» делегатові й, зрештою, уже на з'їзді його повноваження не визнали, а його голос передали представникам Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці⁶¹. На з'їзд Александров і Говоров їхали разом із представниками Катерининської залізниці О.Лісовським та А.Строковим у наданому спеціально для делегатів вагоні⁶².

Попри те, що зазначений з'їзд скликали винятково для розробки питання про пенсійну касу, представники влади змушені були йти на поступки настроям делегатів (оскільки Петербург охопив страйковий рух). Депутати визнали своє зібрання І всеросійським делегатським з'їздом представників залізничних службовців і робітників, а адміністрація дозволила замінити призначеного управлінням залізниць голову на виборну особу. У політичному відношенні із загальної кількості 40–44 делегати близько 1/3 становили ліві⁶³. При обговоренні актуальних політичних питань більшість затвердила постанову, схожу з програмою залізничного союзу. Зокрема в ній указувалося, що без зміни суспільно-політичного устрою неможлива трансформація економічних відносин, а також надання будь-яких професійних гарантій трудящим. У зв'язку з цим з'їзд виставив вимогу негайного скликання Установчих зборів на основі так званої «чотирихвістки». Крім того, на засіданні заслухали заяву делегатів-поляків, котрі зажадали автономію Польщі з утворенням сейму у Варшаві. Зрештою відповідну постанову ухвалили, а також висловили підтримку права на культурне та національне самовизначення

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.681. – Арк.345.

⁵⁸ *Пушкарёва И.М.* Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях. – С.144–145.

⁵⁹ *Общие известия // Бессарабская жизнь.* – 1905. – №256 (320). – 16 (20) октября. – С.1.

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.681. – Арк.345.

⁶¹ *Александров, Говоров.* Среди харьковских железнодорожников в октябре // 1905 год в Харькове / Под ред. С.Крамера. – Х., 1925. – С.176.

⁶² Там же.

⁶³ Там же. – С.176–177.

представників будь-яких інших національностей. Телеграму із зазначеними вимогами розіслали на всі залізниці⁶⁴. 10 жовтня 1905 р. на черговому засіданні з подачі лівих делегатів було внесено пропозицію про необхідність проголошення з'їзду центральним страйковим залізничним комітетом. Вона викликала різку незгоду вповноважених від Всеросійського залізничного союзу на з'їзді (В.В.Романова та ін.), котрі прагнули не допустити утворення альтернативних до ВЗС центрів страйкового руху. У результаті таку резолюцію не ухвалили⁶⁵.

Успішно розгорталася страйкова боротьба на місцях. На Південно-Західній залізниці спочатку припинення роботи призначили на 13 жовтня 1905 р., однак під впливом ситуації в Московському районі, мітингів у місцевих навчальних закладах, а також страйку робітників на станції Київ вирішили розпочати вже 11 жовтня. Зранку активісти союзу здійснили обхід службовців в управлінні Південно-Західної залізниці. Частина страйкарів попрямувала до приміщення управління Києво-Полтавської магістралі, де разом із М.Я.Началовим продовжили агітацію за страйк. Згодом в управлінні Південно-Західної залізниці пройшов революційний мітинг під керівництвом О.Г.Шліхтера. У наступні дні зібрання залізничників проходило у приміщенні Київського політехнічного інституту, котрий користувався правом автономії. У мітингах також брали активну участь студенти, робітники та інші категорії населення⁶⁶.

На Катерининській залізниці жовтневий страйк підтримали об'єднаним масовим виступом. З'їзди, мітинги та стихійні сходки відбувалися безперервно. Було обрано делегатів для представництва від робітників і службовців як на місцевих, так і на всеросійському з'їзді залізничного союзу⁶⁷.

У Харкові телеграму про початок страйку від Центрального страйкового комітету та ради робітничих депутатів отримали 10 жовтня 1905 р.⁶⁸ Початку акції передувало засідання представників Харківського залізничного вузла, котре відбулося того ж дня у приміщенні Курсько-Харківської-Севастопольської залізниці. На ньому головував І.М.Джемсон-Терсі, за пропозицією якого до професійних вимог додали політичні – щодо необхідності зміни державного устрою⁶⁹. Це дозволило харківським залізничникам солідаризуватися із загальним політичним страйком та вступити в нього разом із робітниками і службовцями інших залізниць. На початковому етапі центр руху залізничників був у губернському центрі, однак із 14 жовтня 1905 р. у Харківському повіті оголосили воєнний стан, а тому центр керівництва залізничним страйком перемістили на станцію Люботин – у Валківський повіт. Незважаючи на те, що харківські залізничники, як уже зазначалося, на початку жовтня не мали організаційних зв'язків зі ВЗС, однак у своїй

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.681. – Арк.345 зв.

⁶⁵ Александров, Говоров. Среди харьковских железнодорожников в октябре. – С.178.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.44–46 зв.

⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.4.

⁶⁸ Шаховской М.Л. Смутное время в Харькове (Материалы для истории рус. революции). – Х., 1907. – С.20.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.20.

страйковій боротьбі вони орієнтувалися на Московський залізничний вузол⁷⁰, котрий перебував під контролем залізничного союзу.

Імператорський маніфест від 17 жовтня 1905 р. «Про вдосконалення державного порядку» став перемогою страйкарів і створив законодавчі передумови для відкритої діяльності Всеросійського залізничного союзу. Документ проголошував основні громадянські свободи у країні, сповістив про те, що Росії дарується свобода слова, зборів та організацій⁷¹.

Уже 18 жовтня зі зверненням про припинення страйку виступили Московський страйковий комітет, Петербурзька рада робітничих депутатів, а також Центральне бюро Всеросійського залізничного союзу⁷². Останнє відразу ж розіслало телеграми про завершення страйку на всі залізниці. Не скрізь означену новину сприйняли позитивно. На окремих залізницях її вважали урядовою провокацією й лише завдяки особистим контактам делегатів з'їзду представників пенсійних кас із репрезентантами ЦБ ВЗС удалося припинити страйк⁷³.

Після видання жовтневого маніфесту учасники Всеросійського делегатського з'їзду залізничників у Петербурзі відвідали голову уряду графа С.Ю.Вітте та міністра шляхів сполучень князя М.І.Хілкова й ознайомили їх зі своїми вимогами. В останні дні роботи зазначений з'їзд займався розробкою проекту статуту пенсійних кас, питанням поліпшення пенсійного забезпечення та службового становища залізничників⁷⁴. Крім того, 26–27 жовтня 1905 р. сім виборних делегатів Всеросійського з'їзду залізничних службовців (серед яких був і представник Південно-Західної залізниці Н.А.Райх), за пропозицією міністерства шляхів сполучень, провели ревізію пенсійних капіталів, що зберігалися в головному казначействі. Ревізія довела їх цілісність та безпідставність чуток про розтрату, що циркулювали серед залізничників⁷⁵.

З оприлюдненням маніфесту правове становище Всеросійського залізничного союзу змінилося. Центральне бюро оголосило його легальною організацією. Осередки ВЗС на залізницях явочним порядком почали свою відкриту діяльність. На хвилі успіху залізничного страйку популярність зросла, до союзу почали масово приєднуватися залізничники. Вище начальство не наважувалося чинити перешкоди цьому процесу⁷⁶.

Відкриту діяльність ВСЗ було також санкціоновано телеграмою від 21 жовтня 1905 р., розісланою всім залізницям Центральним страйковим комітетом зі списком вимог, котрі С.Ю.Вітте погодився задовольнити⁷⁷. Цю телеграму опублікувала преса, у ній зазначалося, що відповідно до затвердженої на найвищому рівні доповіді негайно мало покращитися

⁷⁰ Шаховской М.Л. Смутное время в Харькове... – С.22–24.

⁷¹ Полное собрание законов Российской империи. – 3-е собр. – Т.XXV: 1905, Отд.1: №25605–27172. – Санкт-Петербург, 1908. – С.754–755.

⁷² Дмитриев С.Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906. – С.135.

⁷³ Переверзев В.Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.53.

⁷⁴ Александров, Говоров. Среди харьковских железнодорожников в октябре. – С.180.

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.681. – Арк.394 зв.

⁷⁶ Переверзев В.Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.54–56.

⁷⁷ Железные люди железной дороги... – С.54–55.

утримання службовців, утворитися комісії за участю робітників та службовців для вироблення заходів із поліпшення їх економічного і правового становища, схвалювалася самоорганізація залізничників, дозволялися збори та наради з різних питань, воєнний стан на залізницях мав бути знятим, а страйкарям забезпечувалася повна недоторканність, звільнені за страйк поверталися до роботи. Крім того, скасовувалися всі обмежувальні циркуляри та розпорядження щодо осіб польського походження на залізницях Царства Польського, Південно-Західного, Західного країв. Хоча підпису голови уряду під цією телеграмою не було, так само, як і будь-яких об'єктивних підтверджень, що її текст належав саме С.Ю.Вітте, проте не пролунали й офіційні спростування. Саме тому більшість залізничників розглядали її як урядове розпорядження. Це ще більше посилювало позиції Всеросійського залізничного союзу на місцях⁷⁸.

У Києві після оприлюднення маніфесту розпочалися чорносотенні погроми, що тривали кілька днів. У зв'язку з цим керівникам Західного відділення ВЗС та представникам від різних служб Південно-Західної залізниці вдалося зібратися лише 24 жовтня 1905 р. й оголосити про завершення страйку. У затвердженій ними резолюції залізничники солідаризувалися з вимогами ВЗС і Петербурзького делегатського залізничного з'їзду. Крім того, у прийнятому документі засуджувалися погромники, а також містилася вимога всебічного та неупередженого розслідування їхніх злочинів⁷⁹.

По завершенню Всеросійського залізничного з'їзду в Петербурзі й після повернення делегатів із нього 6 листопада 1905 р. у Жмеринці відбулося повторне засідання вибірників-учасників пенсійної каси (так званий «Жмеринський з'їзд») для заслуховування доповідей про результати поїздки. Учасники зібрання, вислухавши програму, прийняту в Петербурзі, повністю схвалили її. Делегати прийняли рішення про створення «місцевих бюро», що передбачав столичний з'їзд. Для цього обрали комісію з організації виборів уповноважених від службовців Південно-Західної залізниці (названої також за кількістю учасників «комісією 18-ти»). Одним з її завдань стало розслідування єврейських погромів на окремих станціях Південно-Західної залізниці. Надалі діяльність у цьому напрямі припинили, оскільки адміністрація залізниці дозволила комісії збиратися лише у вільний від роботи час. За таких умов вона не могла ефективно проводити слідство⁸⁰. Крім того, комісія 18-ти поділила всю лінію Південно-Західної залізниці на 23 райони і в кожному запланувала утворення місцевого бюро. До обов'язків місцевих бюро, відповідно до постанов Всеросійського делегатського з'їзду залізничних службовців, відносилися питання врегулювання конфліктів між начальством і службовцями, а також самими службовцями. Вони мали встановлювати правила внутрішнього розпорядку та розподілу робіт, контролювати правильність відпусток, обґрунтованість стягнень, процеси переміщення і звільнення службовців, усіляко сприяти покращенню їх життєвих умов

⁷⁸ *Переверзев В.Н.* Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.54–56.

⁷⁹ *Руденко М., Очинський І.* До історії руху залізничників в 1905 році на Київщині. – С.131–132.

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.681. – Арк.346 зв. – 347.

тощо⁸¹. Наостанок зібрання затвердило рішення про необхідність звернутися до адміністрації Південно-Західної залізниці з проханням поновити на роботі всіх звільнених за участь у залізничному страйку в лютому 1905 р.⁸²

На Катерининській залізниці наказ про припинення страйку від ЦБ ВЗС отримали 18 жовтня 1905 р., а вже 20 жовтня більшість служб поновили роботу. Машиністи повернулися до виконання своїх функцій лише 23–24 жовтня 1905 р., коли повністю задовольнили їхні економічні вимоги. За результатами жовтневого страйку відбулася делегатська нарада працівників Катерининської залізниці, на котру зібралися 70 осіб. Тут було ухвалено самочинно запровадити 8-годинний робочий день в усіх майстернях і депо залізниці, що і зробили. Це ускладнило відносини з адміністрацією. До роботодавців постійно виставлялися нові вимоги й часто відбувалися невеликі, погано організовані, страйки⁸³. Як і в інших місцевостях, після проголошення маніфесту на багатьох станціях Катерининської залізниці відбулися єврейські погроми. Для унеможливлення їх повторення та самозахисту на всіх великих станціях упродовж листопада 1905 р. сформували загони самооборони. На їх озброєння збиралися кошти як серед залізничників, так і серед місцевого населення⁸⁴. 17 листопада 1905 р. в Катеринославі відбулося засідання залізничників за участі 600–700 осіб із метою заслуховування звіту делегатів Петербурзького залізничного делегатського з'їзду. Під впливом новин про використання армії для придушення революційного руху прийняли постанову, що прирівнювала участь залізниць у перевезенні військ для зазначеної мети до участі в убивствах. Разом із цим зібрання звернулося до місцевих залізничних організацій із пропозицією виробити заходи для протидії означеним процесам. Іншою постановою вирішили надіслати телеграму в газети з протестом із приводу арешту в Москві бюро Всеросійського селянського союзу та вимогою негайного звільнення заарештованих⁸⁵. 2 грудня 1905 р. службовці Катерининської залізниці приєдналися до протесту ЦБ ВЗС проти засудження до страти лейтенанта Шмідта. Не підтримали протест лише службовці станції Попасна⁸⁶.

На Харківському залізничному вузлі страйк завершився 23–24 жовтня 1905 р.⁸⁷ На Курсько-Харківської-Севастопольській залізниці у другій половині жовтня 1905 р. утворили Тимчасовий організаційний комітет робітників і службовців під керівництвом С.Г.Говорова. До його складу ввійшли 12 осіб, які збиралися для вироблення постійного статуту та визначення характеру майбутньої автономії залізниці. Двічі на тиждень відбувалися спільні зібрання за участю 500–600 осіб, де виступали партійні агітатори.

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.681. – Арк.344 – 344 зв.

⁸² Журнал собрания выборщиков – участников в пенсионной кассе Ю-3 ж-д, состоявшегося 6 ноября 1905 г. на ст. «Жмеринка» // Вестник Юго-Западных железных дорог (Киев). – 1905. – 25 ноября. – №47. – С.521.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.4.

⁸⁴ Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. – Москва; Ленинград, 1926. – С.25–29.

⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.6–7.

⁸⁶ Там само. – Арк.8–9.

⁸⁷ Шаховской М.Л. Смутное время в Харькове... – С.25.

Зрештою вирішили вести подальшу роботу в дусі соціал-демократичної програми. У листопаді генерал-губернатор заборонив подібні зібрання. У відповідь Тимчасовий комітет оголосив страйк. Телеграми з вимогами страйкуючих надіслали С.Ю.Вітте, військовому та міністрові шляхів сполучень. Страйк проходив не дуже успішно, оскільки роботу покинуло лише управління. Для підтримки вимог страйкуючих Говоров увійшов у домовленість із РСДРП⁸⁸. На Харківсько-Миколаївській залізниці в листопаді 1905 р. оголосили страйк із вимогою зняття воєнного стану у Харкові⁸⁹.

Упродовж листопада 1905 р. власті прагнули опанувати ситуацію та запобігти новому залізничному страйку. 2 грудня 1905 р. Микола II підписав указ, котрий передбачав жорсткі покарання за участь у страйках робітників і службовців підприємств, що мали державне значення. Цей акт спрямовувався насамперед проти залізничників і поштово-телеграфних службовців⁹⁰. Наступного дня його розіслали всім керівникам залізниць. Супровідною телеграмою міністр шляхів сполучень додатково, відповідно до постанови уряду, забороняв службовцям брати участь у різних організаціях, котрі використовували страйк у своїй боротьбі, та наказував не приймати від них жодних протестів і заяв⁹¹. Серед залізничників указ поширили подекуди зі значним запізненням. Так, на Південно-Західній залізниці його оприлюднили у вигляді службового наказу лише 10 грудня⁹². Того ж дня розповсюдили інший внутрішній наказ, котрий забороняв службовцям і робітникам здійснювати недозволені грошові збори⁹³. Цей крок спрямовувався насамперед проти кас взаємодопомоги, які створювалися на випадок страйку.

Адміністрація вдавалася до залякування залізничників можливістю стихійних погромів. 5 грудня 1905 р. було розповсюджено циркулярну телеграму начальника управління казенних залізниць, в якій містилося застереження, що у випадку залізничного страйку населення окремих місцевостей може вчинити акти насилля над залізничниками⁹⁴.

Незважаючи на зазначені перешкоди, 6 грудня 1905 р. конференція депутатів від двадцяти дев'яти залізниць, спільно з Центральним бюро Всеросійського залізничного союзу, проголосила початок загального страйку з опівдня 7 грудня. Причинами таких крайніх заходів визначили порушення урядом умов маніфесту від 17 жовтня 1905 р., а саме розгін зібрань, переслідування членів залізничного, поштово-телеграфного та селянського союзів, звільнення робітників, «умиротворення» селян тощо. Оголошуючи страйк, залізничники брали на себе обов'язок повернення військ із Маньчжурії, доставку пасажирів до найближчого міста в напрямі їх прямування, а також перевезення продовольства для голодуючих селян⁹⁵. Зазначені зобов'язання

⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.20–21.

⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.7.

⁹⁰ Полное собрание законов Российской империи. – 3-е собр. – Т.XXV. – С.850–852.

⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.9.

⁹² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.397. – Арк.29.

⁹³ Там само. – Арк.30.

⁹⁴ Там само. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1805. – Арк.70.

⁹⁵ Там само. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.2–2 зв.

на практиці ускладнили проведення страйку, оскільки вимагали від робітників і службовців виходу на роботу та в багатьох місцевостях стали причиною його невдачі, однак повністю відмовитися від перевезення військ залізничники не могли, оскільки після укладення миру з Японією велика кількість демобілізованих солдатів рухалися з Далекого Сходу та Сибіру – цілими ешелонами зі зброєю під командуванням офіцерів⁹⁶. Загальний політичний страйк підтримали ради робітничих депутатів Петербурга та Москви, котрі призначили його початок на 8 грудня 1905 р. Постанову залізничного союзу надрукували в усій «визвольній» пресі. Крім того, організація видала відповідні прокламації й розіслала всіма залізницями телеграми з закликом до страйку⁹⁷.

За кілька спільних засідань учасникам конференції та ЦБ союзу в Москві не вдалося виробити спільний план дій, присутні обмінювалися лише інформаційними повідомленнями. Упродовж короткого часу все керівництво залізничного союзу, зокрема й очільника його Центрального бюро В.М.Переверзева, заарештували⁹⁸.

14 грудня 1905 р. як реакція влади на страйк вийшов указ «Про правила надзвичайної охорони на залізницях», котрий мав забезпечити безперервність і «правильність» залізничного сполучення. Документ надавав профільному міністрові право запроваджувати надзвичайні заходи охорони на окремих залізницях чи ділянках, а у випадку крайньої необхідності таке право надавалося начальникові залізниці. Цивільні особи підлягали військовому суду та покаранню за законами воєнного часу⁹⁹. Того ж дня міністр шляхів сполучень надіслав залізницям телеграму, якою всім службовцям та робітникам заборонялося брати участь у виборних організаціях, що не були дозволені в установленому порядку. Насамперед це стосувалося організацій, створених на основі постанов Петербурзького з'їзду представників пенсійних кас, котрий перетворився на делегатський залізничний з'їзд. Працівники, зайняті у зазначених організаціях, підлягали звільненню. Начальники залізниць поширили цю інформацію серед залізничників. Так, виконуючий обов'язки начальника Південно-Західної залізниці зазначену телеграму опублікував як службовий наказ, також додатково оголосив про припинення діяльності згадуваної «комісії 18-ти», а організовані нею вибори до місцевих бюро визнавалися недійсними. Уже обрані до їх складу залізничники мали негайно покинути все під загрозою звільнення¹⁰⁰.

Збройне повстання в Москві зазнало невдачі й 16 грудня 1905 р. рада робітничих депутатів, а також есери та соціал-демократи видали відозву про припинення страйку з 19 грудня¹⁰¹. На останнє засідання конференції залізничного союзу, після видання означеної відозви, з'явилися лише три особи: представники від Варшави, Оренбурга та Харкова (Г.М.Хоткевич).

⁹⁶ Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. – С.27.

⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.185.

⁹⁸ Переверзев В.Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.64.

⁹⁹ Полное собрание законов Российской империи. – 3-е собр. – Т.XXV. – С.887–889.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.397. – Арк.51–52.

¹⁰¹ Ростов Н.М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. – С.119.

Останній, на свій власний розсуд, без будь-якого узгодження з керівними органами ВЗС, написав відозву про припинення залізничного страйку від імені ЦБ союзу¹⁰². У ній зазначалося, що бюро визнає поточний момент відповідним для переходу до парламентської боротьби, закликає залізничників приступати до роботи з 19 грудня 1905 р., а також рекомендує енергійно готуватися до передвиборчої кампанії для проведення своїх представників до Державної думи¹⁰³. Інші два делегати заклик надрукували та поширили страйкуючими залізниками. Хоткевич залишив Москву 18 грудня 1905 р.¹⁰⁴

На місцях загальний політичний страйк проходив із різним успіхом, що залежало як від активності каральних органів, так і від настроїв робітників та службовців на окремих магістралях. Так, у Києві Західне відділення залізничного союзу видало власні прокламації, закликавши розпочати страйк з опівночі 8 грудня 1905 р. Однак поліція завчасно підготувала списки активних діячів та здійснила їх превентивні арешти. Загалом зі «спискових» 108 у ніч на 9 грудня вдалося взяти під варту лише 56 членів союзу залізничників. Інших осіб, виявлених охоронним відділенням, не заарештували, оскільки зміст таємних циркулярів міністра внутрішніх справ щодо ув'язнення керівників політичного та аграрного рухів на місцях став відомим їм завчасно. Однак вони змушені були виїхати з Києва, або ж переховуватися в місті. Ці заходи хоча й не запобігли страйкові, однак суттєво послабили його, не давши можливості досягти масштабів жовтневої акції¹⁰⁵. Загалом загальний страйк на Південно-Західній залізниці тривав лише з 12 до 16 грудня. Натомість Києво-Полтавська магістраль узагалі не припинила роботи¹⁰⁶. Агітація за страйк послабилася лише наприкінці грудня 1905 р.¹⁰⁷

7 грудня 1905 р. телеграму про початок загального залізничного страйку отримали у Харкові. Пропонувалося долучитися до нього службовцям і робітникам Курсько-Харківсько-Севастопольської та Харківсько-Миколаївської залізниць¹⁰⁸. Цього ж дня¹⁰⁹ страйк підтримав Харківський тимчасовий центральний комітет Союзу службовців Харківсько-Миколаївської залізниці¹¹⁰. Від останнього на Всеросійській конференції в Москві, котра видала відозву про початок загального залізничного страйку, представником був Г.М.Хоткевич¹¹¹. Страйк на Харківсько-Миколаївській залізниці тривав до 25 грудня 1905 р.¹¹²

¹⁰² Хоткевич Г. Споми́ни з революції 1905 року. – С.162.

¹⁰³ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.21–22.

¹⁰⁴ Хоткевич Г. Споми́ни з революції 1905 року. – С.162.

¹⁰⁵ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.185–187.

¹⁰⁶ Высший подъём революции 1905–1907 гг.: Вооружённые восстания, ноябрь – декабрь 1905 г. / Под. ред. А.Л. Сидорова (отв. ред.). – Ч.1. – Москва, 1955. – С.135–136.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.185–187.

¹⁰⁸ Хоткевич Г. Споми́ни з революції 1905 року. – С.167.

¹⁰⁹ Высший подъём революции... – Ч.1. – С.135.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.123. – Арк.1.

¹¹¹ Там само. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.292. – Арк.155.

¹¹² Высший подъём революции... – Ч.1. – С.135.

Харківський тимчасовий центральний комітет Союзу службовців Харківсько-Миколаївської залізниці розташовувався на станції Люботин¹¹³, котра знаходилася поза зоною озброєної охорони¹¹⁴. Його керівником був К.Ф.Кирста¹¹⁵ (колишній активіст Харківської української студентської громади і член місцевої Вільної громади РУП¹¹⁶). На станції заарештували жандармів, утворили загони озброєної міліції, залізничники заручилися підтримкою селян Старого Люботина. Владі вдалося здолати опір «Люботинської республіки» лише за допомогою збройної сили, генерал-губернатор заарештував весь тимчасовий центральний комітет, за винятком окремих його членів, котрі врятувалися за кордоном¹¹⁷ (до таких належав і Г.М.Хоткевич, котрий, тікаючи від переслідувань, виїхав до Галичини)¹¹⁸.

Представники Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, натомість, на своєму засіданні вирішили утриматися від страйку, допоки заклик виходив лише від конференції залізниць у Петербурзі. Вони постановили чекати рішення Федеративної ради міста Харкова та РСДРП¹¹⁹. Зрештою страйк тут розпочався 10 грудня і тривав до 27 грудня 1905 р.¹²⁰

На Катерининській залізниці згадану телеграму з Москви про початок страйку отримали 7 грудня 1905 р. Зранку наступного дня в Катеринославі відбулися делегатські збори службовців і робітників залізниці. Більшістю голосів (51 проти 3) вирішили приєднатися до загального політичного страйку та негайно його розпочати¹²¹. Працівники Катерининської залізниці приєдналися до грудневого політичного страйку майже по всій протяжності магістралі, установивши контроль на всьому обширі Донецького басейну¹²². В усіх великих станційних приміщеннях проходили багатолюдні мітинги, на яких з антиурядовими промовами виступали як місцеві, так і приїжджі оратори¹²³. У Катеринославі й губернії бракувало військ для протидії страйку. За таких умов страйковий розпорядчий комітет без опору встановив свою владу в управлінні залізницею. Його постановою начальників залізниці та окремих служб усунули з посад. На їх місця призначили інших осіб¹²⁴. Для охорони потягів із вантажами, котрі зупинялися на станції, призначалися загони самооборони. 11 грудня 1905 р. станцію Катеринослав зайняли війська, котрі не вступали у прямі зіткнення з залізничниками, арешти не проводилися. Страйковому комітету вдалося залишити станцію і страйк

¹¹³ ЦДІАК України. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.104 зв.

¹¹⁴ Оленич-Гнененко П. Люботинська республіка // Всесвіт. – 1925. – №22/23. – С.5.

¹¹⁵ Гавриш О.В. Люботинська республіка під час Першої російської революції. – С.64.

¹¹⁶ Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х., 1996. – С.77.

¹¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.104 зв.

¹¹⁸ Хоткевич Г. Спомини з революції 1905 року. – С.184.

¹¹⁹ Там само. – С.167.

¹²⁰ Высший подъём революции... – Ч.1. – С.135.

¹²¹ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.10–11.

¹²² Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатеринбургской железной дороге. – С.13–14.

¹²³ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1–22.

¹²⁴ Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатеринбургской железной дороге. – С.32.

було продовжено. Обидві сторони поводитися досить пасивно. Починаючи з 15 грудня 1905 р. страйковий рух у губернському центрі пішов на спад¹²⁵. Після його завершення частину членів страйккому заарештували. Із більшою інтенсивністю боротьба проходила на інших великих станціях, куди також прибули війська. В Олександрівську, Гришиному та Горлівці відбулися зіткнення¹²⁶. Найбільший бій стався в Горлівці, де у збройному опорі взяли участь залізничники, робітники машинобудівного заводу, шахтарі – як місцеві, так і з сусідніх Гришиного, Щербинівки, Авдіївки, Харцизька тощо¹²⁷. У період страйку на станції Горлівка проходили мітинги, в окремих із них брали участь до 5 тис. службовців, робітників та селян¹²⁸. Керівниками повстання були О.М.Зубарев-Кузнецов, робітник Г.Ф.Ткаченко-Петренко, учитель П.Динєга зі станції Гришине¹²⁹. Бій відбувся 17 грудня 1905 р. Із боку повсталих виступили до 3 тис. осіб. Проти них влада виставила 200 військових і 60 козаків. У ході зіткнень загинули понад 200 повсталих, серед них і Динєга, 500 осіб здалися¹³⁰. Втрати урядових військ становили 3 вбитих і 12 поранених. Затриманих оточили козаки, поставили навколішки та змусили кілька разів проспівати «Боже, царя храни!», після чого всіх відпустили по домах навіть без процедури з'ясування особи. Така недбалість в розслідуванні справи зумовлювалася тим, що козаки поспішали виконувати каральні функції у сусідніх місцевостях¹³¹.

Страйк проходив і на інших залізницях на території України. Так, на станції Конотоп Московсько-Києво-Воронезької магістралі існувало відділення ВЗС, що очолював ліберал і в якому брали участь представники меншовицького крила РСДРП¹³². Одним із провідних діячів місцевого страйкового комітету був майстер електричної станції Л.Г.Шор, котрий мав авторитет серед робітників залізничних майстерень і намагався поширювати свій вплив на працівників сусідніх станцій¹³³. 7 грудня 1905 р. було оголошено політичний страйк. Незважаючи на прибуття 9 грудня до Конотопа військ для придушення повстання, страйкарям удалося протриматися до 14 грудня, коли на станції запровадили военний стан, що супроводжувався посиленими обшуками та арештами¹³⁴.

Наприкінці листопада 1905 р. було утворено місцевий комітет ВЗС на станції Новозибків Поліських залізниць у Чернігівській губернії. Страйк на станції розпочався 10 грудня 1905 р., але з огляду на швидкий арешт його керівників він не набув значних масштабів¹³⁵.

¹²⁵ Там же. – С.33–34.

¹²⁶ Там же. – С.36.

¹²⁷ ЦДАГО України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.75. – Арк.5.

¹²⁸ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.83.

¹²⁹ Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. – С.59.

¹³⁰ Там же. – С.64–70.

¹³¹ ЦДАГО України. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.97.

¹³² Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.278. – Оп.1. – Д.714. – Л.44 об.

¹³³ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.12.

¹³⁴ Там само. – Спр.62. – Арк.5 зв.

¹³⁵ ЦДАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1805. – Арк.70–71 зв.

Після придушення збройного повстання в Москві та інших місцевостях Російської імперії, а також закінчення грудневого політичного страйку проти діячів залізничного союзу почалися посилені репресії. Їх масово заарештовували та звільняли з роботи. Найбільш активних членів організації віддали під суд¹³⁶. Окремі незаарештовані перейшли до підпільної діяльності, інші були змушені виїхати за кордон. В.М.Переверзев зазначав пізніше з цього приводу у своїх спогадах: «Розгром союзу був повним»¹³⁷.

Майже відразу до окремих відділень прийшло розуміння нових реалій і намітилася зміна тактики організації. Так, 20 грудня 1905 р. Одеський комітет ВЗС у типографії Одеського об'єднаного комітету РСДРП видав прокламацію¹³⁸, в якій зазначалося, що уряд улаштував «всеросійський залізничний розгром, переслідуючи залізничників кулею та в'язницею». У місті, зокрема, заарештували активістів союзу та звільнили з роботи 54 особи. Автори відозви звинувачували владу в порушенні маніфесту від 17 жовтня 1905 р., а також зазначали, що, незважаючи на репресії, союз продовжуватиме свою діяльність у нелегальній формі, а мирні засоби боротьби змінить на насильницькі¹³⁹.

26 грудня 1905 р. Київське охоронне відділення отримало телеграму з департаменту поліції із пропозицією вжити рішучих заходів для з'ясування й ліквідації керівників політичних страйків союзних організацій, і не лише не припиняти арештів «до повного їх знищення», але притягати до відповідальності нових членів організацій, котрі «стали на місце заарештованих»¹⁴⁰. На початку 1906 р. у справі про Всеросійський залізничний союз на Київщині під варту взяли 175 осіб. Водночас, за клопотанням вищих посадових осіб, деяких активістів союзу звільнили з в'язниці, зокрема керівника канцелярії начальника Південно-Західної залізниці В.Ф.Александровського та начальника служби тяги тієї ж залізниці Б.О.Скупієвського¹⁴¹.

Ряд рішень у справах про революційний рух на залізниці виявилися доволі м'якими. Так, у вересні 1906 р. слідство у справі про «Люботинську республіку» передали до Харківської судової палати¹⁴², а на початку січня 1907 р. оголосили вирок: К.Ф.Кирсту засудили до двох років позбавлення волі, шістьох осіб – до року, а сорок вісім визнано невинними¹⁴³.

Натомість окремі процеси перетворювалися на показові. Довгий час тривала підготовка матеріалів у справі «Про захоплення революціонерами лінії Катерининської залізниці у грудні 1905 р.». Навесні 1908 р. справою зацікавився П.А.Столипін. У процесі листування між ним, директором департаменту поліції та катеринославським губернатором вирішили передати

¹³⁶ ЦДІАК України. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.58. – Арк.1.

¹³⁷ *Переверзев В.Н.* Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. – С.64.

¹³⁸ ЦДІАК України. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.1718. – Арк.217.

¹³⁹ Там само. – Ф.386. – Оп.1. – Спр.815. – Арк.44.

¹⁴⁰ Там само. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.189.

¹⁴¹ Там само. – Арк.212.

¹⁴² *Стрілець В.В.* «Люботинська республіка»: Призабута сторінка нашої історії. – С.52–90.

¹⁴³ *Гавриш О.В.* Люботинська республіка під час Першої російської революції. – С.65.

її у військовий суд та провести показовий процес¹⁴⁴. На початковому етапі до розгляду справи притягнули понад 300 людей. Обвинувальний акт було складено стосовно 184 осіб¹⁴⁵. Слідству вдалося залучити 750 свідків. Процес викликав загальний інтерес, але проходив за зачиненими дверима з огляду на обмеженість площі приміщення, а також зважаючи на питання безпеки¹⁴⁶. Із 7 по 19 грудня 1908 р. в Катеринославі тимчасовий одеський військово-окружний суд розглядав означену справу¹⁴⁷. На лаві підсудних опинилася 131 особа¹⁴⁸, із них 32 суд засудив до смертної кари, а 60 – до різних термінів каторги. Засудженими виявилися переважно звичайні службовці та робітники, утягнуті у страйк загальними настроями. Більшості революціонерів вдалося уникнути покарання¹⁴⁹. Цей вирок став потрясінням для суспільства, його обговорювали в Державній думі, а депутати-октябристи від Катеринославської губернії М.В.Родзянко та П.В.Каменський звернулися до Миколи II і П.А.Столипіна з клопотаннями про пом'якшення вироку, звільнення засуджених від каторги. Зрештою вирішили затвердити страту щодо тих 8 осіб, котрі не зверталися з клопотаннями про помилування. Саме їх згодом і стратили. Це були переважно революціонери, серед них, зокрема, керівники Горлівського повстання О.М.Зубарев-Кузнецов, Г.Ф.Ткаченко-Петренко¹⁵⁰.

Після розгрому організацій Всеросійського залізничного союзу наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. поновлення його діяльності відбулося у квітні 1906 р., коли замість планованого та відкладеного III з'їзду ВЗС провели конференцію з делегатами від місцевих комітетів залізниць і Центрального бюро союзу, а також за участі представників центральних комітетів партій соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. Було розглянуто стан справ на 21 залізниці¹⁵¹ та ухвалено таку резолюцію: вважати Всеросійський залізничний союз відновленим, 1 травня відзначати мирно, до страйку не вдаватися¹⁵². Зазначену постанову надрукувала газета «Новое время» від 23 квітня 1906 р.¹⁵³ При московському ЦБ ВЗС утворили страйковий комітет і вузлові комітети – загалом одинадцять. Чотири з них знаходилися в українських губерніях Російської імперії, а саме в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. На кожній залізниці існували також районні комітети, котрі керували окремими лініями залізничної мережі¹⁵⁴.

Центральне бюро Всеросійського залізничного союзу в 1906–1908 рр. продовжувало дислокуватися в Москві як великому залізничному вузлі.

¹⁴⁴ Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. – С.15.

¹⁴⁵ Там же. – С.9.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.1. – Арк.129–130.

¹⁴⁷ Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. – С.13.

¹⁴⁸ Там же. – С.9.

¹⁴⁹ Там же. – С.13.

¹⁵⁰ Там же. – С.159–163.

¹⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.279. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.162.

¹⁵² Там само. – Ф.289. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.273.

¹⁵³ Там само. – Ф.1152. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.37.

¹⁵⁴ Там само. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.152.

Загальна чисельність членів організації сягала 11,5 тис. осіб¹⁵⁵. Після відновлення діяльності союзу змінилося його соціальне обличчя. Якщо в попередній період домінували управлінські службовці, то після репресій кінця 1905 р. почали переважати робітники й нижчий лінійний персонал¹⁵⁶. Залізничники співчутливо ставилися до ідеї організації, однак більшість усе ж не наважувалися вступати до союзу через загрозу провокаторства та репресій¹⁵⁷. У зв'язку з цим ЦБ ВЗС рекомендувало діячам на місцях звернути головну увагу на залучення стрілочників, кондукторів, машиністів, працівників служби тяги. У фінансовому відношенні становище центральних і місцевих організацій союзу було невтішним. Бракувало коштів навіть на видання літератури, яку часто доводилося друкувати на поліграфічній базі есерів і соціал-демократів¹⁵⁸.

За характером діяльності Всеросійський залізничний союз перейшов від відкритої організації до конспіративної. Умови підпілля та зміна соціального обличчя зрештою призвели до того, що склад місцевих комітетів став більш революційним, ніж у 1905 р.¹⁵⁹ На законодавчому рівні перешкодою для ВЗС став указ від 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про товариства та союзи», котрий унеможлиблював легалізацію й відкриту діяльність опозиційних професійно-політичних організацій¹⁶⁰.

У безпартійному ВЗС до кінця 1906 р. виокремилися дві основних течії: професійно-політична, до якої приєдналися соціалісти-революціонери та народні соціалісти, а також суто професійна, захисниками якої виступали соціал-демократи¹⁶¹. Ці суперечності яскраво проявилися на III з'їзді Всеросійського залізничного союзу, котрий відбувся 10–17 грудня 1906 р. у м. Таммерфорс (Фінляндія) за участю 22 делегатів¹⁶² від 19 казенних і приватних залізниць, представників есерів, соціал-демократів, народних соціалістів, трудової групи, соціал-демократичної професійної спілки¹⁶³, Бунду¹⁶⁴, есерівської Волзької судноплавної організації. Московсько-Киево-Воронезьку залізницю представляли чотири особи, по одному репрезентантові надіслали Катерининська та Харківсько-Миколаївська магістралі, а від Курсько-Харківсько-Севастопольської прибули двоє делегатів. Представники залізниць охарактеризували ситуацію на місцях. Від Московсько-Киево-Воронезької залізниці виступив посланець Конотопа, котрий зазначив, що загалом до союзу по всій залізниці входили 354 члени, із них 50 – на станціях Конотоп і 10 – Ворожба. Організація мала налагоджені зв'язки

¹⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.309. – Арк.2 зв.

¹⁵⁶ Там само. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.509. – Арк.7.

¹⁵⁷ Там само. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.6 зв.

¹⁵⁸ Там само. – Ф.705. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.2–4.

¹⁵⁹ Там само. – Ф.330. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.5 зв.

¹⁶⁰ Полное собрание законов Российской империи. – 3-е собр. – Т.XXVI: 1906, Отд.1: От №27173–28753. – Санкт-Петербург, 1909. – С.201–207.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2449. – Арк.499.

¹⁶² Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.39.

¹⁶³ Там само. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.410. – Арк.66.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.164.

з ПСР, РСДРП та Селянським союзом¹⁶⁵. Харківсько-Миколаївська залізниця мала у своєму складі 620 осіб (34% соціал-демократів, 24% есерів, 40% безпартійних)¹⁶⁶. Осередки існували у Харкові, Полтаві, Кременчуці, на станціях Крюково, Знам'янка, Долинськ, Люботин. На Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці нараховувалося 810 членів ВЗС. Найбільша їх чисельність була у Харкові (237 осіб) та Мелітополі (150 осіб). Організації існували також у Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Керчі, Олександрівську, Панютиному, Синельниковому, Куп'янську тощо. Тут у союзах також працювали представники обох провідних загальноросійських соціалістичних партій¹⁶⁷. На Катерининській залізниці нараховувалося 627 членів союзу, переважно есерів та соціал-демократів. На Московсько-Києво-Воронезькій приватній залізниці до ВЗС входили 364 особи¹⁶⁸. Таким чином, в українських губерніях Російської імперії наприкінці 1906 р. загалом нараховувалося 2–2,5 тис. членів залізничного союзу¹⁶⁹. Представники жандармських органів, аналізуючи загальні настрої, що панували на з'їзді, указували, що більшість комітетів ВЗС мали порівняно слабкі ресурси: відчувалася гостра потреба в активних членах, грошових коштах, агітаційно-пропагандистській літературі тощо. Число членів союзу, указане делегатами у звітах, здебільшого було значно перебільшеним. Майже в усіх осередках переважав есерівський напрям, хоча підтримувалися зв'язки й з іншими революційними партіями та організаціями, за винятком анархістів-комуністів¹⁷⁰.

По завершенню III з'їзду ВЗС, у зв'язку з відмовою перейти до професійної платформи та домінуванням в організаціях есерів, своє ставлення до залізничного союзу змінили соціал-демократи. У січні 1907 р. вони прийняли постанову з вимогою до своїх членів вийти зі складу ВЗС. Після цього низка соціал-демократів і місцевих осередків, де вони домінували, залишили організацію¹⁷¹. На початку лютого 1907 р. відбулася конференція найбільших залізничних соціал-демократичних осередків, котра підтвердила необхідність виходу з ВЗС та прийняла рішення створювати безпартійні професійні союзи, а також скликати перший їх всеросійський з'їзд¹⁷². Тактику соціал-демократів підтримали на місцях. Так, 18–19 лютого 1907 р. об'єднаний з'їзд делегатів Харківсько-Миколаївської та Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць більшістю голосів прийняв резолюцію про III з'їзд залізничного союзу. У документі виражалася схвалення щодо позиції своїх представників на зібранні, котрі підтримували існування суто професійних організацій¹⁷³. Зрештою Центральне бюро ВЗС констатувало, що з весни 1907 р. всілякий зв'язок із «південними залізницями» було втрачено. Його відновили лише восени 1907 р.¹⁷⁴

¹⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.39–40 зв.

¹⁶⁶ Там само. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.6.

¹⁶⁷ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.39–40 зв.

¹⁶⁸ Там само. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.6.

¹⁶⁹ Там само. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.143 зв. – 144.

¹⁷⁰ Там само. – Спр.147. – Арк.141.

¹⁷¹ Там само. – Ф.705. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.17.

¹⁷² Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.368. – Арк.13.

¹⁷³ Там само. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1477. – Арк.35 зв.

¹⁷⁴ Там само. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.8.

Натомість партія есерів на своїй третій раді в липні 1907 р. відзначала, що після виходу з ВЗС соціал-демократів він став «чисто есерівською організацією»¹⁷⁵. Цю обставину зафіксували також жандармські документи¹⁷⁶, у котрих, починаючи з 1907 р., організацію подеколи іменували Всеросійським залізничним союзом Партії соціалістів-революціонерів¹⁷⁷. У друкарнях есерів¹⁷⁸ та з використанням есерівських гасел¹⁷⁹ видавалися відозви ВЗС. Есери підтримували діяльність союзу за допомогою матеріальних внесків¹⁸⁰.

Поступовому затуханню активності ВЗС на місцях сприяла часткова бездіяльність його Центрального бюро впродовж 1907 р. Незадоволення з цього приводу висловлювали окремі місцеві комітети союзу¹⁸¹. Так, у зв'язку з відсутністю коштів, тимчасовим відходом від справи окремих членів бюро, із квітня до листопада 1907 р. не видавався друкований орган ЦБ ВЗС, скоротилася кількість роз'їздів членів ЦБ (з організаційною метою відвідали Південно-Західну залізницю), натомість зв'язок підтримувався переважно письмово. Центральне бюро висловилося за бойкот як виборів до III Державної думи, так і самого цього представницького органу¹⁸².

Занепаду організацій ВЗС «сприяло» й переслідування з боку властей, адже тривала практика розсилання циркулярних повідомлень, спрямованих на посилення боротьби з самоорганізацією залізничників, знищення осередків союзу, унеможливлення зібрань, конференцій, з'їздів¹⁸³.

Уявлення про розвиток організацій ВЗС в українських губерніях Росії впродовж 1907 р. дають матеріали обласного з'їзду союзу, який відбувся 16–17 вересня 1907 р. У його роботі брали участь по одному представнику від Українського обласного комітету ПСР, Південно-Східної, Катерининської, Московсько-Киево-Воронезької, Південно-Західної та Південних залізниць. Останні утворилися 1907 р. шляхом об'єднання Харківсько-Миколаївської та Курсько-Харківсько-Севастопольської казенних залізниць. У зв'язку з цим ще наприкінці 1906 р. відбулося злиття організацій ВЗС, котрі існували на цих магістралях¹⁸⁴. Відсутність на з'їзді представників інших політичних сил засвідчила повний перехід союзу під контроль есерів. На з'їзді заслухали доповіді з місць. З'ясувалося, що найкраще справи йшли на Катерининській, Московсько-Киево-Воронезькій та Південно-Східній залізницях, на кожній з яких кількість членів становила понад 1 тис. осіб. На Південно-Західній залізниці з початку 1907 р. справи союзу йшли добре, але згодом, унаслідок повної відірваності від центральних органів та бездіяльності місцевого відділення, осередки почали розпадатися та зникати. Реанімувати справу мав

¹⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1876. – Арк.15 зв.

¹⁷⁶ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2087. – Арк.1 зв.

¹⁷⁷ Там само. – Ф.705. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.2.

¹⁷⁸ Там само. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.57. – Арк.1.

¹⁷⁹ Там само. – Спр.70. – Арк.1.

¹⁸⁰ Там само. – Спр.69. – Арк.1.

¹⁸¹ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1342. – Арк.20.

¹⁸² Там само. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.8–8 зв.

¹⁸³ Там само. – Ф.705. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.178.

¹⁸⁴ Там само. – Ф.304. – Оп.1. – Спр.147. – Арк.15.

новообраний комітет Південно-Західної залізниці. Реорганізація залізничного комітету відбулася також на Південних залізницях. Тут існували кілька союзних організацій, що функціонували належним чином. Їх розвиток гальмував великий вплив на залізниці соціал-демократів, котрі проводили цілеспрямовану боротьбу проти організаційної роботи ВЗС. Обласний з'їзд одноголосно ухвалив уважати себе постійною інституцією, котра періодично скликала та діяла як обласний комітет. Для технічних і виконавчих функцій з'їзд створив обласне бюро, завданням діяльного якого був випуск та розподіл між осередками агітаційно-пропагандистської літератури, усіялке сприяння залізницям, підготовка і направлення на місця роз'їзних агентів тощо¹⁸⁵.

Слідом за цим Тимчасове південне обласне організаційне бюро ВЗС здійснило низку заходів, спрямованих на відновлення роботи союзу. Зокрема воно організувало касу взаємодопомоги членів ВЗС при Центральному південному комітеті¹⁸⁶. Проходила підготовка до планованого IV з'їзду ВЗС¹⁸⁷, а тому вирішили обов'язково надіслати на нього делегата від згаданого бюро¹⁸⁸. Крім того, видали й поширили на залізницях практичні рекомендації для молодих робітників-початківців щодо методів конспіративної роботи¹⁸⁹. Останнє свідчило про посилення тенденції до нелегальної діяльності ВЗС. Південне обласне організаційне бюро проводило також роз'їзну роботу, однак на заваді їй стало переслідування з боку поліції¹⁹⁰.

Репресивна діяльність органів влади проти ВЗС посилилася. До кінця 1908 р. майже всі місцеві осередки союзу було знищено, організація фактично припинила своє існування¹⁹¹. Найбільш політично свідомі та революційно налаштовані члени приєдналися до місцевих осередків есерів і соціал-демократів¹⁹².

Упродовж 1906–1917 рр. тривало переслідування окремих діячів, причетних до діяльності Всеросійського залізничного союзу¹⁹³, участь в якому поліцейські та інші державні органи трактували як ознаку «неблагонадійності» особи¹⁹⁴. Пошуки організацій залізничного союзу та з'ясування «благонадійності» його колишніх членів тривали й після фактичного припинення існування ВЗС. Часто це було пов'язано з необхідністю гарантування безпеки проїзду залізницею високопоставлених осіб, зокрема П.А.Столипіна¹⁹⁵ та імператора¹⁹⁶. Крім того, упродовж 1908–1914 рр. до жандармських органів

¹⁸⁵ Там само. – Ф.336. – Оп.1. – Спр.1040. – Арк.18зв. – 19.

¹⁸⁶ Там само. – Ф.705. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.92.

¹⁸⁷ Там само. – Ф.285. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.40–41.

¹⁸⁸ Там само. – Ф.282. – Оп.1. – Спр.2339. – Арк.26.

¹⁸⁹ Там само. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.60. – Арк.1 зв.

¹⁹⁰ Там само. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.10–10 зв.

¹⁹¹ Там само. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.284. – Арк.67–67 зв.; Ф.276. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.18–22, 27–29, 31, 36, 38, 40, 46, 48–49, 69–69 зв.

¹⁹² Там само. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.509. – Арк.7–8.

¹⁹³ Державний архів м. Києва. – Ф.18. – Оп.1. – Спр.640. – Арк.1, 46 зв.

¹⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.6.

¹⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.31; Ф.321. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.23.

¹⁹⁶ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2860. – Арк.22; Спр.2998. – Арк.5–5 зв.

регулярно надходили дані про поновлення функціонування Всеросійського залізничного союзу у центрі та на місцях, котрі не підтверджувалися результатом проведених розслідувань. Тривали також пошуки місцевих осередків ВЗС в окремих регіонах¹⁹⁷.

Таким чином, Всеросійський залізничний союз був професійно-політичною організацією, оскільки у своїй програмі поєднував економічні та правові положення з вимогами політичних свобод і народовладдя. У 1905 р. взяв діяльну участь у жовтневому та грудневому загальних політичних страйках, виступаючи організаційним і координаційним центром акцій на залізницях. У цей час союз діяв напіввідкрито та відкрито, намагаючись за допомогою мирних заходів змінити державний лад у країні. Після невдачі грудневого збройного повстання жандармські структури, судові установи та адміністрація розгромили організацію. Більшість осередків припинили існування. Було законодавчо обмежено можливості самоорганізації опозиційно налаштованих залізничників і проведення ними страйків. ВЗС поновив свою діяльність у 1906–1908 рр., однак діяти йому доводилося конспіративно, в умовах постійних переслідувань. У результаті він радикалізувався, дедалі більшого впливу набували представники революційних партій – соціалісти-революціонери, соціал-демократи. Із початку 1907 р. останні взяли курс на вихід з організації та утворення профспілки залізничників, натомість ВЗС опинився під контролем есерів, котрі здійснили спробу реанімувати його, однак закінчення російської революції 1905–1907 рр. та активізація жандармських органів спричинили занепад місцевих осередків та припинення діяльності Всеросійського залізничного союзу. Загалом у революційні роки організація відіграла велику роль, особливо у ході загального політичного страйку, ставши однією з ключових сил, що змусила імператора підписати маніфест 17 жовтня 1905 р. Крім того, Всеросійський залізничний союз сприяв втягненню в політичну боротьбу широких мас залізничників.

REFERENCES

1. Bohatchuk, S.S. (2007). Borot'ba ukrains'kykh zaliznychnykh za pokrashchennia ekonomichnoho, sotsial'noho ta politychnoho stanovyscha v kintsi XIX – na poch. XX st. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubyns'koho* – Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University Named After Mykhailo Kotsiubynskyi, 7, 17–20. [in Ukrainian].
2. Dmitriev, S.N. (1992). Soyuz soyuzov i professional'no-politicheskie soyuzы v Rossii 1905–1906. Moscow. [in Russian].
3. Havrysh, O.V. (2016). Liubotyns'ka respublika pid chas Pershoi rosiis'koi revoliutsii. Abstracts of Papers 16: *Ukraina i Svit: Humanitarno-Tekhnichna Elita ta Sotsial'nyi Prohres* (pp. 64–65). [in Ukrainian].
4. Holovchenko, V.I. (1996). Vid «Samostiinoi Ukrainy» do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy: Narysy z istorii ukrains'koi sotsial-demokratii pochatku XX st. Kharkiv. [in Ukrainian].

¹⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.134; ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2457. – Арк.29; Ф.276. – Оп.1. – Спр.470. – Арк.150; Ф.321. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.91; Ф.1439. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.405–405 зв.

5. Kudinov, D.V. (2011). *Straiky zaliznychnykh Sums'koi linii Kharkivs'ko-Mykolaivs'koi zaliznytsi v 1905 r. Sums'kyi Istoryko-Arkhiivnyi Zhurnal – Sumy Historical and Archival Journal*, XII/XIII, 122–134. [in Ukrainian].
6. Kudinov, D.V. (2015). Strikes of White- and Blue-color Railway Workers at Sumy and Basy stations in 1905. *The History of Land Transport*, 1, Vol.1, 4–17. [in English].
7. Marasanova, V.M. (2017). Profsoyuznaya periodika 1905–1907 godov o regionakh Rossii: verkhnevolzhskie gubernii. *Vestnik Yaroslavskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. P.G.Demidova. Seriya Gumanitarnye Nauki – Bulletin of P.G.Demidov Yaroslavl State University. Series: Humanities*, 1 (39), 5–9. [in Russian].
8. Nestertsova, S.M. (1985). *Zheleznodorozhniki Ukrainy v revolyucii 1905–1907 gg.* (Candidate's thesis). Moscow. [in Russian].
9. Pushkareva, I.M. (1975). *Zheleznodorozhniki Rossii v burzhuzno-demokraticeskikh revolyutsiyakh*. Moscow. [in Russian].
10. Rupets, V.G. (ed.). (2006). *Zheleznye lyudi zheleznoj dorogi: iz istorii profsoyuznogo dvizheniya zheleznodorozhnikov Rossii*. Moskva. [in Russian].
11. Strilets, V.V. (2010). «Liubotyns'ka respublika». *Pryzabuta storinka nashoi istorii*. Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Urzhanov, V.M. (ed.). (2006). *100 rokiv na zakhysti trudiashchykh: Istoriia profspilkovoho rukhu zaliznychnykh i transportnykh budivelnikiv Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].

VIACHESLAV MAHAS

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Docent,
Docent at Social Sciences Department,
S.P.Koroliiv Military Institute of Zhytomyr
(Zhytomyr, Ukraine), vomagas@gmail.com

ALL-RUSSIAN RAILWAY UNION AND POWER IN DNIPRO UKRAINE 1905–1908: TRANSFORMATION OF RELATIONSHIPS

The activities of the All-Russian Railway Union and its interaction with the authorities in the Russian Ukraine in 1905–1908 were highlighted. It is the purpose of the paper to clear up the circumstances of railmen's self-organization into the Union and the transformation of its manner of activity. Historiographically this issue is scantily explored. The originality of the study is ensured with the usage of the domestic and foreign archives scientific materials. The study revealed that the organization was of a professional and political nature, since its program combined the requirements of the railwaymen's economic and legal status with the claims for political freedoms and the convocation of the Constituent Assembly. The Union played an important role during the First Russian Revolution, especially during the general political strike, becoming one of the key factors that forced the Russian emperor to sign the Manifesto in October 17, 1905. After the failure of the December armed uprising, the authorities began to close the cells of the Union prosecuting its activists. In 1906–1908, the Union acted conscientiously, was subjected to constant persecution and the influence of revolutionary parties. In general, the organization contributed to the involvement of the broad masses of railroads in the struggle for political and professional rights in 1905–1908. Prospects for further research are the characteristics of the activities of the Union's branches on individual railways.

Keywords: All-Russian Railway Union, professional and political organization, Russian Revolution of 1905–1907, Socialist-Revolutionaries, Social-Democrats.

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії Української революції 1917–1921 рр.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ruslan_pyrih@ukr.net

ВІЙСЬКОВА ЕЛІТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЛОЯЛЬНОСТЕЙ

Досліджуються зміни політичних лояльностей військових діячів, які стали на службу гетьманату П.Скоропадського. Висвітлюється вплив революційних подій на процеси національної самоідентифікації частини офіцерства, яке взяло участь в українізації армії, ставши першими командними кадрами військових формувань УНР. Розкрито фактор ситуативності політичної позиції військовиків щодо національних державних утворень, роль соціальних імперативів у виборі місця служби, нівелювання військової присяги під впливом зміни політичних обставин. Показано домінування у свідомості колишнього імперського генералітету ідеї відродження «великої Росії», котра обумовила після падіння гетьманської держави їх перехід до лав Добровольчої армії. Персоніфіковано зміни політичної лояльності генералів та адміралів Української Держави на рівні керівництва військового й морського міністерств, корпусів і дивізій. Визначено стримуючу роль німецького військового командування щодо розбудови української армії. З'ясовано погляди гетьмана П.Скоропадського на кадрові засади створення збройних сил України, зокрема їх військово-морського сегменту.

Ключові слова: військова еліта, гетьманська держава, політична лояльність, армійський генералітет, адмірали флоту.

Проблему військового будівництва періоду гетьманату Павла Скоропадського у сучасній українській історіографії висвітлено на основі біографічного підходу та високої персоніфікації подій¹. Дослідники вже з'ясували загальні біографічні відомості сотень генералів та адміралів, які служили в арміях українських державних утворень. Процеси розбудови збройних сил Української Держави розглядаються відповідно до військової доктрини, структурної організації, кадрового складу армійських підрозділів та персональної ролі П.Скоропадського у формуванні гетьманської гвардії². Окремі

¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн.1. – К., 2007. – 536 с.; Його ж. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009. – 455 с.; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірали. – Л.; Х., 2007. – 244 с.

² Горелов В. Роль гетьмана П.Скоропадського у створенні Окремої Сердюцької дивізії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. – К., 1998. – С.55–57; Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії // Держава і армія: Вісник університету «Львівська політехніка». – Вип.377. – Л., 1999. – С.28–39; Богайчук В. Діяльність політичних партій в сфері військового будівництва України в період гетьманату 1918 року // Політичний менеджмент. – 2005. – №6. – С.156–165; Луговський О. Особовий склад військового міністерства Української Держави (за архівними документами) // Військово-історичний альманах. – 2006. – №2. – С.25–29; Гайдай В. Військова доктрина Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // Наукові записки: Збірник праць молодих учених і аспірантів. – Т.23. – К., 2011. – С.260–266.

фахівці висвітлили сприйняття та оцінки військового будівництва в текстах сучасників і міжвоєнної української історіографії³. Проте запропоновані візії не містять аналізу складного явища залучення колишніх царських генералів та адміралів на військову службу Українській Державі, ролі у цьому процесі їх національної самоідентифікації та еволюції політичної лояльності.

Теоретичні підстави цієї теми пов'язані зі змінами ситуативних, індивідуальних та колективних лояльностей, а також особливостей розвитку української національної ідентичності в умовах революції. Методологія дослідження ґрунтується на біографічному підході, який дозволяє показати трансформації національної та політичної лояльності військового діяча через особливості його біографії, специфіку тодішніх історичних обставин. Ще до революції 1917 р. на «окраїнах» Російської імперії провідну роль відігравали діаспори, котрі, залежно від історичної ситуації, були локальною елітою, інтегрованою до імперських структур. В основному це були етнічні, конфесійні, економічні та професійні групи, до яких можна віднести офіцерів царської армії, які переміщувалися по імперських «окраїнах» та у своїй більшості не належали до російської національності⁴.

Якщо гетьманат П.Скоропадського інтерпретувати або «ні українською, ні російською державністю» (Я.Грицак⁵), або «малоросійським проектом» (В.Верстюк⁶), то в умовах революції національні ідентичності колишнього царського офіцера конструювалися як ситуативні, гібридні, позначені множинною лояльністю. Австрійський історик А.Каппелер писав, що в Росії лояльність до государя, імперії та станова належність мали більше значення, аніж належність до етнічної чи конфесійної групи⁷. Світогляд і виховання імперських офіцерів (які переважно мали дворянське походження) відбувалося на засадах саме цих цінностей. Очевидно, це давало підстави багатьом колишнім царським офіцерам неукраїнського походження в умовах соціально-політичної реставрації 1918 р. вступати на службу гетьманові.

Нижче на прикладі біографій представників вищого командного складу збройних сил української гетьманської держави висвітлюються особливості, підстави та еволюція їх політичної лояльності. Поняття «*військова еліта*» включає колишніх генералів, адміралів російської армії і флоту, які стали на службу Українській Державі – у військовому міністерстві, корпусах і дивізіях, військово-морських структурах, штабі гетьмана, цивільних губернських,

³ Гнатюк С. Військове будівництво в Українській Державі: Деякі аспекти української зарубіжної історіографії // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип.5. – К., 2001. – С.249–261; Мельник Р. Аналіз військового будівництва періоду Гетьманату в наукових і мемуарно-аналітичних працях військових істориків міжвоєнного двадцятиліття // Схід. – 2012. – №1. – С.137–142.

⁴ Хаген М., фон. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань, 2004. – С.131.

⁵ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С.129.

⁶ Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т.1: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.454.

⁷ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы и хохлы: украинцы в этнической структуре Российской империи [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>

міських адміністраціях. Становище військової еліти гетьманату мало певні особливості, пов'язані, по-перше, із відсутністю в її розпорядженні регулярних збройних сил як інструменту політичного впливу, і, по-друге, головну мілітарну захисну функцію виконували німецько-австрійські війська. Термін «*політична лояльність*» у контексті цього дослідження означає тип політичної поведінки щодо державних утворень певної категорії військових, детермінований змінами суспільного устрою, національним самоусвідомленням, ментальними зрушеннями, соціальними факторами, геополітичною ситуацією.

Падіння російського царизму звільнило офіцерський корпус від присяги імператорові, а зміна влади спонукала скласти нову присягу Тимчасовому урядові, знівелювавши правові та моральні цінності цього акту. Водночас українізація армії активізувала процес усвідомлення національної належності. При цьому професійне призначення, тобто військова служба, залишалася основним засобом існування. Певна частина генералітету службу у збройних силах гетьманату розглядала як майбутній військово-політичний елемент відновлення «великої Росії».

Слід відзначити, що з усіх сфер державного будівництва створення збройних сил гетьманату було одним із найбільш складних. По-перше, П.Скоропадський узяв зобов'язання перед німецько-австрійськими союзниками не формувати без їхньої згоди повноцінної армії. По-друге, попри присутність в Україні значної чисельності вищого офіцерства, проблема їх залучення на службу гетьманові залишалася гострою. Із цього приводу останній писав: «Були, звичайно, в Києві, можу сказати, блискучі генерали і штабс-офіцери Генерального штабу, але всі вони стояли виключно за добровольчу армію генерала Денікіна, проти якої я нічого не мав. Але ця орієнтація мені абсолютно не підходила, оскільки там проповідувалось повне заперечення України»⁸. По-третє, Україна фактично не мала повноцінного військово-морського сегменту. По-четверте, у спадок від УНР дісталася досить аморфна військова інфраструктура. І нарешті, була відсутня відповідна нормативно-правова база функціонування збройних сил незалежної держави.

П.Скоропадський у спогадах описував ставлення німецького командування до ідеї формування української армії. При його першій розмові на цю тему начальник штабу оберкомандо в Києві генерал В.Гренер заявив: «Навіщо вам армія? Ми знаходимося тут, нічого проти вашого уряду в середині країни ми не дозволимо, а щодо ваших північних кордонів ви можете бути цілком спокійні, більшовиків ми не допустимо. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі осіб для підтримання порядку в Києві і для охорони вас особисто»⁹. І все ж німці погодилися на формування восьми кадрованих корпусів, план створення яких розроблявся ще за часів Центральної Ради.

Уряд Української Держави в основному був сформований упродовж першого травневого тижня 1918 р. Посада військового міністра залишалася

⁸ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.181.

⁹ Там само. – С.179.

вакантною до 21 травня. Природно, що доборою кандидатури займався безпосередньо верховний командувач армії та флоту гетьман П.Скоропадський, добре обізнаний із генералітетом російської армії. Він робив пропозиції генералам В.Кірію, А.Кільчевському, О.Лукомському, П.Врангелю, але всі вони відмовилися. Нарешті прийняти портфель військового міністра погодився колишній командувач армії генерал від інфантерії О.Рогоза.

Армійський генералітет

Олександр Францевич Рогоза (справжнє прізвище – Рагоза) народився 1858 р. у Вітебську. Походив із давнього дворянського роду, його батько також був військовиком, мав звання полковника¹⁰. У сучасній історичній літературі, включаючи й новітню довідкову, стверджується, що генерал – виходець зі священницької родини з Чернігівщини¹¹. Очевидно, прізвище та походження було змінено при вступі на службу до української армії, як це сталося з прізвищами генералів О.Грекова, В.Петрова, що їх перетворили на «Греків» і «Петрів». У списку старшин Генштабу Української Держави, складеному в листопаді 1918 р., містяться відомості, що генеральний бунчужний О.Рагоза народився на Чернігівщині, українець, володіє українською і французькою мовами¹².

Військову освіту він здобув у Полоцькому кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі, Академії генштабу. Серед командного складу гетьманату О.Рогоза мав найвищий військово-посадовий ценз – командувач армії й генерал від інфантерії. Бойове «хрещення» прийняв ще на фронті російсько-турецької війни. Його полководницька біографія часів Першої світової позначена як помітними перемогами, так і важкими поразками. О.Рогоза був одним із небагатьох командувачів арміями, залишених на посаді Тимчасовим урядом. Тільки в листопаді 1917 р. змушений був піти у відставку під тиском військово-революційного комітету Румунського фронту.

Невдовзі після вступу на посаду міністра в інтерв'ю кореспондентові газети «Відродження» О.Рогоза виклав своє бачення основних засад організації українських збройних сил. Він наголосив, що розпочато утворення національної армії, до якої покличуть військовиків-українців, а за їх нестачі доведеться звернутися до послуг і знань офіцерів неукраїнського походження, які чесно служитимуть «українській національній ідеї в складі армії молоді Української Держави». Міністр заявляв, що військове будівництво не терпить імпровізацій, вимагає поступових та обережних дій, а армія має бути поза політикою. Щодо принципів кадрової роботи, то під час службового просування враховуватимуться бойові заслуги, стройовий стаж, досвід, звання.

¹⁰ Бондаренко В. От полоцкого кадета до военного министра: судьбы белорусских генералов начала XX века [Електронний ресурс]: <http://news.tut.by/society/369179.html>

¹¹ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України... – С.165; Енциклопедія історії України. – Т.9. – К., 2013. – С.257.

¹² Тинченко Я. Офіцерський корпус армії... – С.520.

За словами міністра, значна увага приділятиметься поліпшенню матеріального становища військовослужбовців та їхніх родин. Ішлося також про плани відкриття військових училищ, академій¹³.

В Українській Державі було відновлено всі старі імперські чини, титули. Однак військові звання запроваджено за козацькими взірцями. Наказом по військовому відомству від 18 червня 1918 р. генеральна старшина отримала звання: генеральний бунчужний (відповідало генералові від інфантерії, кавалерії, артилерії російської імператорської армії), генеральний значковий (генерал-лейтенант), генеральний хорунжий (генерал-майор).

О.Рогозі довелося вести постійну й напружену боротьбу за фінансування збройних сил. П.Скоропадський у спогадах писав: «Міністри ставились, особливо в перший час, надзвичайно негативно до питання формування армії і урізали всюди асигновки, не даючи тим самим можливості стати армії в грошовому відношенні на тверду ногу»¹⁴. Загалом звичайні видатки державної скарбниці на фінансування військового та морського міністерств склали 383,5 млн крб (майже стільки ж, як і на МВС). Однак відомство отримувало кошти й з інших бюджетних джерел, зокрема з видатків, пов'язаних із війною та її наслідками, військового фонду тощо.

Було розроблено план організації армії Української Держави. У мирний час її чисельність мала становити понад 300 тис. осіб: 175 генералів, 14 930 старшин, 2975 військових урядовців, 291 тис. підстаршин і козаків. Основу збройних сил повинні були скласти вісім корпусів, Сердюцька (твардиська) дивізія, чотири кавалерійських дивізії, окремі піхотна та артилерійські бригади, залізничні, саперні, авіаційні та інші частини¹⁵. Це були серйозні напрацювання, реалізація яких поки що унеможливлювалася німецько-австрійською окупацією.

При формуванні у жовтні 1918 р. другого складу Ради Міністрів лідери опозиційних українських партій переконували П.Скоропадського, що «Рогоза все робить, аби у нас не було армії, що він безперечний сторонник Росії»¹⁶. Однак гетьман домігся залишення його на посаді військового міністра, яку той обіймав три тижні, а 14 листопада разом з усім урядом пішов у відставку. Після падіння гетьманату О.Рогоза виїхав до Одеси, але отримати згоду А.Денікіна на службу в Добровольчій армії йому не вдалося. Після захоплення міста більшовиками відмовився вступити до Червоної армії й був розстріляний чекістами 29 червня 1919 р.

Першим заступником військового міністра став генерал-майор Олександр Лігнау, за походженням латиш (за іншими даними – прибалтійський німець). Відомо, що він закінчив військове училище, Академію генштабу. Під час світової війни – командир дивізії, начальник штабу корпусу. У кінці 1917 р. перейшов до українського війська, командував дивізією, потім обіймав посаду помічника (фактично заступника) військового

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.164–165.

¹⁴ Скоропадський П. Спогади... – С.188.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – С.194.

¹⁶ Чикаленко С. Щоденник. – Т.ІІ. – К., 2011. – С.134.

міністра УНР. До призначення О.Рогози виконував обов'язки керівника військового відомства. О.Лігнау був ініціатором наказу, спрямованого на посилення суворой дисципліни, уникнення політизації війська, дотримання законності. Особливий наголос було зроблено на усвідомленні того, що будується армія самостійної України. Наказ вимагав «усе діловодство, усі офіційні відносини неухильно вести державною мовою». У документі задекларовано й ставлення до військовиків неукраїнського походження, за якими визнавалося право вступу на службу «при умовинах безумовної їх вірності самостійній Україні»¹⁷. О.Лігнау вивчав державну мову, намагався спілкуватися українською.

27 травня 1918 р. уряд затвердив на посаді заступника військового міністра з морських справ капітана 2-го рангу Миколу Максимова, вихідця з донських козаків, випускника Миколаївської морської академії, учасника російсько-японської війни, командира бойових кораблів. На початку 1918 р. він служив у Морському міністерстві УНР, а після державного перевороту деякий час виконував обов'язки міністра. За гетьманату флотська справа ввійшла до єдиного Військового міністерства. Слід відзначити, що М.Максимов (Максимів) мав право особистої доповіді на засіданнях уряду й фактично перебрав на себе розв'язання військово-морських питань. Згодом він отримав звання контр-адмірала, що свідчило про лояльність до тодішнього гетьманського режиму.

У липні 1918 р. за поданням О.Рогози було призначено заступника міністра з інтендантської служби та постачання. Ним став полковник Юрій Корнієнко – випускник Чугуївського військового училища, який під час світової війни був інтендантом дивізії. У вересні гетьман присвоїв йому звання генерального хорунжого. Помічником очільника військового відомства став генерал-лейтенант Г.Мандрика – виходець із Чернігівщини, випускник Академії генштабу, колишній командувач корпусом. Головний штаб міністерства очолив генерал-лейтенант О.Галкін – росіянин, уродженець Києва, випускник Академії генштабу, командир дивізії, учасник створення в російській армії українських національних частин. Із кінця жовтня – член військової ради при міністрові О.Рогозі.

26 жовтня 1918 р. начальником Головного штабу Військового міністерства було призначено генерал-майора Олександра Грекова. Його біографія – класичний приклад зміни політичних і національних лояльностей. О.Греків народився на Чернігівщині в поміщицькій родині, володів маєтками в Курській губернії. Як випускник Московського університету та Академії генштабу мав високі кар'єрні перспективи. Під час світової війни був начальником штабу дивізії, корпусу. Із кінця 1917 р. перебував на службі в УНР – помічник військового міністра О.Жуковського. Після приходу до влади П.Скоропадського О.Греків подав у відставку, очоливши організацію «Батьківщина», котра об'єднувала патріотично налаштованих офіцерів. Долучився до організації збройного повалення гетьманського правління.

¹⁷ Державний вістник. – 1918. – 22 травня.

Пізніше обіймав високі посади в арміях УНР і ЗУНР¹⁸. У своїх спогадах генерал обійшов факт перебування на гетьманській службі. Проте ображений зрадою О.Грекова П.Скоропадський присвятив йому гнівні, сповнені презирства тиради¹⁹.

На посаді начальника Генерального штабу залишився підполковник Олександр Сливинський (Слива) – фаховий військовик, один із наймолодших випускників Академії генштабу. Брав активну участь в українізації частин Румунського фронту, був делегатом I та II Всеукраїнських військових з'їздів, членом Українського генерального військового комітету, пізніше – начальником Генерального військового штабу УНР. За його участі було розроблено схему майбутніх збройних сил, зокрема створення восьми корпусів, які стали кадровою основою гетьманської армії. Згодом присвоєне звання полковника.

Відразу після приїзду до Києва командувач німецьких військ фельдмаршал Г.Айхгорн відвідав не військового міністра О.Жуковського, а начальника Генерального штабу О.Сливинського. Він висловив задоволення взаємодією з оберкомандо. Оскільки на той час межі просування німецьких військ остаточно не було визначено, Г.Айхгорн цікавився майбутніми кордонами України²⁰. На О.Сливинського звернув увагу й уповноважений австро-угорського генштабу в Києві майор М.Фляйшман, котрий характеризував його як дуже енергійного генерала, спритного та впевненого у собі, «людини майбутнього, яку я (очевидно, успішно) обробляю»²¹.

П.Скоропадський згадував, що спочатку поставився до О.Сливинського з пересторогою, проте залишив на посаді й потім переконався, що «це надзвичайно честолобна, але одночасно з цим розумна і роботяща людина, що на українське питання він дивиться так, як і я»²². Після проголошення гетьманом у листопаді 1918 р. федераційної грамоти про союз із небільшовицькою Росією О.Сливинський скликав нараду офіцерів Генштабу та заявив, що настав час відродження Росії, а тому слід створити об'єднане командування всіх армій, котрі діяли на території колишньої імперії, «під верховним командуванням досвідченого командира Добровольчої армії генерала Денікіна»²³. Така позиція явно розходилася з поглядом на ситуацію П.Скоропадського, який хотів бачити на чолі об'єднаних збройних сил великого князя Миколу Миколайовича. За кілька днів полковника було звільнено з посади «за станом здоров'я». Відомо, що у грудні 1918 р. О.Сливинський виїхав до Одеси, де вступив до лав Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР).

1-ше квартирмейстерство Генштабу очолив генерал-майор Л.Дроздовський, українець, випускник Новоросійського університету й Академії

¹⁸ Тинченко Я. Олександр Греків: Спогади військового міністра УНР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – №1/2. – С.144–145.

¹⁹ Скоропадський П. Спогади... – С.102, 108–109.

²⁰ Народня воля. – 1918. – 9 квітня.

²¹ Крах німецьких окупантів на Україні (По документах окупантов) / Под ред. М.Горького [и др.]. – Москва, 1936. – С.116.

²² Там же. – С.181.

²³ Голос Києва. – 1918. – 15 ноября.

генштабу, начальник штабу корпусу, учасник українізації підрозділів російської армії. Пізніше цю посаду обійняв генерал-майор Володимир Сінклер, швед за походженням, випускник Академії генштабу, начальник штабу корпусу, який приєднався до українського військового будівництва ще за часів Центральної Ради. Структурно до квартирмейстерства входили відділи: загальний, оперативний, розвідки, геодезичний та зв'язку.

2-м квартирмейстерством керував генерал-майор Антон Прохорович, українець, командир дивізії. Відомо, що він був одним із розробників проекту закону про загальний військовий обов'язок, плану реорганізації армії, статутів. У складі квартирмейстерства функціонували такі відділи: загальний, організації військової служби, мобілізаційний, служби Генштабу. Інспектура родів військ підпорядковувалася безпосередньо начальникові Генерального штабу.

Головну шкільну управу Генштабу й Комісію зі створення військових училищ та академій очолив відомий учений і педагог, професор Академії генштабу, командувач армії в роки Першої світової війни генерал-лейтенант Микола Юнаків (Юнаков). Відомо, що за дисертацію «Похід Карла XII на Україну в 1708–1709 рр.» (1910 р.) він здобув Уваровську премію. Кадетські корпуси, передані за часів УНР до системи Міністерства освіти, було повернуто в підпорядкування військового відомства. За будівлі закладів розгорнулася боротьба на рівні уряду. О.Рогозі довелося відстоювати приміщення Київського артилерійського й Чугуївського піхотного училищ від передачі їх під державний університет та сільськогосподарський інститут. 30 листопада 1918 р., фактично за два тижні до падіння гетьманату, було ухвалено закон про заснування Військової академії Української Держави, яку мав очолити генерал М.Юнаків²⁴. Пізніше обіймав відповідальні посади в Армії УНР.

Інший професор Академії генштабу, начальник штабу Румунського фронту генерал-лейтенант Микола Головін очолив Наукову комісію з опису війни 1914–1917 рр. при Генеральному штабі. Її було створено за ухвалою уряду у вересні 1918 р. (період діяльності визначався до кінця 1920 р.). Примітно, що в постанові було записано: «Визнати бажаним, щоб після скінчення робіт комісії відповідні архіви були відкриті для користування приватних наукових людей»²⁵. Очевидно, ця науково-історична установа створювалася спеціально для М.Головіна, якого О.Рогоза добре знав за спільною фронтовою службою. П.Скоропадський пригадував, що запропонував генералові одну з найвищих військових посад, але той відмовився й «залишив за собою тільки розбір документів, які стосуються війни»²⁶. Комісія мала базуватися в Одесі, але розпочати діяльність так і не встигла. У 1919 р. М.Головін служив у штабі Східної армії адмірала О.Колчака. Згодом, в еміграції, написав «Історію світової війни 1914–1918 рр.».

²⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії... – С.504–505; Державний вістник. – 1918. – 12 грудня.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.34.

²⁶ Скоропадський П. Спогади... – С.228.

Гетьман П.Скоропадський погодився з розробленим ще за часів Центральної Ради планом організації восьми корпусів, дислокованих у всіх губернських центрах. Їх командувачів було призначено 17 квітня 1918 р. військовим міністром УНР. У середині травня гетьман провів із ними нараду й залишив на посадах. О.Рогоза також не запропонував ніяких кадрових змін та ротацій.

1-м (Волинським) корпусом командував генерал-майор С.Дядюша – випускник кадетського корпусу, військового училища, Академії генштабу. Під час війни служив начальником штабу корпусу, армії на Румунському фронті. Із квітня по грудень 1918 р. командував корпусом. За цей час було сформовано кадри двох піших дивізій, проте штаби окремих полків так і не вдалося укомплектувати. Під час антигетьманського повстання генерал С.Дядюша зайняв нейтральну позицію, а пізніше вступив на службу в Генштаб Армії УНР.

На чолі 2-го (Подільського) корпусу був генерал-лейтенант П.Єрошевич. Він мав типову для російського генералітету освіту: кадетський корпус, військове училище, Академія генштабу, потім командував дивізією та армійським корпусом. У 1917 р. привів у розпорядження Центральної Ради українізовану дивізію. Як й інші корпуси, Подільський мав дводивізійну, восьмиполкову структуру. Відразу після початку повстання проти П.Скоропадського військове з'єднання перейшло на бік Директорії. Її підрозділи зі складів корпусу отримали велику кількість зброї, включно з артилерією, а більшість старшин влилися до Армії УНР.

3-й (Херсонський) корпус було сформовано на базі окремих українізованих частин Румунського фронту. Фундатором з'єднання став голова мобілізаційної комісії фронту генерал-майор Ф.Колодій. Він походив із дворянської родини Чернігівської губернії, фаховий артилерист, на фронті командував артдивізіоном і бригадою. Корпус очолював із квітня до початку липня 1918 р., а потім був переведений у розпорядження військового міністра. У грудні призначений командувачем 3-го Подільського корпусу у складі військ Директорії УНР.

8 липня на чолі Херсонського корпусу став генерал-лейтенант О.Березовський, також фаховий артилерист. На відміну від свого попередника він не підтримав збройний виступ Директорії й з початком повстання проти гетьмана разом із вищими офіцерами перейшов у Добровольчу армію. В еміграції в Німеччині О.Березовський входив одночасно до керівництва Російського загальновійськового союзу та до близького оточення П.Скоропадського²⁷. Командирами дивізій цього корпусу були уродженці Полтавщини генерал-майори С.Кирпотенко та М.Купчинський, котрі в 1919 р. входили до резерву чинів Добровольчої армії.

4-м (Київським) корпусом командував генерал-майор І.Мартинюк – виходець із селянської родини на Волині, що було доволі рідкісним випадком

²⁷ Бурім Д.В. Діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині. За матеріалами архіву Федеральної землі Берлін (Німеччина, Берлін) // Сумський історико-архівний вісник. – 2012. – №16–17. – С.121.

для російського генералітету. Навчався в Київському піхотному училищі, закінчив два класи Миколаївської академії, але не був призначений до генштабу. У роки світової війни командував полком і дивізією. На посаду командира корпусу заступив у квітні 1918 р. У липні старшини однієї з дивізій брали участь у придушенні Таращансько-Звенигородського селянського повстання (кілька з них загинули). І.Мартинюк був переведений у розпорядження Військового міністерства, входив до Думи георгіївських кавалерів. За Директорії також обіймав посаду командувача корпусом.

На його місце в липні 1918 р. призначили генерал-лейтенанта М.Волховського. Він народився в Києві, тут закінчив кадетський корпус і військове училище, випускник Академії генштабу, а в роки війни був начальником штабу корпусу, командував дивізією. Під час гетьманату – командувач дивізії в Київському корпусі. У листопаді – грудні 1918 р. М.Волховський керував операціями проти військ Директорії. Надії П.Скоропадського, що він звільнить Білу Церкву від повстанців, не справилися. При взятті Києва військами Директорії М.Волховський потрапив у полон, але зміг утекти. Зрештою в Добровольчій армії командував полком і бригадою.

Одночасно з новим командиром у Київський корпус було призначено й начальника штабу – генерал-майора П.Панченка-Криворотенка, котрий походив із кубанських українців (за світової війни був начальником штабу дивізії). У жовтні 1918 р. переведений у штаб 7-го Харківського корпусу. Після встановлення у середині листопада в місті полком П.Болбочана влади Директорії П.Панченко-Криворотенко на чолі офіцерського загону подався до Добровольчої армії. У жовтні – грудні 1918 р. начальником штабу 4-го корпусу був генерал-майор А.Заболотний – уродженець Чернігівщини. У російській армії дослужився до начальника штабу корпусу, брав участь в українізації військ (із січня 1919 р. перебував у резерві чинів Добровольчої армії).

Командиром 7-ї дивізії, дислокованої в Києві, став генерал-лейтенант Л.Федяй, який походив із Полтавщини. Він мав типову військову освіту, включаючи й Академію генштабу. Під час Першої світової війни командував дивізією, був начальником штабу корпусу. У 1917 р. – голова комісії з українізації військ Південно-Західного фронту (після падіння Української Держави служив в арміях А.Денікіна та П.Врангеля). Аналогічний послужний список мав і командир 8-ї дивізії Київського корпусу, уродженець Чернігівщини генерал-майор М.Острянький.

5-й (Чернігівський) корпус від його утворення у складі Армії УНР й до падіння гетьманату очолював генерал-майор О.Дорошкевич. Народився він на Чернігівщині, брав участь у російсько-японській війні, закінчив Академію генштабу. Із червня 1917 р. – начальник штабу, фактично командувач корпусу. Під час антигетьманського повстання підтримав П.Скоропадського. Було сформовано офіцерський загін на чолі з командиром дивізії генеральним хорунжим І.Доценком, який вів оборонні бої проти військ Директорії. Самого О.Дорошкевича заарештував отаман Б.Палій, його утримували у в'язниці у Чернігові. У середині січня 1919 р. розстріляний більшовиками, котрі

захопили місто. Генерал І.Доценко загинув від рук повстанців²⁸. Командир іншої дивізії Чернігівського корпусу, уродженець Катеринославщини, генерал-лейтенант О.Безкровний після поразки гетьманату перейшов на службу до Добровольчої армії.

6-м (Полтавським) корпусом командував генерал-майор О.Осецький, виходець із дворянської родини на Волині, у роки світової війни – командир дивізії. Як активний учасник українського руху в армії, у лютому – березні 1918 р. очолював головний штаб військ УНР. У середині квітня став на чолі корпусу, який залишив на початку червня у зв'язку з призначенням начальником створюваного корпусу залізничної охорони, підпорядкованого Міністерству шляхів сполучень. Натомість восени 1918 р. став одним із військових організаторів повстання проти гетьманського режиму, наказним отаманом УНР (невипадково П.Скоропадський у спогадах таврував О.Осецького як зрадника)²⁹.

Із червня 1918 р. корпусом командував генеральний бунчужний В.Слюсаренко – спадковий військовик, учасник російсько-турецької 1877–1878 рр., російсько-японської 1904–1905 рр. та Першої світової воен. Під час останньої командував дивізією й корпусом, мав звання генерала від інфантерії. У листопаді 1918 р. нечисленні підрозділи корпусу намагалися чинити опір військам Директорії, але змушені були відступити. Сам В.Слюсаренко виїхав на Дон, служив в арміях А.Денікіна та П.Врангеля.

Начальниками штабу Полтавського корпусу були генерал-майори В.Генбачов та В.Пулевич. Після падіння гетьманату перший служив в Українській галицькій, а потім Добровольчій арміях, а другий – відразу виїхав до останньої. Начальником 11-ї пішої дивізії був генеральний хорунжий М.Омелянович-Павленко, згодом визначний український військовий діяч, командувач УГА. 12-ю пішою дивізією командував генерал-майор В.Олександрович, убитий повстанцями Директорії у грудні 1918 р.

7-й (Харківський) корпус до жовтня 1918 р. не мав командувача. Його обов'язки виконував генерал-майор О.Рябінін (Рябінін-Скляревський), виходець із дворян Ярославської губернії. Випускник і професор Академії генштабу він у роки Першої світової війни служив начальником штабу дивізії. У квітні 1918 р. був призначений начальником штабу корпусу у Харкові. Із приходом у жовтні О.Лігнау на посаду командувача О.Рябінін був переведений до Генштабу, де очолив військово-історичний відділ. Після падіння гетьманату служив в Армії УНР, а потім у червоних. Відомий історик та архівознавець, зокрема в 1931 р. видав «Опис Архіву Запорозької Січі» (1937 р. репресований радянською владою).

Харківський корпус був одним із найменш укомплектованих. Прихід колишнього заступника військового міністра О.Лігнау не змінив ситуацію на краще. У середині листопада 1918 р. вояки 2-го Запорозького полку П.Болбачана заарештували командування корпусу, дозволивши О.Лігнау

²⁸ Тинченко Я. Українські збройні сили... – С.268–269.

²⁹ Скоропадський П. Спогади. – С.178.

відбути в розташування Добровольчої армії, але А.Денікін відмовив йому у прийнятті на службу. Через Туреччину О.Лігнау виїхав на Владивосток, де перейшов до О.Колчака (служив у його сибірських арміях). Потрапив у полон до червоних. Пізніше викладав тактику у Військовій академії РСЧА, зрештою був репресований.

8-й (Катеринославський) корпус очолював генерал-майор Г.Васильченко – уродженець Харківщини, випускник Академії генштабу, учасник українізації Кавказького фронту, делегат II Всеукраїнського військового з'їзду. Із листопада 1917 р. – виборний командувач 5-го Кавказького корпусу, передислокованого до Катеринослава. Коли спалахнуло протигетьманське повстання, здійснив перехід офіцерських кадрів корпусу на Крим у розпорядження Добровольчої армії.

Начальник штабу корпусу генерал П.Кислий походив із кубанських українців, навчався в Київському піхотному училищі, випускник Академії генштабу, у роки світової війни – командир полку, начальник штабу корпусу. Разом із Г.Васильченком здійснив так званий Кримський похід. Командири дивізій корпусу генерали А.Діденко, І.Свірчевський і П.Петренко також перейшли на службу до білих.

Крім кадрів восьми корпусів, П.Скоропадському за згоди німецького командування вдалося здійснити амбітний задум – створити Сердюцьку дивізію як своєрідну гетьманську гвардію. 24 липня 1918 р. було ухвалено закон про призов 5 тис. осіб для комплектування цього з'єднання³⁰. Зокрема рядовий склад формувався в основному з синів заможних селян Лівобережної України. Начальником дивізії призначили генерал-майора В.Клименка, колишнього командувача 2-ї української дивізії в корпусі П.Скоропадського, а начальником штабу – генерал-майора Є.Гамченка, також колишнього командира дивізії російської армії. У листопаді – грудні 1918 р. частини дивізії брали участь у боях проти військ Директорії, але потім більшість перейшла на її бік. Зрештою генералів В.Клименка й Є.Гамченка інтернували та вивезли до Німеччини. Якщо перший згодом виїхав до Мурманська і служив командиром стрілецької бригади в білій Північній армії генерала Є.Міллера (ймовірно, потрапив у полон до червоних і загинув), то доля другого виявилася складнішою. Після перебування в Німеччині в таборі для інтернованих, у липні 1920 р. Є.Гамченко вступив до Армії УНР, обійнявши посаду начальника штабу дивізії. Після відставки опинився у Чехословаччині, а 1923 р. повернувся до СРСР (зрештою був репресований у 1931 р.).

Отже переважна більшість командирів, начальників штабів корпусів і дивізій Української Держави були етнічними українцями, уродженцями українських губерній Росії, випускниками Академії генштабу, у роки Першої світової війни займали посади командирів дивізій чи корпусів, мали георгіївські відзнаки. Загалом це були кадрові військовики російської армії. Однак зречення імператора звільнило їх від присяги, а участь в українізації війська,

³⁰ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. – У 2 т. / Ред. кол.: В.Верстюк (відп. ред.), О.Бойко, Н.Маковська, Т.Осташко, Р.Піріг. – К., 2015. – Т.1. – С.184.

проголошення державності активізувало процес національної самоідентифікації, спонукало переходити на службу до УНР, а потім і до Української Держави. Для більшості з них ця служба виявилася «транзитною» на шляху до білих російських армій.

Офіцери флоту

Володіння Кримським півостровом і Чорноморським флотом П.Скоропадський розглядав як неодмінну умову повноцінного функціонування держави. Уже 10 травня 1918 р. гетьман направив офіційну ноту посольству Німеччини в Києві. У документі підкреслювалася важливість приєднання Криму до України з економічного, геополітичного та військово-стратегічного поглядів. Далі пояснювалося: «З питанням прилучення Криму тісно зв'язане питання про Чорноморський флот. З військового погляду не має цей флот жадної цінності для Німеччини через застарілий його тип, для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого українського народу»³¹. Однак німецьке командування не відмовилося від інтернування Чорноморського флоту до кінця війни. І все ж упродовж літа українській стороні вдалося повернути частину кораблів і берегових комунікацій, а після візиту П.Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. досягти згоди на передачу флоту.

Попри невизначеність долі військово-морських сил, гетьман і Рада Міністрів вирішили зберегти основні структурні підрозділи колишнього Морського міністерства УНР, сподіваючись згодом відновити його функціонування. Формально у складі уряду було єдине Військове міністерство, в якому питаннями морських сил опікувався заступник очільника відомства з досить широкими повноваженнями. Як уже зазначалося, цю посаду обіймав капітан другого, а із червня – першого рангу, згодом контр-адмірал М.Максимов (Максимів). П.Скоропадський у спогадах дав йому досить високу оцінку: «Ця людина була щиро віддана своїй справі і вибивалася з сил, щоб якось зібрати рештки того колосального майна, яке ще не так давно являло наш Чорноморський флот»³².

Намагаючись зберегти флот, М.Максимів не виключав й іншого його призначення – відновлення російського Чорноморського флоту. Є свідчення про зроблену ним у жовтні 1918 р. заяву, що «його міністерство вже повністю готове для переведу в Петроград». Після цього він не брав участі у засіданнях Ради Міністрів, а з утворенням у листопаді 1918 р. окремого Морського міністерства був призначений його представником в Одесі. Потім перейшов на службу до білих.

Помітну роль у створенні українського флоту та збереженні офіцерських кадрів відігравав віце-адмірал А.Покровський – відомий військово-морський діяч, який тривалий час обіймав посаду начальника штабу

³¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – С.146–147.

³² Скоропадський П. Спогади. – С.261.

Чорноморського флоту. Після революції він активно підтримував його українізацію, за гетьманату став начальником військових портів Чорного й Азовського морів (штаб мав в Одесі). Він безпосередньо займався створенням берегової охорони, відновленням портової інфраструктури та поверненням кораблів до складу українського флоту. Уже в еміграції писав: «Моя служба в гетьманський час дала можливість підтримати голодуючий кілька місяців офіцерський склад, який давно не отримував ніякої платні, і відновити бодай якийсь порядок»³³.

15 листопада 1918 р. Морське міністерство отримало самостійний статус. Призначений міністром віце-адмірал А.Покровський того дня єдиний раз узяв участь у засіданні нового уряду та відбув до Одеси. Однак через стрімке ускладнення військово-політичної ситуації у Чорноморському регіоні він не зміг розгорнути роботу. До південних портів увійшла ескадра держав Антанти, а генерал А.Денікін призначив командувачем Чорноморського флоту віце-адмірала В.Каніна. А.Покровський, не бажаючи загострювати відносини з керівництвом Добровольчої армії, подав у відставку. Перед цим П.Скоропадський присвоїв йому звання адмірала флоту. Після здобуття Одеси військами Директорії його було заарештовано, утім незабаром він опинився в лавах білогвардійців. Від присвоєного гетьманом звання повного адмірала А.Покровський відмовився, вважаючи себе віце-адміралом та визнаючи лише чини «царского производства».

Після утворення Морського міністерства заступником міністра став О.Гадд, який перебував у Києві. Раніше він служив командиром кораблів на Балтійському й Чорноморському флотах. За гетьманату – командир бригади морських тральщиків, улітку 1918 р. організував повне очищення від мін акваторії Одеського порту та фарватеру (П.Скоропадський присвоїв йому звання контр-адмірала). Представляючи Морське міністерство на засіданнях уряду, зокрема, домігся прийняття постанови про виділення коштів на підняття затонулого лінкора «Императрица Мария» та ескадреного винищувача «Гневный»³⁴. Після падіння гетьманату виїхав до Севастополя і поступив на службу ЗСПР.

Начальником штабу командування військових портів Чорного й Азовського морів був контр-адмірал С.Ворожейкін – виходець із російської дворянської родини, командир кораблів імператорського флоту, у роки світової війни – директор Морського кадетського корпусу у Севастополі. На українську службу став вимушено, натомість активно співпрацював із центром Добровольчої армії в Одесі. У 1919 р. повернувся до керівництва Севастопольським кадетським корпусом.

Ще більш відверту антиукраїнську позицію займав віце-адмірал Д.Ненюков – досвідчений офіцер російського флоту, родом із Тамбовщини. Випускник Академії генштабу, він із початком світової війни був начальником військово-морського управління ставки верховного головнокомандуючого,

³³ Віце-адмірал Андрей Георгиевич Покровский // Морской журнал (Париж). – 1935. – №90 (6). – С.5–6.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.73.

потім командувачем загону кораблів. Формально перебуваючи на службі у військово-морських силах Української Держави представником Морського міністерства у справах демобілізації торговельного флоту, він нелегально очолював представництво Добровольчої армії в Одесі. За його наказом до Новоросійська направлялися транспортні судна зі зброєю, спорядженням, медикаментами для денікінських військ. Після зайняття Одеси французами став начальником військово-морської бази, невдовзі був призначений командувачем Чорноморського флоту ЗСПР. У 1920 р. став організатором масштабної евакуації білих армій із Криму.

Представником Морського міністерства Української Держави у Севастополі П.Скоропадський призначив капітана 1-го рангу М.Остроградського – вихідця з давнього козацько-старшинського роду, пов'язаного з гетьманом Д.Апостолом. Випускник Морської академії, у роки Першої світової війни він був командиром бригади лінкорів. Наприкінці травня 1918 р. отримав повноваження командувача українського флоту у Севастополі та завдання домогтися передачі німцями кораблів Українській Державі (через кілька тижнів отримав звання контр-адмірала). Однак наполегливий та амбітний М.Остроградський через конфлікт із німецьким командуванням невдовзі змушений був подати у відставку, залишившись у Севастополі. Після падіння гетьманату перейшов на службу УНР: заступник морського міністра, командувач Дніпровської флотилії, військово-морський представник у Румунії.

М.Остроградського у Севастополі замінив контр-адмірал В.Клочковський, який мав польське походження. Юридичну освіту здобув у Варшавському університеті (диплом кандидата права), а потім закінчив Морську академію, згодом узяв участь у Цусімській битві. У роки світової війни – командир бригади підводних човнів. Наприкінці липня 1918 р. гетьман офіційно призначив його командувачем Чорноморського флоту. Після візиту П.Скоропадського до Німеччини процес передачі військових кораблів в українське підпорядкування істотно прискорився, хоч і залишився незавершеним. Натомість А.Денікін наприкінці листопада 1918 р. призначив В.Клочковського головним комендантом Севастополя, потім командиром бригади підводних човнів. На початку березня наступного року той виїхав до Польщі, де обіймав командні посади в армії та флоті, був бригадним генералом.

Попри фактичну відсутність власного флоту, український уряд пішов на збереження управлінських структур Морського міністерства – Головного морського штабу, Генерального морського штабу, головних морських господарчої, медично-санітарної, військово-судочинної управ та низки спеціальних відділів, канцелярії тощо. Загалом це була обґрунтована політика, спрямована на збереження вищих командних кадрів військового флоту, повернення якого П.Скоропадський послідовно і твердо вимагав від німецького керівництва. І врешті домогся, але вже в умовах поразки Четверного союзу та фактичного краху гетьманської держави.

«Військова природа» гетьманату

Відповідно до «Законів про тимчасовий державний устрій України» П.Скоропадський був не тільки главою держави, а й верховним командував армії та флоту. Структура його адміністрації формувалася за взірцями української гетьманської й російської імператорської традицій, витворивши симбіоз військово-цивільної установи. Вона мала назву «Головна квартира пана гетьмана», до якої входили штаб, ад'ютанти, канцелярія. Керівником гетьманської адміністрації був начальник штабу гетьмана. За сім із половиною місяців на цій посаді змінилися три генерали.

Першим штаб очолив генерал-майор Владислав Дашкевич-Горбацький, виходець із давнього польсько-литовського шляхетського роду, випускник Академії генштабу, у роки світової війни – командир полку й дивізії. Входяв до створеної П.Скоропадським Української народної громади, був військовим керівником державного перевороту 29 квітня. В.Дашкевич-Горбацький розглядався як кандидат на посаду військового міністра, але проти його кандидатури заперечував начальник штабу оберкомандо генерал В.Гренер³⁵. На початку травня 1918 р. був призначений начальником гетьманського штабу, але вже у кінці червня звільнений, оскільки, на думку П.Скоропадського, «абсолютно не міг впоратися з цією справою»³⁶. До жовтня він рахувався генеральним старшиною при гетьманові, а потім був призначений головою надзвичайної дипломатичної місії до Румунії. Однак дістатися місця призначення не зміг. А.Денікін відмовив йому у прийнятті до Добровольчої армії, тому він виїхав у Сибір і служив у О.Колчака, а потім – у Далекосхідній армії.

Наступним начальником штабу гетьмана став генерал-майор Борис Стелецький – син царського генерала, фахівець із фортифікації. Під час світової війни виконував обов'язки начальника військових сполучень Дунайської армії Румунського фронту. П.Скоропадський уважав цей вибір випадковим і навіть «великою помилкою»³⁷. Проте документальні джерела свідчать, що в липні – жовтні 1918 р. Б.Стелецький чимало робив для впорядкування структури штабу, енергійно домагався в уряді збільшення фінансування, виконував досить складні завдання гетьмана, зокрема щодо створення загонів хліборобів³⁸. Б.Стелецький залишив спогади, які тільки нещодавно було опубліковано³⁹. Вони позначені надмірним суб'єктивізмом, істотними неточностями, а то й вигадками.

У жовтні 1918 р. на посаду начальника власного штабу П.Скоропадський призначив людину, яку добре знав особисто – генерального значкового О.Аккермана. Він мав німецькі родовідні корені, закінчив Михайлівське артилерійське училище, обіймав посаду інспектора артилерії 34-го армійського корпусу у званні генерал-майора. У збройних силах Української Держави став

³⁵ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году / Под ред. И.И.Минца и Е.Н.Городецкого. – Москва, 1942. – С.77.

³⁶ Скоропадський П. Спогади... – С.215.

³⁷ Там само. – С.214.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.265–266; Спр.7. – Арк.21.

³⁹ Гетман П.П.Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – Москва, 2014. – С.638–752.

начальником артилерії 1-го (Волинського) корпусу, а на посаді керівника гетьманського штабу залишався до зречення П.Скоропадського (потім перебував у резерві чинів ЗСПР)⁴⁰.

Другою особою у штабі був комендант, який відповідав за особисту безпеку гетьмана, його сім'ї та охорону резиденції. Цю посаду обійняв полковник К.Прісовський, випускник Чугуївського військового училища. Під час Першої світової війни він командував полком, дивізією, був начальником Київського військового училища, а з кінця 1917 р. – в українській армії, брав активну участь у боротьбі з більшовицькою експансією та у визволенні Києва навесні 1918 р. Після призначення гетьманським комендантом отримав звання генерального хорунжого. Попри часті зміни начальників штабу, він залишався на посаді впродовж усього перебування гетьмана при владі. П.Скоропадський у спогадах належно оцінив його службу: «Комендантом був у мене генерал Прісовський, прекрасна людина, про яку я завжди збережу пам'ять як про бездоганну людину. До останньої хвилини він виконував свій обов'язок, не дивлячись на те, що ризикував багато чим»⁴¹. Пізніше К.Прісовський служив в арміях А.Денікіна та П.Врангеля.

Начальником особистого конвою гетьмана був полковник Ю.Устимович – випускник Миколаївського кавалерійського училища, командир полку, бригади в роки світової війни (у червні 1918 р. отримав звання генерального хорунжого). Після падіння гетьманату опинився в Німеччині, потім служив у ЗСПР. При гетьманові генеральним старшиною для особливих доручень був генерал-майор Є.Лібов. П.Скоропадський характеризував його як «українця найкращого ґатунку», знаючи його по 34-му корпусу, де той командував артилерійською бригадою. У Києві він опинився без засобів до існування та був зарахований до гетьманського штабу⁴².

Відомий дослідник історії гетьманату Я.Пеленський концепцію державного устрою за часів П.Скоропадського визначив як «військово-бюрократичну диктатуру»⁴³. Підтвердження цьому знаходимо й у спогадах колишнього гетьмана: «Країну, по-моєму, може врятувати тільки диктаторська влада, тільки волею однієї людини можна повернути у нас порядок, розв'язати аграрне питання і провести ті демократичні реформи, які є необхідними для нашої країни. Я це завжди сповідував і при цій думці залишаюся й тепер»⁴⁴. Зауважимо, що писалися мемуари на початку 1919 р., коли їх автор намагався осмислити причини невдачі побудови новітнього гетьманату.

Безперечно, правління П.Скоропадського не було класичною військовою диктатурою. За фактичною конституцією – «Законами про тимчасовий державний устрій України», значною мірою скалькованими з відповідних розділів «Зводу законів Російської імперії» 1906 р., глава держави формально мав надзвичайно широкі повноваження. Однак в умовах окупації України

⁴⁰ Гай-Нижник П. Начальники особистого штабу Гетьмана П.Скоропадського // Військово-історичний альманах. – 2010. – №2. – С.45–56.

⁴¹ Скоропадський П. Спогади... – С.214.

⁴² Там само. – С.215–216.

⁴³ Див.: Там само. – С.29.

⁴⁴ Там само.

військами Німеччини й Австро-Угорщини вони були істотно обмеженими, насамперед заборонаю створювати українську армію, обирати представницький орган, контролем за формуванням і функціонуванням уряду, юрисдикцією німецьких та австрійських військово-польових судів, поширюваною на громадян України. З іншого боку, саме потужна іноземна присутність надавала гетьманському режимові ознак «військовості».

В умовах, коли функціонуючий генералітет армії не мав суттєвого впливу на політичне життя держави, гетьман уважав за доцільне керівництво цивільними управлінськими структурами доручати військовим, здебільшого генералам. Насамперед це стосувалося посад губернських старост, які отримали обсяги повноважень більші, ніж царські губернатори. Харківським губернським старостою було призначено генерал-майора П.Залеського – колишнього командира дивізії, начальника штабу корпусу, якого П.Скоропадський знав по спільній службі. На Харківщині генерал мав велике помістя, вимагав від селян повернення пограбованого майна. Зрештою проявив себе виразним українофобом, не визнавав українську мову як державну, виступав за відновлення «єдиної та неподільної Росії». А тому не дивно, що в липні його було звільнено з посади. Після цього взявся за формування частин білої Південної армії, а згодом став начальником її штабу.

Катеринославським губернським старостою наприкінці травня 1918 р. став генерал-майор І.Черніков. На відміну від багатьох вищих військовиків, він не належав до бойових генералів, був офіцером-педагогом, служив у генеральному штабі. На посаді старости діяв у руслі державної політики щодо придушення повстанського руху, утисків органів місцевого самоврядування, запровадження цензури тощо. У жовтні був звільнений і затверджений членом ради міністра внутрішніх справ.

Призначення київським губернським старостою І.Чарторизького, колишнього царського губернатора Тернопільщини часів Першої світової війни, виявилось невдалим через одіозність попередньої посади. У кінці серпня його замінив генерал-майор П.Андріанов – випускник Академії генштабу (під час світової війни командував дивізією, корпусом, армією), військовий педагог та історик, зокрема автор книги «Від Немана до Рейна: війна 1813 року: Боротьба за звільнення Європи від ігн Наполеона» (1913 р.). У листопаді 1918 р. залишив посаду губернського старости, але після взяття Києва військами Директорії був заарештований і вбитий конвоїрами⁴⁵. Наступником П.Андріанова став генерал-майор В.Федоренко, також випускник Академії генштабу, командир дивізії, начальник штабу корпусу. На час його призначення Київщина вже була охоплена антигетьманським повстанням. Він намагався вплинути на ситуацію в губернії зверненнями до німецької ради солдатських депутатів та штабу оберкомандо в Києві. Після падіння гетьманату виїхав до Одеси й невдовзі став на службу у ЗСПР. У серпні 1919 р. розстріляний більшовиками «як контрреволюціонер і твердо переконаний монархіст»⁴⁶.

⁴⁵ Тынченко Я. Последний защитник монархии // Киевские ведомости. – 2002. – 23 февраля.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.592–593.

В Українській Державі було утворено три міських отаманства, які також очолили військовики. Столичним отаманом став генерал-лейтенант О.Хануков (Ашир Ханукаєв), караїм за походженням, командир дивізії, начальник штабу корпусу. Фактично він був градоначальником, якому підпорядковувалися комунальні та охоронні служби (у середині жовтня 1918 р. залишив посаду)⁴⁷.

Одеським міським отаманом було призначено генерал-майора В.Мустафіна – випускника Військово-юридичної академії. У російській армії він обіймав прокурорські та суддівські посади, зокрема був начальником судового відомства Південно-Західного фронту (з 1919 р. у ЗСПР, ставропольський генерал-губернатор)⁴⁸. Посаду міського отамана Миколаєва обійняв генерал-майор Е. де Бонді. Він за віком (1849 р. нар.) перебував у резерві чинів Військового міністерства й не брав участі в бойових діях. У грудні 1918 р. у зв'язку з наступом на Миколаїв григор'євців виїхав до Одеси, а потім Севастополя⁴⁹.

У серпні 1918 р. представником Ради Міністрів при командуванні Східної армії Австро-Угорщини в Одесі було призначено генерала від кавалерії Г.Рауха. Він походив із дворянської родини Естляндської губернії, закінчив Академію генштабу, служив у лейб-гвардії, а в роки світової війни командував гвардійським корпусом Північно-Західного фронту, був нагороджений георгіївською зброєю з написом «За хоробрість». Генерал О.Брусилов про нього писав: «Раух, людина розумна та знаюча, мав одну величезну для воїна ваду: його нерви зовсім не переносили пострілів, і, знаходячись у небезпеці, він втрачав присутність духу і можливість розпоряджатися»⁵⁰. Улітку 1918 р., будучи заарештованим чекістами, йому вдалося втекти в Україну, а після падіння гетьманату – до ЗСПР.

Слід відзначити, що крім Г.Рауха при штабі Східної армії був і особистий представник гетьмана генерал-майор В.Семенов – однокашник П.Скоропадського по Петербурзькому пажеському корпусу. У спогадах колишній очільник Української Держави відзначав, що генерал надавав доволі точні відомості про стан австрійської армії та про її наростаючий розвал⁵¹. Загалом такі призначення були певною формою працевлаштування заслужених й особисто відомих гетьманові військовиків.

Отже вивчення біографічних даних генералів та адміралів, які стали на службу у збройних силах Української Держави, дозволяє зробити наступні узагальнення. Переважна більшість цих командирів, начальників штабів корпусів і дивізій були українцями за походженням, кадровими

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.112; Спр.7. – Арк.20.

⁴⁸ Там само. – Арк.19.

⁴⁹ Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1924. – №1. – С.60.

⁵⁰ Брусилов А. Мои воспоминания. – Москва, 2001. – С.143.

⁵¹ Скоропадський П. Спогади... – С.240.

військовиками російської армії, пройшли фронти Першої світової війни, мали георгіївські відзнаки. Крах імперії звільнив їх від присяги, не заважаючи брати участь в українізації військ. Утворення української державності активізувало зміни їх політичної лояльності та національної самоідентифікації, спонукаючи йти на службу УНР, а потім Українській Державі.

За підрахунками сучасних дослідників, улітку 1918 р. на українській службі перебували близько 300 генералів та адміралів. У листопаді їх чисельність складала 385 осіб, проте близько 100 із них не займали командних посад, перебуваючи в резерві чинів, Думі георгіївських кавалерів, різних комісіях (серед них 51% становили росіяни, 39% – українці)⁵². Однак на вищих командних посадах переважали українці. П.Скоропадський і О.Рогоза не надавали етнічному походженню офіцерів такого значення, як військове керівництво УНР. Усе ж у затвердженому військовим міністром положенні про вступ до української армії однією з основних умов була наявність певного зв'язку з Україною (походження, народження, служба, маєтності).

Військове міністерство, Генеральний штаб, кадровані корпуси й дивізії, флот стали місцем працевлаштування кількох сотень генералів та адміралів, значна частина яких волею обставин опинилися на «малій Батьківщині», очікуючи вирішення долі «великої Росії». У генералітеті, за походженням українців, революційні події в Росії, українізація армії, створення національної державності стимулювали прояви більш виразної національної ідентичності та політичної лояльності. Після падіння гетьманату ця група військовиків знайшла місце у збройних силах УНР та ЗУНР.

Для монархічно налаштованого офіцерства збройні сили Української Держави стали вимушеним і тимчасовим притулком, оскільки вони не хотіли вступати до Добровольчої армії, командування якої займало позицію «непредрешения» форми державності до звільнення Росії від більшовиків.

Присяга на вірність Українській Державі, уже третя в їхній військовій кар'єрі, не стала таким потужним моральним імперативом, якою була перша – «цареві й Батьківщині». До того ж значна частина офіцерів морського флоту Україні взагалі не присягнула. Перехід окремих генералів (О.Греків, П.Єрошевич, О.Осецький) на бік Директорії П.Скоропадський засуджував як порушення присяги та зраду. Водночас вступ на службу до білих армій такої оцінки з його боку не дістав.

І все ж для більшості генералів та адміралів етнічна належність не мала вирішального значення у виборі місця служби. Переважали необхідність фахової реалізації, продовження армійської чи флотської кар'єри, потреба військової праці як джерела життєвих ресурсів. Із поразкою Центральних держав у світовій війні військова еліта Української Держави усвідомила безперспективність новітнього гетьманського проекту та в переважній більшості пов'язала своє майбутнє з російською Добровольчою армією, яка здобула підтримку держав Антанти.

⁵² Литвин М., Науменко К. Збройні сили України... – С.16.

REFERENCES

1. Bohaichuk, V. (2005). Diialnist politychnykh partii v sferi viiskovoho budivnytstva Ukrainy v period hetmanatu 1918 roku. *Politychnyi menedzhment*, 6, 156–165. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, V. (n.d.) *Ot polotskogo kadeta do voennogo ministra: sudby belorusskikh generalov nachala XX veka*. Retrieved from [http:// news.tut.by/society/369179.html](http://news.tut.by/society/369179.html) [in Russian].
3. Brusilov, A. (2001). *Moi vospominaniya*. Moskva. [in Russian].
4. Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk* (Vol.2). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy* (Vol.2). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Haidai, V. (2011). Viiskova doktryna Ukrainskoi Derzhavy hetmana Pavla Skoropadskoho. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh uchenykh i aspirantiv*, (23), 260–266. [in Ukrainian].
7. Hai-Nyzhnyk, P. (2010). Nachalnyky osobystoho shtabu Hetmana P.Skoropadskoho. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, (2), 45–56. [in Ukrainian].
8. Hnatiuk, S. (2001). Viiskove budivnytstvo v Ukrainskii Derzhavi. Deiaki aspekty ukrainskoi zarubizhnoi istoriografii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu*, (5), 249–261. [in Ukrainian].
9. Holubko, V. (1999). Viiskove budivnytstvo Pavla Skoropadskoho: plany i realii. *Derzhava i armii: Visnyk universytetu «Lvivska politekhnika»*, (377), 28–39. [in Ukrainian].
10. Horielov, V. (1998). Rol hetmana P.Skoropadskoho u stvorenni Okremoi Serdiutskoi dyvizii. *Hetman Pavlo Skoropadskiy ta Ukrainska Derzhava 1918 roku* (pp.55–57). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
12. Ivantsova, O. (ed). (2014). *Getman P.P.Skoropadskij. Ukraina na perelome. 1918 god.* Moskva. [in Russian].
13. Kappeler, A. Mazepintsy, malorossy i khokhly: ukraintsy v etnicheskoj strukture Rossijskoj imperii. Retrieved from <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm> [in Russian].
14. Hagen, M. von. (2004). Imperii, okrainy i diaspory: Evraziya kak antiparadigma dlia postsovetetskogo perioda. *Novaya imperskaya istoriya postsovetetskogo prostranstva* (pp.127–163). Kazan. [in Russian].
15. Luhovskiy, O. (2006). Osobovy sklad viiskovoho ministerstva Ukrainskoi Derzhavy (za arkhivnymi dokumentamy). *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, (2), 25–29. [in Ukrainian].
16. Lytvyn, M., Naumenko, K. (2007). *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XX st. Heneraly i admiraly*. Lviv; Kharkiv. [in Ukrainian].
17. Melnyk, R. (2012). Analiz viiskovoho budivnytstva periodu hetmanatu v naukovykh i memuarно-analitychnykh pratsiakh viiskovykh istorykiv mizhvoiennoho dvadtsiatylittia. *Skhid*, 1, 137–142. [in Ukrainian].
18. Skoropadskiy, P. (1995). *Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918*. Kyiv; Filadelfia. [in Ukrainian].
19. Tynchenko, Ya. (2004). Oleksandr Hrekiv. Spohady viiskovoho ministra UNR. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, (1/2), 121–210. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Tynchenko, Ya. (2007). *Oftserskyi korpus armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921)* (Vol.1). Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tynchenko, Ya. (2009). *Ukrainski zbroini syly. Berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Verstiuk, V. (ed.). *Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy* (Vol.1). Kyiv. [in Ukrainian].
23. Verstiuk, V., Horobets, V., Tolochko, O. (2001). *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: Narysy (3 vols) (Vol.1: Ukrains'ki proekty v Rosiiskii imperii)*. Kyiv. [in Ukrainian].

RUSLAN PYRIH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of History Ukrainian Revolution 1917–1921,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ruslan_pyrih@ukr.net

MILITARY ELITE OF UKRAINIAN STATE: EVOLUTION OF POLITICAL LOYALTIES

This article is a research on the transformation of the political loyalties of the military leaders who served in the Hetmanate of P.Skoropadskyi. It focuses on the impact of the revolution on the formation of the national identity when a part of the high rank military officers took part in the Ukrainization of the army and became the first commanding personnel of the military forces of the Ukrainian People's Republic (UPR). The article reveals the factor of contextuality in the political position of the military personnel in regards to national state formations, the role of the social imperatives in choosing a place of service, the levelling of the military oath by the change of the political circumstances. The article shows that the idea of the renaissance of the "Great Russia" was dominant in the minds of the former imperial generalship that accounted for their joining the Volunteer Army forces after the demise of the Hetmanate. The article personifies the changes of the political loyalty of the generals and navy admirals of the Ukrainian State on the level of the leadership of the military and marine ministries, corps and divisions. The article identifies the suppressing role of the German military leadership in the process of building of the Ukrainian army. It defines Hetman P.Skoropadskyi's views on the staffing policy when creating the military forces of Ukraine, its naval forces in particular.

Keywords: military elite, Hetman State, political loyalty, generalship, navy admirals.

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ джерелознавства новітньої історії України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), mitchel.kov.hist@gmail.com

РОСІЙСЬКО-ТУЛЬСЬКИЙ ЗАГІН АРМІЇ УНР: ФОРМУВАННЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ (КВІТЕНЬ – ТРАВЕНЬ 1919 р.)

На підставі документальних матеріалів і спогадів сучасників розглянуто історію одного з формувань Армії Української Народної Республіки, причини його появи в національних збройних силах у квітні 1919 р, з'ясовано організаційну структуру, основні етапи бойового шляху. Проаналізовано вплив присутності Російсько-Тульського загону на прийняття стратегічних рішень українським військовим командуванням, докладно реконструйовано його роль під час боїв за Новоград-Волинський, розглянуто обставини залишення туляками української військової служби у травні 1919 р.

Ключові слова: революція, Українська Народна Республіка, Армія УНР.

Історія інонаціональних військових формувань у лавах збройних сил Української Народної Республіки досі залишається недостатньо вивченою. Спеціальна література містить лише поодинокі згадки про існування в Армії УНР навесні 1919 р. Тульської бригади, сформованої з етнічних росіян. Натомість це військове з'єднання можна вважати одним із найбільш «екзотичних» збройних формувань на теренах колишньої царської імперії в 1917–1920 рр. Розпочавши свій бойовий шлях у лавах Червоної армії, бригада неодноразово змінювала сторону конфлікту, переходячи послідовно на бік збройних сил УНР, польського війська та білогвардійських формувань. Сучасні дослідники висвітлили обставини антибільшовицького повстання туляків¹ та історію їх перебування в лавах білих армій². Утім відсутність серйозних наукових публікацій про перебування Тульської бригади у складі військ УНР призвела до цілої низки неточностей і перекручень, якими супроводжуються згадки з цієї теми в історичній літературі.

Джерельною базою нашого дослідження стали документи штабу Дієвої армії й Головного управління Генерального штабу військ УНР, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Доповнюють ці дані мемуари

¹ Лелевич Г. Стрелкопытовщина: Страницка из истории контрреволюционных выступлений в годы гражданской войны. – Москва, 1923. – 64 с.; Козляков В. Стрелкопытовщина // Труды Белорусского государственного технологического университета: Серия 6 «История, философия». – Вып. XVII. – Минск, 2009. – С.114–117; Лебедева В., Такоева И. Стрелкопытовское восстание в Гомеле в марте 1919 г. // Крестьянский фронт 1918–1922 гг.: Сб. ст. и мат. – Москва, 2013. – С.122–158.

² Див.: Кручинин А. Из Гомеля в Польшу через окрестности Петрограда: Анабазис Тульского отряда в 1919–1920 гг. // Военная история России XIX – XX вв.: Мат. V Междунар. воен.-ист. конф. – Санкт-Петербург, 2012. – С.280–310.

представників командного складу армійських з'єднань УНР, що містять відомості про участь туляків у воєнних операціях проти більшовиків. Крім того, суттєво збагатили нашу студію польські документи й матеріали, без яких неможливо відтворити складну картину збройного протистояння на українських територіях у бурхливу революційну добу.

Створена восени 1918 р. з колишньої 1-ї Московської й частин 1-ї Тамбовської, 2-ї Тульської та 1-ї Калузької дивізій 8-ма стрілецька дивізія Робітничо-селянської Червоної армії тривалий час перебувала в резерві військ радянського Західного фронту. Наприкінці березня 1919 р. 2-гу бригаду цієї дивізії, що складалася переважно з мобілізованих селян Тульської губернії, було передислоковано на українське Полісся для операцій проти збройних сил УНР. Командні посади у з'єднанні обіймали переважно колишні офіцери царської армії, далеко не завжди лояльні до комуністичного режиму. За свідченням полоненого червоноармійця зі складу Тульської бригади, «бувши офіцери служать в совітських частинах на командних посадах під примусовим умовам життя [...] прихильників совітської влади серед їх немає майже зовсім»³. Частину рядових бійців становили колишні повстанці, які потрапили до лав Червоної армії внаслідок мобілізації й не приховували ворожості до радянської влади. Невипадково настрої у бригаді викликали побоювання серед її комісарів.

Цим побоюванням судилося справдитися практично відразу ж після прибуття Тульської бригади на фронт під Овручем. 23 березня 1919 р. з'єднання в повному складі залишило позиції й вирушило до Гомеля, де підняло виступ проти радянської влади (очолив повстання колишній штабс-капітан російської армії В.Стрекопитов). Узявши назву «1-ї армії Російської Народної Республіки», туляки заявили про намір боротися з більшовизмом задля відновлення в Росії демократичних свобод і скликання Установчих зборів⁴.

Аби не потрапити в оточення переважаючими силами Червоної армії, повсталі вирішили приєднатися до військ УНР. Перехід на український бік був для росіян вимушеним кроком, покликаним урятуватися від загибелі. Упродовж 2 квітня 1919 р. в районі південніше Мозиря колишня Тульська бригада в повному складі (67-й і 68-й стрілецькі полки, кавалерійський дивізіон, гарматні підрозділи) переправилася на правий берег Прип'яті, який перебував під контролем УНР. Того дня сотник української армії Должанський повідомляв із Коростеня: «Сьогодні в 4 год. 50 хв. у сторону Калинкович оперіующе більшовицьке військо в кількості 1300 чоловік піхоти і два ескадрони кавалерії з обозом перейшло на нашу сторону з тим, щоб воювати з більшовиками»⁵. Командирові 9-го дієвого корпусу Армії УНР генералові П.Єрошевичу делегати від туляків заявили, що «переходять усі на наш бік для сумісної бійки з більшовиками з тим, що по скінченні боротьби вони

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.139–139 зв.

⁴ Див. докл.: Лебедева В., Такоева И. Стрекопытовское восстание в Гомеле в марте 1919 г. – С.144–146.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.382.

вільні виїхати в Росію»⁶. Того ж 2 квітня начальник штабу Північної групи Армії УНР генерал В.Агап'єв оповістив війська: «1 армія совітської робоче-селянської республіки підняла в Гомелі повстання проти совітської влади і рішила перейти на наш бік. Предложення прийнято. Обіцяю їм по скінченню боротьби з совітською владою повернути всіх перешедших на наш бік»⁷. Наступного дня виконувач обов'язків наказного отамана українських військ А.Мельник видав наказ по Дієвій армії УНР, в якому повідомив про перехід Тульської бригади на український бік:

«Нарід московський, під загрозою розстрілу та китайських, латишських і мадярських багнетів комуністичними комісарами та “чрезвычайками” примушен воювати з нами, прокинувся і, нарешті, зрозумів, що, воюючи з українським трудовим нарідом, він воює з такою ж, як і сам, демократією, і що над проливаючоюся народною кров'ю гріють різні комісари, більшість котрих пробувала на каторзі за грабіжі та розбишатства, свої брудні руки не шкодують життя спантеленого червоноармійця для того, щоб більше собі награвувати. Промучившись майже півтора року у большевітським ярмі і закоштувавши, що то значить комунa, нарід цей, не дивлючись на жорстокості китайців, латишів та мадярів, якими намагаються комуністичні комісари його придушити, повстав і по багатьох містах Росії нині тече кров голодного змученого московського селянина. Московський нарід і червона армія зрозуміли також, против кого і за для кого вони воюють. Нарід і армія зрозуміли і переконались, що їх одурюють. Доказом цьому може бути випадок, який мав місце вчора на Мозирському напрямку – після короткого бою з нашими козаками, перейшла на наш бік ПЕРША АРМІЯ РОСІЙСЬКОЇ СОВІТСЬКОЇ РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, яка проситься прийняти її в лави нашої армії, аби повернути свої багнети назад і врятувати трудовий російський нарід від китайсько-латишсько-мадярського гніту та панування різних волоцюг-комісарів. Нами взято силу різного майна, особливо зброї, якої, до цього часу, підраховано 35 гармат та більше двохсот кулеметів; речта майна підраховується»⁸.

Відзначимо, що наявні в розпорядженні українського командування відомості про озброєння Тульської бригади були значно перебільшеними й базувалися на повідомленнях самих повсталих. Доволі швидко у ставці військ УНР отримали інформацію про те, що число перебіжчиків не перевищує 800 вояків без артилерії⁹. Низький рівень боездатності з'єднання змусив українське командування дати тулякам дозвіл на місячний відпочинок у тилловому районі¹⁰. За розпорядженням виконувача обов'язків наказного

⁶ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.27.

⁷ Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.77–77 зв.; Спр.30. – Арк.96. Див. також: Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.27.

⁸ Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.56.

⁹ Див.: Там само. – Спр.45. – Арк.382; Спр.89. – Арк.78 зв.; Спр.30. – Арк.129.

¹⁰ Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За державність. – Зб.6. – Варшава, 1936. – С.15.

отамана А.Мельника, 67-й полк передислокувався до Шепетівки, а штаб і решта частин Тульської бригади – до Рівного.

Після зосередження в тиловому районі, бригаду підпорядкували Північній групі військ УНР. Офіцер-туляк так описав свої враження від зустрічі з командувачем групи отаманом В.Оскілком, колишнім прапорщиком російської армії: «Цей молодий отаман справляє враження жвавої й енергійної людини, але його молодість, як керівника цілої групи, змушує нас сумніватися в його досвідченості. Утім, у Рівному ми розгадуємо цей ребус: за спиною Оскілка стоїть його начальник штабу»¹¹. Колишній генерал-майор царської армії й росіянин за національністю начальник штабу Північної групи Армії УНР В.Агап'єв надзвичайно прихильно поставився до Тульської бригади та намагався задовольнити всі потреби особового складу.

У складі військ УНР бригаду перейменували на Російсько-Тулський загін («Русько-Тулський»). 67-й і 68-й полки стали, відповідно, 1-м і 2-м. Кавалерійський дивізіон отримав назву Московського, оскільки складався переважно з москвичів. Дві артбатареї утворили 1-й Російсько-Тулський гарматний дивізіон, який невдовзі було розгорнуто в полк. Оскільки загін на цей час був єдиним російським військовим формуванням в Армії УНР, представники українського командування нерідко в документах скорочено називали його Тульським.

Командиром туляків залишився штабс-капітан В.Стрекопитов, його заступником став підполковник С.Стьопін, а начальником артилерії – капітан В.Бранд. Лави загону поповнили колишні офіцери царської армії, переведені зі складу військових структур УНР або ж мобілізовані українською владою на Волині. Станом на 12 квітня 1919 р. на службу до Російсько-Тулського загону було направлено десятих старшин і трьох військових урядовців¹². За власним бажанням зголосився перейти до туляків старшина 3-го Брест-Литовського полку Костін. Також до них перевелися 19 офіцерів 6-го запасного полку Армії УНР, із-поміж яких найстаршим за званням був військовий старшина Собіщанський¹³. Ураховуючи, що дехто з них уже невдовзі повернувся в розташування 6-го запасного полку, не виключено, що відкомандирування їх до Тульського загону мало тимчасовий характер й було здійснене з метою перевишколу рядового складу туляків. Проте деякі офіцери української служби обійняли у складі загону відповідальні посади. Так, полковник Старостін був призначений командиром 2-го Тульського, а військовий старшина Арцишевський став помічником командира 1-го Тульського полків. Звичайно, окремі керівники туляків розцінили такі кадрові призначення як вияв недовіри українського командування до новоспечених союзників¹⁴.

Нестача одягу й озброєння суттєво знижували рівень боєздатності Тульського загону. Згадуючи про налагодження матеріально-технічного забезпечення туляків, генерал П.Єрошевич відзначав: «Ми їх зустріли

¹¹ Д[е] М[аньян] С. Из воспоминаний // За свободу. – 1924. – 21 августа. – №223. – С.3.

¹² ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.96. – Арк.2 зв.

¹³ Там само. – Арк.11–11 зв., 21.

¹⁴ Див.: Д[е] М[аньян] С. Из воспоминаний // За свободу. – 1924. – 25 августа. – №227. – С.3.

прихильно та поділилися з ними, чим могли»¹⁵. Але мізерні військові запаси Північної групи й організаційна слабкість армійської інтендантської служби не дозволили забезпечити загін усім необхідним¹⁶. Росіяни не мали кулеметів, щонайменше в одному полку вояки залишалися без обмундирування¹⁷. Не вистачало коней для формування кавалерійських та гарматних підрозділів.

Начальник військової розвідки УНР полковник П.Ліпко пропонував використати «перекинувшись на наш бік росіян» для ведення антибільшовицької агітації серед населення Волині¹⁸. Імовірно, гостра потреба Дієвої армії в наявних людських ресурсах унеможливила реалізацію таких планів. Однак уряд УНР знайшов за необхідне згадати туляків у своїй декларації від 12 квітня 1919 р.: «Комуністичне правительство Росії, котре стало ненависним для російського народу настільки, що цілі армії комуністів-більшовиків передаються зі зброєю та амуніцією хоробрим українським козакам»¹⁹. Крім того, штаб Російсько-Тулського загону звернувся до вояків Червоної армії з відозвою, в якій виклав причини переходу на бік УНР:

«ТОВАРИШІ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІ!

У лавах армії Української Народної Республіки, що стоїть проти вас, перебуваємо і ми, колишні червоноармійці 67 і 68 полків 8-ї дивізії. Ми не могли нескінченно терпіти знущань радянської влади над російським народом і бути сліпим знаряддям в руках жида Троцького-Бронштейна, який заслужив своїми кривавими справами безмежну ненависть російських людей. За час п'ятирічної війни ви могли особисто пересвідчитись, скільки євреїв були разом із вами в полках і шанцях, і тепер, коли вас жене вмирати на полях України Лев Троцький-Бронштейн і весь кагал його розпоряджається у совдепах, комісаріатах та інших радянських установах, спекулюючи на голоді й холоді наших батьків і матерів. Ми не хотіли воювати ні з ким, хотіли бути мирними громадянами вільної Росії. Не наша провина в тому, що ми стоїмо проти вас із рушницями в руках, винні в цьому "народні комісари" – самозванці, які воюють із цілим світом для того, щоб ловити рибку в каламутній воді громадянської війни й анархії. Прокляття їм. Тепер весна. Усе живе на землі, окрім нас, селян і робітників скривавленої Росії, радіє весінньому цвіту й теплу. Весна – час оновлення, час мирної праці й мирних радостей. Невже ми одні будемо ненавидіти один одного і проливати братерську кров. Ось уже п'ять років, як триває кривава бійня, земля втомилася вбирати у себе людську кров. Чи не досить? Чи не час одуматись і перестати битися за благополуччя купки самозванців? Чи не краще, друзі, повернути наші багнети, кулемети й гармати на

¹⁵ Єрошев П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – 36.8. – Варшава, 1938. – С.37.

¹⁶ Державний архів Львівської області. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.168. – Арк.2 зв. – 3; ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.160 зв.; Спр.42. – Арк.274.

¹⁷ Див.: ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.220.

¹⁸ Там само. – Спр.17. – Арк.140.

¹⁹ Мазена І. Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. – К., 2003. – С.529.

зграю євреїв-комуністів разом з їхніми купленими за керенки опричниками – китайцями та латишами – і приєднатися до нас, тульських селян і робітників, які підняли повстання в Гомелі й перейшли на бік вільної України, щоб, набравшись сил, іти вглиб Росії звільняти наших батьків, матерів і сестер, які пухнуть від голоду під владою міжнародних аферистів, які приїхали до Росії у заплomboваних вагонах.

Не думайте й не вірте комісарам, які кажуть, що ми білогвардійці та поміщицькі синки й іншу нісенітницю, а краще надсилайте своїх делегатів, які особисто пересвідчатся, хто ми і за що боремося.

Повернувшись, вони розкажуть вам, і ми впевнені, що ви, не замислюючись, знищите довкола вас зграю опричників і будете з нами.

Гасло наше: “Вся влада народу. Хай живуть Установчі збори, єдиний виразник волі всього народу. Геть комісародержавство”.
СОЛДАТИ РОСІЙСЬКОГО ТУЛЬСЬКОГО ЗАГОНУ НА УКРАЇНІ»²⁰.

Відпочинок Російсько-Тульського загону в тиловому районі був не надто тривалим. Представників уряду УНР непокоїло падіння дисципліни в підрозділі. У середині квітня 1919 р. начальник штабу Дієвої армії А.Мельник повідомляв у штаб Північної групи:

«Днів чотири тому назад виданий був наказ переслати з Рівного мазирських большевиків через те, що вони в Рівному підлягають розкладові, починають бешкети і виказуються повністю крихітки дисципліни, яка у них була. Агентура вчора і сьогодні приносить з того приводу алярмуючі донесення. Видайте негайно розпорядження про переведення їх в іншу місцевість для заспокоєння Директорії і Ради Міністрів, які вчора і сьогодні мене непокоять»²¹.

13 квітня 1919 р. командування Північної групи наказало відправити 1-й Тульський полк (450 багнетів) у район Дубно, де спалахнуло селянське повстання проти українського уряду²². Натомість 2-й полк туляків (500 вояків) отримав розпорядження передислокуватися до Шепетівки, щоб разом із січовими стрільцями взяти участь в обороні цього залізничного вузла від червоних. Відповідне розпорядження віддав особисто Головний отаман військ УНР С.Петлюра, занепокоєний погіршенням становища на фронті. Наступ 1-ї Української радянської дивізії змушував війська УНР відступити до району на захід від лінії Коростень – Житомир – Бердичів.

Відбуття 2-го Тульського полку з Рівного затрималося через відсутність кулеметів, які мали отримати ще напередодні відправки на фронт. Так і не дочекавшись озброєння, лише пізно ввечері 16 квітня 1919 р.

²⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.25860. – Оп.2. – Д.2. – Л.119.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.16, 76.

²² Там само. – Спр.42. – Арк.245.

частина вирушила до Шепетівки, де всім необхідним туляків мала забезпечити Запорізька бригада²³. Та оскільки запорожці передали росіянам лише 6 кулеметів, командир 2-го Тульського полку полковник Старостін доповідав, що підрозділ «у такому стані виконати завдання не може»²⁴. У ставці Армії УНР уважали скарги на нестачу озброєння недостатньо вагомими причинами для затримки з передислокацією полку. Начальник штабу Дієвої армії А.Мельник розпорядився створити слідчу комісію для виявлення серед командного складу туляків відповідальних за несвоєчасне виконання наказу²⁵.

У цей час російські вояки стали заручниками суперечки між українськими воєначальниками. Оскільки Шепетівка належала до бойової ділянки січових стрільців, у ставці військ УНР мали намір підпорядкувати загін тамтешньому командуванню, зокрема матеріальне забезпечення 2-го Тульського полку було покладено на січовиків. Зі свого боку, командир корпусу Є.Коновалець планував долучити туляків до складу Запорізької бригади, також підпорядкованої йому. Але отаман Північної групи В.Оскілко та його штаб вимагали від ставки передати Російсько-Тульський загін разом із Запорізькою бригадою до складу їхньої групи. В.Агап'єв мав намір спрямувати росіян до Новограда-Волинського – для участі в наступі на Житомир²⁶. Свою позицію він пояснив тим, що 2-й Тульський полк найкращим чином виконуватиме лише його накази²⁷. Поки ж представники українського командування сперечалися про підпорядкування військових частин, 20 квітня 1919 р. червоні зайняли Новоград-Волинський²⁸. Радянський Таращанський полк, який наступав на цьому напрямку, налічував близько 2,5 тис. багнетів. Загін генерала П.Єрошевича відступив на Корець, відкривши ворогові шлях на Шепетівку.

В умовах наближення катастрофи наказний отаман військ УНР О.Осецький спробував покласти край чварам між воєначальниками шляхом розподілу повноважень. 20 квітня 1919 р. напрямок Шепетівка – Новоград-Волинський було доручено захищати Північній групі, а оборону ділянки Шепетівка – Полонне покладено на січовиків. Ідучи назустріч побажанням В.Агап'єва, О.Осецький того ж дня наказав Є.Коновальцеві відправити під Новоград-Волинський бронепотяг «Стрілець» і 2-й Тульський полк²⁹. Цим військам мав допомагати із заходу загін П.Єрошевича, який було вирішено посилити 1-м Тульським полком. Утім чергові затримки з надходженням озброєння й аmunіції не дозволили своєчасно відправити на фронт туляків³⁰.

Суперечки довкола питання про підлеглість не припинялися до тих пір, коли 21 квітня 1919 р. бронепотяг «Стрілець» і 2-й Тульський полк із

²³ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.17, 23, 24, 106 зв.

²⁴ Там само. – Арк.60.

²⁵ Там само. – Арк.66.

²⁶ Там само. – Арк.54, 60 зв., 61; Спр.25. – Арк.249.

²⁷ Там само. – Спр.35. – Арк.48.

²⁸ РГВА. – Ф.167. – Оп.1. – Д.38. – Л.9, 11 об.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.55, 142, 108–108 зв.

³⁰ Там само. – Арк.83, 99, 110, 131, 160 зв.; Спр.42. – Арк.249, 274, 285 зв., 296.

кількома гарматами вирушили на позицію під Новоградом-Волинським³¹. Командир потягу відмовився виконувати накази командування Північної групи й не рухався далі станції Майдан-Вила. Не маючи підтримки з боку «Стрільця», туляки зупинилися на роз'їзді Радулин³². 22 квітня бронепотяг відновив просування вперед, а піхотинці розгорнули наступ на Новоград-Волинський. Утім біля с. Орепи «Стрілець», унаслідок влучення артснаряду, вийшов із ладу, тож 2-й Тулський полк був змушений відступити до станції Колоденка³³.

Незважаючи на невдачу, командир туляків Старостін доповідав, що «настрій козаків дуже добрий»³⁴. Однак штаб Січового корпусу розцінив відступ як свідчення низької боездатності. «Тулці відступили під напором ворожого бронепотяга, – повідомляв до ставки начальник дивізії січових стрільців Р.Сушко. – Зараз відберу їм ешелон, щоби не заскоро пересувались»³⁵.

Оскільки ворожі сили під Новоградом-Волинським значно переважали війська УНР, О.Осецький 22 квітня 1919 р. передав у розпорядження Північної групи для відправки на звягельський напрямок загін отамана Шеллера (1-й і 4-й Сірі полки) у складі 400 багнетів³⁶. Крім того, до бойових дій у напрямку Рогачів – Гульськ було залучено партизанський загін полковника Нечаєва (500 вояків). Згідно з оперативним наказом, усі ці сили 23 квітня мали «обов'язково» зайняти Новоград-Волинський та просунутися до станції Рихальськ, установивши зв'язок із загonom отамана А.Добрянського, що тримав позицію під Коростенем³⁷.

Неприбуття на позицію партизанів Нечаєва й затримка у транспортуванні сірожупанників змусили відкласти наступ на Новоград-Волинський на дві доби. Уранці 24 квітня 1919 р. становище на ділянці фронту в районі станції Колоденка виглядало наступним чином: два батальйони 2-го Тулського полку (350 багнетів, 6 кулеметів, 2 гармати) під командою полковника Старостіна займали с. Киянка, третій батальйон (150 вояків) знаходився на станції Колоденка, а залізницею курсували «Стрілець» та ще бронепотяг Північної групи³⁸. Розвідка червоних уважала, що головні сили звягельського загону перебували дещо на південь від указаної лінії, у районі сіл Суемці, Смолдирів, Рогачів³⁹.

Із прибуттям на позицію сірожупанників між командирами виникли чергові незгоди. За наказом штабу Дієвої армії УНР керівництво силами під Новоградом-Волинським мав здійснювати командир 4-го Сірого полку сотник Шеллер. Але позаяк останній виконував накази Є.Коновальця, В.Оскілко призначив командиром загону отамана Гусаренка, колишнього

³¹ Там само. – Спр.25. – Арк.197.

³² Там само. – Спр.35. – Арк.74, 103.

³³ Там само. – Спр.25. – Арк. 97, 102, 252.

³⁴ Там само. – Арк.174 зв.

³⁵ Там само. – Арк.248.

³⁶ Там само. – Спр.35. – Арк.98, 264–264 зв.; Спр.30. – Арк.234.

³⁷ Там само. – Спр.35. – Арк.131, 149.

³⁸ Там само. – Спр.25. – Арк.173–174.

³⁹ РГВА. – Ф.167. – Оп.1. – Д.38. – Л.15.

царського прапорщика. Коли ж останній 24 квітня 1919 р. прибув на позицію, Шеллер відмовився передати командування. У відповідь штаб Північної групи того ж дня зняв із себе відповідальність за становище під Новоградом-Волинським. Утрутившись у конфлікт, наказний отаман О.Осецький підтвердив чинність наказів В.Оскілка й доручив йому керувати операціями під Новоградом-Волинським⁴⁰.

У штабі Північної групи планували ввечері 24 квітня 1919 р. надіслати до складу звязгельського загону Гусаренка 1-й Тульський полк, а впродовж 25–26 квітня – ще й артбатарею туляків (В.Агап'єв сподівався не пізніше ранку 25 квітня здобути цими силами Новоград-Волинський). Однак план не схвалив О.Осецький, який прагнув посилити росіянами ослаблений загін П.Єрошевича в районі Корця⁴¹. У ході обговорення майбутньої операції наказний отаман змінив думку на користь пропозицій штабу Північної групи. Але внаслідок зволікань 1-й Тульський полк вирушив до Шепетівки лише пізно ввечері 25 квітня. До всього додалася ще й поломка паротяга, що затримало підрозділ у дорозі на цілу добу⁴².

Таким чином, Російсько-Тульський загін майже в повному складі зосереджувався на позиціях під Новоградом-Волинським. Незважаючи на це, сотник В.Стрекопитов і його штаб залишалися в Рівному – для нагляду за формуванням 2-ї Тульської батареї й Московського кінного дивізіону. Очевидно, у ставці військ УНР прагнули таким чином уникнути незручної в політичному відношенні ситуації, коли командир російської військової частини як старший воєначальник мав би керувати операціями на бойовій ділянці фронту української армії.

Не чекаючи прибуття на позиції 1-го Тульського полку, отаман Гусаренко 25 квітня 1919 р. розпочав наступ на Новоград-Волинський. В оперативному зведенні так описано перебіг бойових дій того дня:

«В напрямку Шепетівка – Звягель наші частини з лінії Киянка – Орепи – Курмань повели рішучий наступ на Звягель і захопили лінію с. Стрієва – Майстрова Воля і колонія Анети. Ворог зосередоточив сильний отряд з гарматами в селі Івашковка і повів наступ на наше праве крило, при чому захопив хутора Думські. На шосе Рогачів – Звягель наступ ворога припинен. Партизанський отряд Нечаєва (500 чоловік), якому було наказано через Рогачев – Гільськ прикрити цей напрямок, деся затримався»⁴³.

Як свідчать радянські джерела, надвечір 25 квітня 1919 р. звязгельський загін відступив до району станції Колоденка⁴⁴. Виведення з ладу бронепотяга «Стрілець» і відсутність підтримки з боку військ генерала П.Єрошевича змусили отамана Гусаренка призупинити наступ на кілька днів.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.141, 142 зв., 145–145 зв., 161–161 зв.; Ф.2248. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.49.

⁴¹ Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.141, 159, 160 зв.; Спр.42. – Арк.297.

⁴² Там само. – Спр.35. – Арк.156; Спр.36. – Арк.26, 26 зв.

⁴³ Там само. – Спр.35. – Арк.149.

⁴⁴ РГВА. – Ф.167. – Оп.1. – Д.38. – Л.17.

Уночі 27 квітня 1919 р. 1-й Тульський полк прибув до станції Колоденка, де й вивантажився о 4-й год. На цей час сюди ж наспіла 1-ша батарея Тульського артилерійського полку (2 гармати). Аби зайняти позицію на правому фланзі загону, ці сили похідним порядком вирушили до с. Рильськ. Розраховуючи на своєчасне зосередження частин у визначених районах, В.Агап'єв наказав 27 квітня військам Гусаренка, Нечаєва та Єрошевича готуватися до повторного наступу на Новоград-Волинський⁴⁵. Утім унаслідок весняного бездоріжжя полк і гарматна батарея туляків прибули на позицію лише ввечері 27 квітня⁴⁶. Ця затримка викликала невдоволення у штабі Північної групи і стала причиною заміни отамана Гусаренка сотником Шеллером на посаді командира зв'язельського загону⁴⁷.

Після воєнних невдач бойовий дух тульських частин значно підупав. У доповідях командуванню Шеллер атестував росіян як ненадійних і цілковито небоездатних⁴⁸. Украй негативно наслідки для морального стану підрозділів мав «дружній вогонь», яким обмінялися туляки й сірожупанники, помилково сприйнявши один одного за ворога⁴⁹. Зменшувала рівень боездатності полків і неналагодженість постачання. 25 квітня 1919 р. отаман Північної групи В.Оскілко прохав начальника штабу Дієвої армії А.Мельника «видати наказ корпусу СС (січових стрільців – М.К.), аби годував 2-й Тульський полк, бо зараз у мене є телеграма, що СС відмовив у харчах»⁵⁰. Помічник командира 1-го Тульського полку полковник Арцишевський повідомляв, що його підрозділ «нікуди не зараховано на задоволення і впродовж 3-х днів нізвідки не може отримати продовольство і фураж»⁵¹. Сірожупанникам навіть довелося ділитися матеріальним забезпеченням із туляками⁵².

Відступ військ УНР із Коростенського району дозволив червоним перекинути до Новограда-Волинського додаткові сили. Тож уранці 28 квітня 1919 р. наступ загону Шеллера зустріли значно переважаючі ворожі сили. Просуваючись праворуч від залізниці, 1-й і 2-й Тульські полки вийшли на лінію сіл Гульськ – Кануни – хутір Левицького, у той час, як 1-й і 4-й Сірі полки зайняли Майстрову Волю й Кудиновичі⁵³. Але у ході подальшого бою туляки були змушені відступити спочатку до сіл Кикова та Киянка, а потім далі на південь. Запис у журналі бойових дій 1-ї Української радянської армії свідчить про невдалий для туляків перебіг бою: «У районі Новограда-Волинського оточені нами деморалізовані й розбиті ворожі частини з Рогачева намагаються прорватися у бік Рівного»⁵⁴. Крім того, ударом із флангу червоні розірвали зв'язок між загонами Шеллера та Єрошевича. 29 квітня група першого за наказом командування перейшла до оборони.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.25.

⁴⁶ Там само. – Арк.26.

⁴⁷ Прохода В. Записки до історії Сірих // За державність. – 36.1. – Варшава, 1928. – С.115–116.

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.293 зв., 351.

⁴⁹ Прохода В. Записки до історії Сірих. – С.115.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.146.

⁵¹ Там само. – Спр.25. – Арк.283.

⁵² Прохода В. Записки до історії Сірих. – С.115.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.26 зв., 32–34.

⁵⁴ РГВА. – Ф.167. – Оп.1. – Д.38. – Л.17 об.

Скориставшись цим, супротивник упродовж дня завдав нищівної поразки військам Єрошевича, а ввечері атакував праве крило звягельського загону. Не витримавши ворожого натиску, обидва тульські полки відійшли на лінію Климентіївка – Колоденка⁵⁵.

Стратегічне становище звягельської групи погіршилося ще й унаслідок поразок січових стрільців під Шепетівкою. Наближення червоних до цього важливого залізничного вузла загрожувало відрізати загін Шеллера від зв'язку з основними силами української армії. До воєнних невдач додалася ще й спроба державного перевороту, коли 29 квітня 1919 р. отаман В.Оскілко відкрито виступив проти С.Петлюри та уряду УНР. На параді частин рівненського гарнізону, які заколотники сподівалися використати для повстання, були, зокрема, присутні Московський кінний дивізіон і тульські артилеристи⁵⁶. І хоча вже 30 квітня виступ удалося безкровно ліквідувати, ці події надзвичайно ускладнили керівництво військами Північної групи й організацію оборони проти більшовицького наступу.

Аби не потрапити в оточення, сотник Шеллер 30 квітня 1919 р. наказав своїм військам відступати на лінію Конотоп – Майдан-Вила – Будки⁵⁷. Пізно ввечері того ж дня 1-й і 2-й Тульські полки під натиском червоних залишили Кикове та Киянку. Відступ супроводжувався хаосом і дезорганізацією⁵⁸. У радянському донесенні перебіг бойових дій змальовано наступним чином: «На південь від Новограда-Волинського наші частини після тривалого впертого бою зайняли м. Рогачів, захопивши кулемети й рушниці; супротивник в паніці втік через р. Случ, частина в ході відступу загинула під час переправи через річку, а частина перебита нашими військами»⁵⁹. За свідченням історіографа сірожупанників, 1-й Тульський полк відходив за маршрутом Курмань – Колоденка – Стовби – Рилева, а 2-й – пересувався залізницею до станції Майдан-Вила⁶⁰. Новопризначений командувач Північної групи Армії УНР генерал В.Желіховський затвердив ці розпорядження й наказав Шеллерові налагодити оперативний зв'язок із частинами Січового корпусу. Усі зайві ешелони належало відправити до станції Славута⁶¹. Аби забезпечити злагодженість дій під час оборони Шепетівки, наказний отаман О.Осецький уранці 1 травня підпорядкував групу Шеллера командуванню січових стрільців⁶².

Поки бригада сірожупанників тримала позицію по лінії Городнявка – Рилівка, обидва тульських полки зосередилися біля станції Майдан-Вила⁶³. Близькість залізниці не додала бойового духу воякам. 2 травня російське формування уенерівських військ, за твердженням начальника штабу січових стрільців М.Безручка, «остаточно деморалізується і як бойова

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.36, 38, 48–49.

⁵⁶ Там само. – Арк.53.

⁵⁷ Там само. – Арк.68; Спр.42. – Арк.304.

⁵⁸ Там само. – Спр.36. – Арк.47–48.

⁵⁹ РГВА. – Ф.167. – Оп.1. – Д.38. – Л.18.

⁶⁰ Прохода В. Записки до історії Сірих. – С.116, 118.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.56.

⁶² Там само. – Арк.74; Спр.42. – Арк.305.

⁶³ Прохода В. Записки до історії Сірих. – С.118.

сила зникає»⁶⁴. Утім це стосувалося всієї звязгельської групи. У той час, як січовики вели запеклий бій на підступах до Шепетівки, загін Шеллера вранці 3 травня відбув до Славуті⁶⁵.

Після втрати Шепетівки туляки отримали наказ повернутися до складу Північної групи військ УНР й зосередитися на станції Клевань. Начальник штабу групи генерал Т.Протазанов пояснював причини цього рішення начальникові 1-ї управи штабу Дієвої армії УНР генералові В.Сінклеру тим, що утримувати Російсько-Тульський загін у рівненському гарнізоні небажано, і через це «виведено його на 12 верст від Рівного, де необхідно буде приложити зусилля, щоб привести його в порядок. Думаю, що Ви проти цього, коли знаєте, як вони воювали під Шепетівкою, мати нічого не можете»⁶⁶.

Про занепад дисципліни серед вояків свідчили численні затримки, якими супроводжувалася передислокація загону до станції Клевань. Здавалося, у лавах росіян почалися прояви отаманщини й невиконання наказів, звичні в той час для багатьох військових частин Армії УНР. Так, 1-ша батарея без дозволу командування переїхала на станцію Киверці, перш ніж була відправлена на фронт до складу 19-ї дивізії⁶⁷. Можливо, на початку травня 1919 р. лави туляків було поповнено за рахунок групи колишніх російських військовополонених, що прибули до Рівного з Німеччини⁶⁸.

«Благоннадійність» загону почала викликати побоювання в українському командуванні. Туляків підозрювали у прихильності до оголошених поза законом отамана В.Оскілка й генерала В.Агапієва, у намірах залишити війська УНР тощо. В.Желіховський повідомляв: «Взагалі весь [Російсько-Тульський] отряд відноситься вороже до більшовиків, але серед окремих осіб цього отряду помічена більшовицька агітація [...] Старшини цього отряду, як в Рівному, так і в Луцьку, дуже розсипають грішми й всякими вчинками підкреслюють відверто на очах громадянства, що цих грошей у них безмірна кількість». Були відомості, що вояки намагаються роздобути зброю, навіть купуючи її у селян за власні гроші⁶⁹.

Відчуваючи зростання недовіри з боку українського командування й побоюючись подальшого погіршення стратегічної ситуації, В.Стрекопитов і його штаб почали шукати шляхи до виведення Російсько-Тульського загону на з'єднання з польською армією. Як свідчив у спогадах командир ескадрону Московського кінного дивізіону С. де Маньян, таку пораду представникові туляків дав французький журналіст у Станіславі⁷⁰. Зламавши опір Армії УНР, польські війська ще наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. зайняли західні райони Волині. Найближча до тульських частин ділянка

⁶⁴ Безручко М. Від Проскурова до Чарторії // Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С.223.

⁶⁵ Прохода В. Записки до історії Сірих. – С.118; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. – С.224.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.179.

⁶⁷ Там само. – Арк.139, 175, 179; Ф.3172. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.6, 130–130 зв.

⁶⁸ Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.150.

⁶⁹ Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.6.

⁷⁰ Д[е] М[аньян] С. Из воспоминаний // За свободу. – 1924. – 25 августа. – №227. – С.3.

українсько-польського фронту пролягала поблизу Луцька, менш ніж за 100 км від станції Клевань.

Наміри росіян перейти на бік поляків не залишилися таємницею для штабу Північної групи військ УНР. 12 травня генерал В.Желіховський доповідав наказному отаманові О.Осецькому, що за агентурними відомостями Російсько-Тульський загін «має на меті вийти у згоду з поляками, задля чого вживає всіх заходів, щоб просунутись якнайближче до кордону з Польщею. Усе поведення цього отряду свідчить про те, що він – непевна військова частина». На думку В.Желіховського, залишати надалі це формування у складі Північної групи «небезпечно, позаяк можливо чекати його переходу на бік Польщі й це може статися в той момент, коли поляки самі збираються переходити в наступ». Командувач Північної групи прохав перевести туляків до резерву наказного отамана або «куди-небудь в прикордонний район»⁷¹.

Та поки у ставці обмірковували долю Російсько-Тульського загону, польські війська розпочали наступальну операцію проти Армії УНР. 16 травня 1919 р. група генерала А.Карницького здобула Луцьк, цілковито знищивши оборону українських військ на цьому напрямку. Туляки стали свідками хаосу, яким супроводжувався відступ частин Холмської групи Армії УНР через станцію Клевань⁷². Оскільки 18-та дивізія не спромоглася припинити просування польських частин, того ж 16 травня ворожа кіннота з'явилася в околицях Олики.

Хоча звістка про луцьку катастрофу застала В.Стрекопитова в Рівному, командир туляків поквапився виїхати у Клевань. Слідом вирушив Московський кінний дивізіон⁷³. Штаб Північної групи повідомив до ставки, що Російсько-Тульський загін «держить себе нейтрально, із поляками битись не буде»⁷⁴. Росіяни проігнорували наказ командування передислокуватися до Здолбунова, у розпорядження Січового корпусу. Це викликало гостру реакцію з боку помічника начальника штабу Дієвої армії полковника В.Тютюнника: «Всяких хитаючихся [...] розстрілювать – або вони з нами, або проти нас, нейтральних не може бути»⁷⁵. Та росіяни не стали чекати на втрату – Тульський загін вирушив на з'єднання з польськими військами. Коли 17 травня на станцію Клевань прибула Житомирська юнацька військова школа, туляки вже відходили на захід. Начальник штабу Північної групи Т.Протазанов доповідав, що Російсько-Тульський загін «вирушив свавільно в Киверці»⁷⁶. Утім представники останнього запевнили офіцера 18-ї дивізії Армії УНР, що навіть після залишення лав українського війська вони ніколи не воюватимуть проти України⁷⁷.

Прагнучи якомога швидше порозумітися з поляками, В.Стрекопитов виїхав в Олику, яку вранці 17 травня 1919 р. захопили польські улани під

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.6–6 зв.

⁷² Там само. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.244.

⁷³ Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.16; Д[е] М[аньян] С. Из воспоминаний. – С.3.

⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.222.

⁷⁵ Там само. – Арк.224.

⁷⁶ Там само. – Арк.215.

⁷⁷ Там само. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.16 зв.

командою підполковника Сохачевського⁷⁸. Але за першої ж появи українського бронепотяга вони залишили станцію. Натомість до Олики з Ківерців перейшли підрозділи сірожупанників⁷⁹. Такі стрімкі зміни в районі бойових дій ускладнили тулякам налагодження зв'язку з поляками, але водночас дозволили їм безперешкодно рухатися до станції Ківерці. Того ж дня в районі с. Пальче Російсько-Тульський загін напшовхнувся на польський патруль, що вів розвідку в околицях Луцька. Парламентар від росіян у супроводі польського офіцера відразу ж виїхав до штабу генерала А.Карницького⁸⁰.

У «комунікаті» польського командування повідомлялося, що Тульська бригада висловила намір перейти на бік Польщі для дальшої боротьби з більшовиками⁸¹. Перемовини тривали кілька днів, упродовж яких ситуація на українсько-польському фронті не зазнала принципових змін. Очевидно, переговорний процес полегшувала й та обставина, що А.Карницький майже тридцять років прослужив у царській армії, тож міг знайти спільну мову з російськими командирами⁸². 20 травня 1919 р. Тульський загін у складі 68 офіцерів і 1600 вояків офіційно перейшов на бік польського війська⁸³. Згідно з досягнутою домовленістю, туляків було відправлено до району Ковеля, де їх роззброїли й тимчасово інтернували. Офіцерам зброю залишили й дозволили мешкати на приватних квартирах⁸⁴.

Достеменно невідомо, як склалася доля 1-ї Тульської батареї у складі 19-ї дивізії Армії УНР. Під час луцької катастрофи з'єднання утримувало фронт проти радянських військ у районі Гощі⁸⁵. 19 травня 1919 р. частина дивізії перейшла на бік червоних, а решта відступила на захід і була включена до складу 1-ї Північної дивізії військ УНР, яка формувалася із залишків колишньої Північної групи. Судячи з того, що артилерія Північної дивізії складалася винятково з підрозділів 17-ї й 18-ї гарматних бригад, тульська батарея на цей час уже залишила українські війська. Хаос, яким супроводжувалась евакуація Рівного, давав змогу артилеристам самостійно вийти на польський бік фронту. Утім не всі вояки Російсько-Тульського загону покинули українську армію. Так, полковник Старостін залишився на службі й 12 липня 1919 р. його було призначено виконуючим обов'язки начальника

⁷⁸ Nowiński T. Zarys historii wojennej 5-go pułku ułanów Zasławskich. – Warszawa, 1929. – S.18; Krzeczunowicz K. Ułani księcia Józefa: Historia 8 pułku ułanów ks. Józefa Poniatowskiego: 1784–1945. – London, 1960. – S.90–91; Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919. – Lwów; Warszawa, 1933. – S.61.

⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.216; Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. Част.ІІ // Табор. – 1927. – Ч.5. – С.51.

⁸⁰ Krzeczunowicz K. Ułani księcia Józefa: Historia 8 pułku ułanów ks. Józefa Poniatowskiego: 1784–1945. – S.87–88.

⁸¹ O Niepodległą i granice. – Т.1: Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921. – Warszawa; Pułtusk, 1999. – S.209.

⁸² Див.: Stawecki P. Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939. – Warszawa, 1994. – S.160–161.

⁸³ Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919. – S.65.

⁸⁴ Krzeczunowicz K. Ułani księcia Józefa: Historia 8 pułku ułanów ks. Józefa Poniatowskiego: 1784–1945. – S.88.

⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.10.

2-ї дивізії⁸⁶. Військовий старшина Собіщанський ще 26 квітня був переведений зі складу 1-го Тульського полку до 6-го запасного пішого полку Армії УНР⁸⁷.

Подальша доля Тульської бригади вже не мала відношення до України. У липні 1919 р. польська влада транспортувала роззброєних туляків до Прибалтики, де вони поповнили лави білогвардійської Північно-Західної армії генерала М.Юденича. Як стверджував В.Стрекопитов, при цьому «поляки обібрали нас до нитки»⁸⁸. За свідченням очевидця, табірні поневіряння вкрай негативно вплинули на стан бригади:

«Дисципліна в ній була відсутня, політичним її вихованням ніхто не займався. Серед вояцької маси панувало одне прагнення – “додому”, причому й майбутня необхідність боротьби з більшовиками усвідомлювалася нею лише як засіб повернутися додому. Офіцерський склад жив відокремлено: внаслідок вимушеної господарської “самостійності” у час митарств одна частина офіцерів перетворилася на бариг-спекулянтів і геть втратила військовий вигляд, інша вважала себе “аполітичною”»⁸⁹.

Командування Північно-Західної армії планувало створити на базі бригади загін у складі Тульського пішого полку, Московського уланського й Тульського гарматного дивізіонів. Після поразки білогвардійців туляки разом з іншими частинами армії М.Юденича були інтерновані в Естонії, де на них знову чекали табірні митарства. У 1920 р. частина бригади брала участь в операціях російської Добровольчої народної армії С.Булака-Балаховича в Білорусії⁹⁰. Можна припустити, що після завершення війни переважна більшість вояків колишнього тульського з'єднання залишилася у країнах Прибалтики.

Таким чином, служба туляків в українському війську виявилася найменш тривалою порівняно з їх перебуванням у лавах інших армій упродовж 1918–1920 рр. Та хоча рівень бездатності залишав бажати кращого, тульські полки впродовж кількох тижнів весни 1919 р. виконували бойові завдання нарівні з іншими частинами військ УНР. Самочинне ж залишення української служби відбулося в умовах воєнної катастрофи Армії УНР і це бо-дай частково виправдовувало вчинок росіян в очах сучасників. Невипадково згадки про туляків у мемуарній спадщині ветеранів-уенерівців не містять жодних закидів у зраді чи дворушництві. Навесні 1919 р. союз між представниками російського антикомуністичного табору й захисниками української державності виглядав занадто ситуативним, аби витримати випробування воєнної доби.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.3172. – Оп.5. – Спр.2. – Арк.110.

⁸⁷ Там само. – Ф.2248. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.50 зв.

⁸⁸ Кручинин А. Из Гомеля в Польшу через окрестности Петрограда... – С.291.

⁸⁹ Кирдецов Г. У ворот Петрограда // Юденич под Петроградом: из белых мемуаров. – Ленинград, 1927. – С.231.

⁹⁰ Див.: Кручинин А. Из Гомеля в Польшу через окрестности Петрограда... – С.295–305.

REFERENCES

1. Bezruchko, M. (1992). Vid Proskurova do Chartoryi. *Istoriia Sichovykh stril'tsiv. Voienno-istorychnyi narys* (202–286). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kozlyakov, V. (2009). Strekopytovshchina. *Trudy Belorusskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta. Seriya 6. Istoria, filosofia*, (17), 114–117. Minsk. [in Belarusian].
3. Kruchinin, A. (2012). Iz Gomelya v Polshu cherez okrestnosti Petrograda. Anabazis Tul'skogo otryada v 1919–1920 godakh. Proceedings of 5 International Military Historical Conference 2012: *Voennaya istoria Rossii XIX–XX vekov* (280–310). Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. Lebedeva, V., Takoeva, Y. (2013). Strekopytovskoe vosstanie v Gomele v marte 1919 g. *Krestyanskij front 1918–1922 gg. Sbornik statej i materialov*, 122–158. Moskva. [in Russian].
5. Mazepa, I. (2003). Ukraina v ohni i buri revoliutsii: 1917–1921. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Jabłonowski, M., Koseski, A. (comps.) (1999). O Niepodległą i granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921 (vol.1). Warszawa; Pultusk. [in Polish].
7. Stawewski, P. (1994). Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939. Warszawa. [in Polish].

MYKHAILO KOVALCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the Source Studies of the Modern History of Ukraine,
M.S.Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mitchel.kov.hist@gmail.com

**RUSSIAN-TULA DETACHMENT UPR ARMY:
FORMATION AND COMBAT PATH (APRIL – MAY 1919)**

On the basing of documental sources and memories author researches history of Russian-Tula Detachment in the Army of Ukrainian People's Republic in 1919. The article scrutinizes the reasons for this military formation's appearance in the Ukrainian armed forces in April 1919, researches it's operational structure, enlightens the main phases of combat activity of the Russian-Tula Detachment during it's sojourn in the UPR Army. Author analyses the influence in the Ukrainian military strategy provided by the presence of this military formation, reconstitutes in details the role of it's soldiers in the combat actions near Novohrad-Volynskyyi, scrutinizes the circumstances of abandonment Ukrainian army by Russian-Tula Detachment in May 1919.

Keywords: revolution, Ukrainian People's Republic, UPR Army.

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна), ol_stasuk@ukr.net

РАДЯНСЬКІ ВИБОРЧІ КАМПАНІЇ ЯК ЗАСІБ ІНДОКТРИНАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (на прикладі Української РСР повоєнного періоду)

Висвітлюються форми, методи та зміст передвиборчих агітаційно-пропагандистських акцій повоєнного періоду в Українській РСР. Показано місце виборчих кампаній у системі радянської пропаганди. Наголошено на керівній ролі партії в організації та проведенні агітації, що перетворювало процес на монопольну ідеологічну кампанію. Показано роль урядових чинників щодо проведення виборчих кампаній у західноукраїнських областях. Визначено спільні та відмінні риси ведення передвиборчої агітації у східних і західних регіонах УРСР, оцінено ефективність їх впливу на свідомість населення. Основними факторами несприйняття змісту передвиборчої пропаганди мешканцями західноукраїнських територій названо історичний досвід, здобутий в європейських парламентських структурах, та національно-визвольний рух.

Ключові слова: радянська пропаганда, форми й методи передвиборчої агітації, Українська РСР, західноукраїнський регіон, повоєнний період.

Схеми, методи, кліше радянської пропаганди, здавалося б, мали відійти в минуле разом із державою, яка їх породила. Проте вони продовжують функціонувати на пострадянському просторі як безпрограшний варіант впливу на «маси», адже людей, охочих жити за старими принципами, тут залишається чимало. Зокрема можна навести безліч прикладів, коли урядові комунікації в незалежній Україні (як і за радянських часів) здійснюються винятково у площині інформування населення про прийняті рішення, натомість зворотного зв'язку не існує. Вивчення радянського досвіду буде корисним для розуміння руйнівного механізму впливу держави на свідомість суспільства, здійснюваного тоталітарними методами, що й зумовлює актуальність статті, яка має на меті висвітлити форми, методи та зміст передвиборчої агітації в Українській РСР повоєнного періоду, з'ясувати її місце у системі ідеологічного впливу на виборців, показати регіональні відмінності у веденні передвиборчої агітації та її сприйнятті населенням.

Дослідженню ролі та принципів функціонування радянської пропагандистської машини присвячено чимало праць, насамперед російських фахівців¹. Безпосередньо висвітленням форм і методів передвиборчої

¹ Бадмаев Б.Ц. Психология и педагогика в партийной пропаганде. — Москва, 1985; История советской политической цензуры: Документы и комментарии: 1917–1993 / Сост. и ред. Т.М.Горяева. — Москва, 1997; Невежин В.А. «Если завтра в поход...»: подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30–40-х годах. — Москва, 2007; Ушакова С.Н. Идеолого-пропагандистские кампании как способ социальной мобилизации советского общества в конце 1920 — начале 1940-х гг. (на материалах Западной Сибири): Дисс. ... канд. ист. наук. — Новосибирск, 2001 та ін.

пропагандистської роботи займалися Н.Мелікова², Я.Дорожкіна³, А.Попов⁴, І.Павлова⁵ та ін. Проте вказані автори вивчали проблему переважно у загальносоюзному масштабі або на прикладі РРФСР. Питанню проведення передвиборчої агітації в УРСР приділяли увагу такі вітчизняні дослідники, як Б.Кухта⁶, О.Бандурка та Ю.Древаль⁷, В.Деревінський⁸, В.Ільницький і О.Стасюк⁹, В.Єрмолаєв¹⁰, Г.Почепцов¹¹ та ін. Однак чимало аспектів залишаються невисвітленими. Зокрема перспективні для подальших досліджень регіональні особливості проведення агітації під час виборчих кампаній в Українській РСР сталінського періоду.

Агітація і пропаганда становили найважливішу складову радянських виборчих кампаній, та й самі вибори можна без перебільшення вважати агітаційно-пропагандистським заходом, який за силою впливу не поступався таким загальносоюзним мобілізаційно-пропагандистським акціям, як відзначення річниць «Жовтневої революції», «Дня Перемоги», «1-го Травня», Дня Конституції тощо. Це пояснює, чому виділялися величезні кошти на проведення виборчих кампаній, результативність яких жодним чином не впливала на ротації у владі, адже вибори використовувалися передовсім як засіб індоктринації суспільства. З їх допомогою населенню нав'язували відповідні ідеологічні та світоглядні установки, моделювали форми суспільної поведінки. Без проведення передвиборчої агітації вибори втрачали будь-яку привабливість для влади, адже пропаганда у СРСР була «ключем до побудови держави, таким же вагомим компонентом, як військові чи спецслужби»¹².

Передвиборча агітація і пропаганда охоплювали значно ширше коло проблем, ніж цього вимагало проведення виборів. Метою передвиборчої агітації було не лише тлумачити положення виборчого законодавства, знайомити радянських громадян із біографіями кандидатів у депутати, заохочувати людей до участі у виборах, але й створювати у суспільстві атмосферу лояльності до режиму. Виборцям постійно нагадували про «непереможність

² Меликова Н. Исторический опыт функционирования советской избирательной системы (1936–1985 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2001.

³ Дорожкина Я. Избирательные кампании по выборам в верховные и местные советы Западной Сибири (1937–1941 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 2004.

⁴ Попов А.С. Информационно-психологическое обеспечение избирательных кампаний: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Москва, 2002.

⁵ Павлова И.В. 1937: выборы как мистификация, террор как реальность // Вопросы истории. – 2003. – №10. – С.19–37.

⁶ Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б.Кухти. – Л., 1996. – 238 с.

⁷ Бандурка О., Древаль Ю. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. – Х., 1999. – 133 с.

⁸ Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 р. // Визвольний шлях. – 2001. – №12. – С.64–71.

⁹ Ільницький В., Стасюк О. Радянські виборчі кампанії повоєнного періоду та політика радянзації західноукраїнського суспільства // Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 рр.). – Л., 2011. – С.3–35.

¹⁰ Єрмолаєв В. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження): Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2006. – 402 с.

¹¹ Почепцов Г. Информационно-психологическая война. – Москва, 2000. – 180 с.

¹² Почепцов Г. Феномен советской пропаганды [Електронний ресурс]: <https://psyfactor.org/lib/propaganda36.htm>

СРСР» як країни «процвітаючої демократії», про переваги «радянського способу життя» над «капіталістичним», та відсутність у них будь-якої альтернативи. У вказівках ЦК КП(б)У зазначалося:

«Ми вважаємо за необхідне у процесі підготовки до виборів у Верховну Раду УРСР радянську, політичну, пропагандистську роботу серед трудящих будувати таким чином, щоб іще більше підкреслювати ріст міжнародного авторитету і становища Радянського Союзу, його перемогу на дипломатичному, на міжнародному фронті після одержання перемоги над німецьким фашизмом та японським імперіалізмом»¹³.

Водночас влада вимагала від агітаторів розповідати людям про останні події у країні та світі, тлумачити рішення з'їздів і пленумів партії, створюючи в населення «єдино правильне» уявлення про них.

Під час виборчих кампаній потужність ідейно-політичного тиску на населення зростала багаторазово. Із цією метою широко використовували засоби масової інформації, мережу лекторських шкіл та агітаторів, працівників культосвітніх закладів, художні й навіть дитячі колективи тощо. Особливої уваги надавали роботі лекторів та агітаторів, оскільки у СРСР саме усна агітація вважалася головним каналом ідеологічного впливу на «маси»¹⁴. Мобілізуючи цілу армію пропагандистів на час проведення виборчих кампаній, влада подбала, щоб виборчою агітацією було охоплено кожного громадянина, включно зі соціально неактивними (пенсіонери, домогосподарки, неповносправні особи). У вказівках обкомівських працівників зазначалося, що «агітатор повинен знати настрій і душу кожного виборця, він повинен систематично з ними працювати, у дні виборів піти з ними на вибори і т. д.»¹⁵. Безпосередній контакт із людиною дозволяв представникам влади контролювати суспільну думку та відстежувати опозиційні настрої, адже у приватній бесіді мешканці охочіше розповідали про свої проблеми й відвертіше висловлювали претензії до влади.

Слід виділити такі форми агітаційної роботи серед радянських громадян: а) усна агітація; б) друкована (газети, журнали, книги, брошури, листівки); в) агітація за допомогою технічних засобів (радіо, кіно); г) наочна (плакати, портрети, прапори, гасла, герби СРСР і союзних республік та ін.); ґ) агітація з використанням художніх та самодіяльних колективів. Телебачення за сталінських часів як канал пропаганди не використовувалося. Хоча наприкінці 1940-х рр. у СРСР уже було налагоджено масове виробництво телевізорів («Москвич Т-1», «Ленінград Т-2», «КВН-49»), проте на 1 тис. осіб припадав лише 1 телеприймач. До радіопропаганди можна віднести також установа-лення в містах і селах гучномовців, через які транслювали радіопередачі, виступи членів уряду, кандидатів у депутати тощо.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.70. – Спр.480. – Арк.6.

¹⁴ Меликова Н. Исторический опыт функционирования советской избирательной системы... – С.35.

¹⁵ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.5001. – Оп.12. – Спр.84. – Арк.2.

Попри те, що, згідно із законодавчими нормами, право вільної агітації за свого кандидата на зборах, у пресі та іншими способами було надано широкий мережі громадських і трудових колективів, а також кожному окремому громадянину¹⁶, передвиборча пропаганда у СРСР була прерогативою партійних органів і здійснювалася суто з ідейно-політичних позицій компартії. Публічної критики кандидата за Конституцією 1936 р. не передбачалося, тим самим люди позбавлялись впливу на партійний вибір. Право вільного і всебічного обговорення політичних, ділових та особистих рис кандидатів у депутати було задеклароване тільки Конституцією 1977 р., проте, за умови повної підконтрольності засобів масової інформації державі, воно не могло бути реалізованим уповні.

Найбільш масштабна передвиборча пропаганда у СРСР проводилася в повоєнний період, що було пов'язано з потребою режиму відновити становище на місцях та ліквідувати наслідки «ідеологічно ворожих впливів», які проявилися на території Радянського Союзу через «розгерметизований» під час війни кордон. Особливу увагу приділяли теренам, які перебували під нацистською окупацією, відповідно вся УРСР напередодні перших повоєнних виборів опинилася під потужним пропагандистським пресом.

Роботу організовував відділ пропаганди та агітації при ЦК КП(б)У, а також підпорядковані йому відповідні структури при обкомах, міськкомах і райкомах, які складали плани передвиборчих агітаційних заходів, контролювали роботу виборчків, затверджували зміст агітаційної літератури, розподіляли кошти тощо. Для ефективного проведення передвиборчої агітаційно-масової роботи на місцях від ЦК КП(б)У за місяць до виборів у кожен з областей УРСР скеровувалися пропагандистські групи у складі 5–10 осіб, які надавали інструктивну допомогу обкомівським працівникам, курирували роботу в районах, організовували навчальні семінари для лекторів, агітаторів, членів виборчих комісій тощо. Зокрема напередодні проведення виборів до Верховної Ради СРСР у березні 1950 р. ЦК КП(б)У відрядив у розпорядження обкомів та райкомів областей Української РСР для допомоги у проведенні виборів 466 партійців¹⁷. До агітаційної праці на період виборчих кампаній широко залучали інтелігенцію: професорів, письменників, поетів, артистів. Активну роботу під час виборів розгортало утворене 1947 р. Всесоюзне товариство з розповсюдження наукових та політичних знань, яке пізніше було перейменоване у товариство «Знання». Зокрема під час виборчої кампанії до місцевих органів влади у грудні 1947 р. до читання лекцій із тематики ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У загалом по Українській РСР було залучено 475 найкращих лекторів і доповідачів¹⁸. Величезними тиражами видавалася пропагандистська література. Так, до виборів у Верховну Раду УРСР 1951 р. Українське поліграфічне видавництво надрукувало у брошурах і плакатах «Конституцію УРСР», «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР» накладами 100-450 тис. екземплярів¹⁹.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.195. – Арк.182.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.46. – Спр.5267. – Арк.21.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.17. – Спр.16. – Арк.53, 72.

¹⁹ Там само. – Спр.29. – Арк.15.

Важливу роль у виборчій інформаційній кампанії відігравала преса – як центральна, так і місцева, наклади якої перед виборами зростали в рази. Із цього приводу центральний друкований орган ВКП(б) газета «Правда» напередодні виборів до місцевих рад у грудні 1950 р. писала: «Винятково велика роль нашої преси у виборчій кампанії, що проходить зараз. Газети покликані широко пропагувати високі принципи сталінської Конституції, знайомити населення з виборчим законом, висвітлювати всесвітньо-історичну перемогу країни соціалізму»²⁰. Газети друкували офіційні постанови, що стосувалися етапів проведення виборів, розпорядження місцевих органів влади, списки округів, дільниць, повідомлення про склад виборчих комісій і реєстрацію кандидатів, біографії народних висуванців та інші матеріали відповідного змісту. Для виборчої агітації широко використовувалися також малотиражки та стінні газети на виробництвах. Передвиборчу тематику було відображено у заголовках, які передавали зміст ідеології режиму, наприклад: «Нова перемога радянського народу», «Блискучі підсумки», «З ім'ям Сталіна – до нових перемог», «Щоб розцвітала країна Рад», «Нас веде вперед велика партія Леніна – Сталіна», «Великий Сталін – перший всенародний кандидат», «Торжество радянської соціалістичної демократії», «Могутня демонстрація народної любові до товариша Сталіна», «Віддамо свої голоси за кандидатів сталінського блоку комуністів і безпартійних», «Вибори у місцеві ради і молодь» тощо.

Агітаційно-пропагандистська робота здійснювалася з однаковою інтенсивністю на всій території УРСР, проте у західноукраїнських областях їй приділяли особливу увагу. Рупори режиму розуміли, що пропаганду в нещодавно «приєднаному» регіоні треба вести з урахуванням історичного та політичного досвіду населення, а основний акцент робити на те, щоб переконати людей у «перевагах соціалістичного ладу», відвернувши від впливу ОУН та УПА. Зокрема на пленумі ЦК КП(б)У 1945 р., який розглядав питання про допомогу партійним організаціям західноукраїнських та Ізмаїльської областей в організації виборчого процесу, було зауважено:

«У зв'язку з тим, що населення західних областей, Закарпатської України, Чернівецької та Ізмаїльської областей долучилося до радянського способу життя недавно та потребує більш ґрунтовного тлумачення сталінської Конституції та принципів радянського демократизму, завдання всієї КП(б)У полягає в тому, щоб надати партійним організаціям західних областей, Закарпатської України, Чернівецької та Ізмаїльської областей усіляку допомогу у розгортанні агітаційно-пропагандистської та масово-політичної роботи»²¹.

Інші постанови вимагали звернути увагу на тематику лекцій для західних областей, значну частину яких слід було присвячувати «розвінчуванню ідеології українських буржуазних націоналістів»²². А на засіданні секретарів

²⁰ Правда. – 1950. – 7 декабря. – С.1.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.690. – Арк.20, 25.

²² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.126. – Арк.14.

обкомів КП(б)У з пропаганди із питань підготовки до виборів у Верховну Раду Української РСР, яке відбулося в Києві 4 грудня 1946 р., керівник відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У І.Назаренко вимагав конкретизувати тематику лекцій, ширше використовувати агітаторами місцевий матеріал із метою зробити їх виступи зрозумілішими для місцевого населення:

«У партійних організаціях західних областей питанням дружби народів не приділяють належної уваги. Теми лекцій, бесід, які там практикуються і проводяться, мають часто абстрактний характер. Лектори не вивчають місцевого матеріалу, історії західних областей, життя мешканців цих областей у минулому, не пов'язують цих питань із вченням Леніна – Сталіна»²³.

З огляду на поставлені завдання, у регіоні актуалізувалася проблема пропагандистських кадрів. Їх поповнювали за рахунок резерву ЦК КП(б)У, міністерств та відомств, парторганізацій з інших міст республіки, організовуючи курси та семінари пропагандистів для місцевого населення тощо. Зокрема у грудні 1945 р. до Західної України було скеровано групу відповідальних працівників Комітету у справах культосвітніх установ при РНК УРСР, яку очолив заступник голови комітету І.Колісник. Їхнім завданням було надавати допомогу відділам та інспекторам в організації агітаційно-масової роботи під час виборів до Верховної Ради СРСР²⁴. В областях відбулися обласні та районні наради партійних і радянських органів влади, а також керівних працівників культурно-освітніх установ із питань їх участі в підготовці до виборів. Тоді ж відбулися районні й кушцові наради завідуючих клубами, бібліотеками, культосвітнього активу разом з інтелігенцією з цього ж питання²⁵. У грудні 1946 р. Центральне лекційне бюро надіслало до Чернівецької області бригаду митців, зокрема В.Сосюру, Остапа Вишню, В.Кондратенка та інших для проведення вечорів-зустрічей «українських радянських письменників» із виборцями²⁶. У зв'язку з відсутністю у Закарпатській області пропагандистських і газетних кадрів у жовтні 1946 р. на цей напрямок роботи рішенням ЦК КП(б)У було скеровано 7 осіб штатних пропагандистів і 17 газетних працівників²⁷. А за період виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР 1950 р. у західноукраїнський регіон відрядили 247 партпрацівників²⁸, 215 лекторів і 170 пропагандистів (щоправда на місце прибули 383 особи, із них 210 лекторів, 176 пропагандистів)²⁹. Тоді ж Київський обком КП(б)У відібрав і скерував до Львівської області 50 осіб, у тому числі секретарів РК КП(б)У – 31, пропагандистів – 14, працівників культпросвітних

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.480. – Арк.5.

²⁴ Там само. – Арк.26.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.74. – Арк.56–65.

²⁶ Там само. – Арк.26.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4433. – Арк.39.

²⁸ Там само. – Спр.5267. – Арк.21.

²⁹ Там само. – Спр.5835. – Арк.12.

організацій – 5³⁰. Натомість обкоми Харківської та Сумської областей відрядили до Станіславської області 67 партпрацівників³¹.

Розгортаючи передвиборчу агітацію, обкоми та райкоми партії західно-українських областей відряджали в райони і села сотні своїх пропагандистів для проведення масової політичної роботи на виборчих дільницях. Зокрема з числа працівників Станіславського обкому КП(б)У було створено шість пропагандистських груп, учасники яких із 1 січня по 1 лютого 1946 р. виступили 125 лекцій, «охопивши» 13 687 слухачів³². А у Дрогобицькій області в період передвиборчої кампанії до Верховної Ради УРСР 1951 р. силами обкомівського партактиву було сформовано лекторську групу чисельністю 300 осіб, які прочитали 1150 лекцій³³. Організація та проведення агітаційної роботи під час виборчих кампаній були предметом розгляду майже на кожному засіданні обласних та районних партійних комітетів за участю радянських працівників, інтелігенції, членів лекторських груп тощо.

Напередодні виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. відділ пропаганди Львівського обкому запланував організувати силами місцевої інтелігенції публікацію 150 статей, в яких висвітлювалися досягнення радянської демократії. Зокрема такі публікації мали підготувати проф. І.Крип'якевич, М.Возняк, М.Зарицький та ін. Окрім цього, професура Львівського університету отримала завдання написати 10 брошур на виборчу тематику. Львівський обком КП(б)У в райони області скерував 30 працівників вищих навчальних закладів та інших установ обласного центра. До їхніх завдань належало не стільки роз'яснювати зміст радянського виборчого законодавства, як дискредитувати ідеологію та боротьбу ОУН, УПА. З огляду на це, чи не найважливішою частиною роботи лекторів, агітаторів, задіяних у передвиборчих акціях, були виступи на тему «Українсько-буржуазні націоналісти – злісні вороги українського народу» або «Українські націоналісти – агенти англо-американських імперіалістів» і т. д.

Для ведення передвиборчої агітації залучалися художні самодіяльні колективи, трупи професійних акторів, кінопересувки. Споряджалися навіть спеціальні агітвагони для обслуговування працівників залізничних станцій та прилеглих до залізниці сіл³⁴. У передвиборчій агітації на виборах до Верховної Ради СРСР у січні – лютому 1946 р. було задіяно акторів Львівського театру ім. М.Заньковецької, Стрийського драмтеатру, Дрогобицької та навіть Ворошиловградської філармоній³⁵. Лише у Львівській області відбулося 169 концертів та понад 3 тис. кіносеансів³⁶. У Станіславській області в окроги було скеровано шість концертних бригад і Гуцульський ансамбль, які дали

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5267. – Арк.21.

³¹ Державний архів Івано-Франківської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1134. – Арк.4–8, 18–22.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.28. – Спр.2749. – Арк.55.

³³ ДАЛО. – Ф.5001. – Оп.13. – Спр.106. – Арк.24.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2749. – Арк.55.

³⁵ ДАЛО. – Ф.5001. – Оп.7. – Спр.66. – Арк.23.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2761. – Арк.172.

96 концертів для понад 20 700 глядачів³⁷. Зрозуміло, що кожному виступові артистів передували пропагандистські акції: політичні доповіді, лекції, виступи кандидатів у депутати, звернення представників влади тощо.

Завдання проводити роз'яснювальну та пропагандистську роботу серед жителів західноукраїнських областей отримали також військовики. Із цією метою в усіх гарнізонах, розташованих у населених пунктах, було призначено заступника з політичної роботи, а склад бійців відзначався значним числом членів ВКП(б) та комсомольців³⁸. Наприклад, у 341-й артилерійській бригаді Прикарпатського військового округу (ПрикВО) на 400 військовослужбовців припадало 156 комуністів і 125 комсомольців, а у стрілецькій бригаді цього ж округу налічувалося 277 комуністів та 318 комсомольців³⁹. Силами військових пропагандистів ПрикВО було прочитано лекції для населення на такі теми: «Наші кандидати в депутати Верховної Ради СРСР», «Радянська демократія – демократія найвищого ґатунку» та ін. Зокрема майор Кролик зробив доповідь про міжнародне становище для вчителів Тлумацького району (Станіславська обл.), а у с. Глибоке цього ж району капітан Поторочин провів бесіду зі 120 його мешканцями про права та обов'язки громадян СРСР⁴⁰.

Незважаючи на посилену увагу з боку влади, передвиборча агітація і пропаганда у західноукраїнських областях не набула належних масштабів з огляду на спротив населення. Цей регіон значно поступався решті територій УРСР за кількістю, а головне за результативністю агітаційно-пропагандистських акцій. Зокрема перед виборами до Верховної Ради УРСР у 1947 р., станом на 6 грудня, серед населення проводили агітаційну роботу в Київській області – 11 141 агітатор, у Полтавській – 43 390, у Ворошиловградській – 37 000, у Чернігівській – 28 129, у Рівненській – 11 007, а у Львівській – 20 000 агітаторів. Тоді ж було організовано гуртки з вивчення виборчого права, зокрема у Чернігівській області – 18 559, Рівненській – 2640, Ізмаїльській – 2256 і Львівській – 2220. Навіть у 1950-1951 рр., коли радянизаційні процеси у західноукраїнському регіоні були майже завершеними, ситуація з проведенням агітаційно-пропагандистської роботи тут не надто поліпшилася. У Львівській області напередодні виборів до Верховної Ради СРСР, що мали відбутися в березні 1950 р., агітаційно-масову роботу проводили лише 23 тис. агітаторів⁴¹, а у Тернопільській – 19 789⁴², тоді як у Чернігівській – 34 431, у Вінницькій – 49 191, у Києві – 33 408⁴³.

Страх посадовців перед «бандеризованим» селом призводив до численних промахів в організації та проведенні агітаційно-пропагандистської роботи. Багато агітпунктів у містах і селах не функціонували, адже для них не

³⁷ Там само. – Спр.2749. – Арк.55.

³⁸ Там само. – Спр.2958. – Арк.23. Оригінал опубл.: Літопис УПА (Нова серія): Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. – Кн.2: 1946–1947. – К.; Торонто, 2002. – С.63.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2958. – Арк.24.

⁴⁰ Там само. – Арк.27.

⁴¹ ДАЛО. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.503. – Арк.29–30.

⁴² Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1833. – Арк.39.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.225. – Арк.59.

знайшлося приміщень. Інші були розташовані у приватних будинках або в непридатних для таких цілей будівлях (сараях, клунях) без освітлення та опалення. Наприклад, у Рівному під час підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР у 1950 р. на виборчій дільниці при цегляному заводі було брудно, холодно, не було встановлено чергування агітаторів⁴⁴. Ідеологічне оформлення агітпунктів та їх забезпечення політичною літературою також часто залишалися поза увагою відповідальних осіб. Як про анекдотичний випадок розповідав секретар Тернопільського обкому КП(б)У, що в одній із сільрад Чортківського району в лютому 1947 р. біля входу на виборчу дільницю висів минулорічний плакат, який закликав громадян прийти на вибори до Верховної Ради СРСР, хоча тепер такі відбувалися до Верховної Ради УРСР. А поряд із простроченою агітацією було розміщено заклик: «Забий муху, щоб від неї не залишилося й духу!»⁴⁵. Натомість завідувач агітпунктом с. Колбанівка (Дрогобицька обл.) напередодні виборів до Верховної Ради СРСР у березні 1950 р. замість передвиборчої літератури закупив у Львові репродукції картин Т.Шевченка «Катерина», В.Перова «Мисливці на відпочинку» та інших відомих художників, і вивісив їх в агітпункті, за що був розкритикований на обласній нараді секретарів райкомів і міськкомів КП(б)У з питань підготовки до виборів. «Ви або хотіли бандерівцям угодити, або вам підказали так. Чому ви не купили передвиборчої літератури?»⁴⁶, – шпетили агітатора-невдачу обласні партійні функціонери.

Масовість передвиборчої агітації у західноукраїнських областях досягалася за рахунок роздутого пропагандистського апарату, проте це слабо позначалося на якості процесу. Кадри пропагандистів, скеровані з ЦК КП(б)У та інших українських територій, не забезпечували всіх потреб регіону, а місцева інтелігенція бралася за пропагандистські акції неохоче або ж відверто саботувала роботу. Мали місце приклади неналежного підбору агітаторів з боку партійних органів, які похапцем призначали на цю роботу людей без освіти або з низькими моральними якостями. У результаті багато пропагандистів не користувалися авторитетом серед населення, адже далеко не кожен із них володів відповідною тематикою та мав ораторський хист. Інші проводили агітацію лише «для галочки», оскільки не бачили в такій роботі жодних стимулів для себе та не розуміли значущості довіреної справи.

Система поділу галицьких сіл на «десятихатки» з метою якнайширшого охоплення мешканців передвиборчою агітацією виявилася неефективною. Хоча десятихатників намагалися обирати з числа найавторитетніших селян, проте вони не проводили жодної роботи, побоюючись помсти з боку повстанців. Інколи посаду агітатора навмисно обіймали люди з повстанського середовища, щоб вести пропаганду проти виборів.

Звертаючи увагу підлеглих на прорахунки в роботі з підготовки виборів, перший секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Шерех на нараді вказував, що справу з агітацією в області «поставлено вкрай погано». У багатьох

⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.225. – Арк.60.

⁴⁵ Там само. – Оп.70. – Спр.480. – Арк.67.

⁴⁶ ДАЛО. – Ф.5001. – Оп.12. – Спр.84. – Арк.4.

селах на 50 виборців припадає 1 агітатор. У кількох райцентрах відсутні вивіски на виборчих дільницях і робота не проводиться. Виборці не вивчають «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР» та іншу передвиборчу літературу. У підсумку багато громадян не ознайомлені з виборчим законодавством, а дехто взагалі не знає, що мають відбутися вибори. У с. Колбанівка навіть голова сільради не міг відповісти на елементарні запитання про техніку голосування, та заявив, що в день виборів має одержати 5 бюлетенів⁴⁷.

Пропагандистська література не користувалася попитом серед місцевого населення. Агітатори не хотіли братися за її розповсюдження, і вона залежувалася на складах та в поштових відділеннях. Зокрема незадовільний стан із розповсюдженням передвиборчої літератури в області став приводом для критики першого секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У на нараді обкомівських керівників із питань підготовки виборів до Верховної Ради СРСР у 1950 р.:

«Звернення, виборчу літературу ніхто не хоче вибирати. Дійшло до того, що начальник контори зв'язку дав телеграму в обком партії, щоб заставили секретарів райкомів партії і голів райвиконкомів реалізувати літературу. Значить, начальник контори зв'язку стоїть вище вас? До чого це доходить? Це ж позор! І треба було обкому партії заставити секретарів райкомів партії зайнятися цим питанням»⁴⁸.

Також наголошувалося, що в області з минулорічної виборчої кампанії залишилися нереалізованими близько 2 млн (!) екземплярів різної політичної літератури, у тому числі праць Й.Сталіна українською мовою, які майже не розкуповували⁴⁹.

На місцях часто траплялися «недопрацювання» в роботі редакцій газет та друкарень через низький освітній рівень персоналу або ж прихований саботаж. Газети незадовільно висвітлювали перебіг виборчої кампанії, містили помилки й перекручення, не виходили вчасно. Такі випадки перевіряльники негайно оголошували політичними прецедентами районного чи обласного масштабів з усіма належними висновками. Наприклад, в одному з випусків закарпатської обласної газети, що вийшов наприкінці жовтня 1946 р., було переплутано прізвища голови Верховної Ради СРСР і секретаря⁵⁰. На Тернопільщині в районній газеті «Червоний прапор» (Підволочиськ) від 13 січня 1946 р. інформація про кандидата в депутати виявилася з помилками, а коропецька газета «Промінь Ілліча» передчасно оприлюднила біографію кандидата в депутати, перекутивши його особисті дані⁵¹. Такі явища мали місце і в інших регіонах Української РСР. Зокрема в одній з одеських газет при передруку статті, надісланій з Москви, помилково було

⁴⁷ Там само. – Арк.1–6.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.480. – Арк.25.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.458. – Арк.62.

вказано, що основою соціалістичного ладу є приватна власність⁵². «Це – нехлюйство, яке межує з політичним проступком, це те, чого не можна терпіти в нашій партійній пресі»⁵³, – картав винних на одній з обкомівських нарад представник ЦК КП(б)У.

Заідеологізована та надміру формалізована передвиборча агітація не знаходили відгуку у середовищі західноукраїнського суспільства, яке розсудливо сприймало радянську дійсність, без пропагандистських напашарувань. Особливо галичани чітко усвідомлювали антидемократичність радянських виборчих практик, а тому відмовлялися брати участь у передвиборчих заходах, ігнорували збори та мітинги, які влада проводила з метою агітації за висуванців від «блоку комуністів і безпартійних», критично ставилися до змісту передвиборчої пропаганди. На зібраннях люди відверто висловлювали незадоволення діями влади, звинувачували її представників у численних злочинах та подвійних стандартах. У с. Юшківці на Львівщині під час мітингу селянин М.Йордань, відповідаючи на слова керівника райвиконкому, який вихваляв дії радянської влади та закликав селян голосувати за ставлеників партії, сказав: «Ви, товаришу, усі гарно пишете і говорите, але на тім не кінчається. Ви дальше ходите, рабуєте, робите облави, стріляєте наших людей. Вас уже не тільки люди, але й собаки бояться. І ви хочете, щоб люди голосували?»⁵⁴. Освічені мешканці порівнювали радянські вибори із виборчими кампаніями до польського сейму та висловлювалися на користь останніх:

«Вибори у Верховну Раду СРСР відбуваються таким чином, що вибирають заздалегідь визначену кандидатуру, до того ж у виборчий бюлетень потрапляє лише один оцей кандидат. Ось під час виборів до польського сейму кандидатів було значно більше, ніж потрібно обрати, а тому надавалася можливість викреслити небажаного кандидата. За польської влади голосував тільки той, хто хотів, а хто не хотів, той навіть не йшов на вибори»⁵⁵.

Інших вражав антидемократичний характер радянської пропаганди та надміру роздутий пропагандистський апарат: «Скоро будуть вибори, але для чого наставили стільки агітаторів, коли у виборах буде брати участь лише одна партія?»⁵⁶, – дивувався мешканець с. Середнє Тячівського району Закарпатської області А.Айпе.

Вагомою перешкодою для проведення передвиборчої агітації у західноукраїнських областях була діяльність національно-визвольного руху під проводом ОУН. Намагаючись продемонструвати нелегітимність радянської влади в регіоні, повстанці забороняли мешканцям брати участь у виборах,

⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.480. – Арк.48–49.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.13. – Спр.376. – Т.38. – Арк.286.

⁵⁵ Там само. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.560. – Арк.10–11.

⁵⁶ Там само. – Арк.32.

проводили масштабну антивиборчу агітацію включно із застосуванням бойових операцій та терористичних акцій. Пропаганда ОУН серед місцевого населення мала великий успіх, люди охоче відгукувалися на заклик бойкотувати вибори. Однак реалізувати ці вимоги, не наражаючись на репресії з боку влади, було вкрай важко. Мешканець с. Слободка Лісова Коршівського району Станіславської області В.Кетик так описав ситуацію, в якій опинилися західноукраїнські селяни у зв'язку з проведенням передвиборчих акцій:

«Зараз не зрозумієш, що робиться у селах, оскільки в зв'язку з підготовкою до виборів агітатори ходять по домівках селян та проводять роз'яснювальну роботу – читають “Положення про вибори” і Конституцію, а слідом за агітаторами до помешкань заходять бандерівці і попереджають, щоб агітаторів до хати ніхто не впускав, а якщо хто буде брати участь у виборах, того погрожують спалити або повісити»⁵⁷.

Незадоволення примусовим характером участі у передвиборчих пропагандистських акціях висловлювали й мешканці інших регіонів Української РСР, проте робили це переважно у прихованій формі. Зміст їхніх висловлювань, зафіксований працівниками органів держбезпеки зі слів таємних інформаторів, засвідчує, що багато хто не мав жодних ілюзій стосовно радянської влади. Наприклад, працівниця Миколаївської обласної санітарної станції Є.Шевченко в розмові з колегами говорила: «Мене примушують бути агітатором по виборах до Верховної Ради СРСР, але я не хочу, я ненавиджу і буду ненавидіти їх політику, а вони мене посилають агітувати. Я можу їм такого наговорити, що вони самі раді не будуть. Носяться вони з цими виборами, як з писаною торбою»⁵⁸. Особи, поінформовані про ситуацію з виборами у західноукраїнських областях, висловлювали свою підтримку місцевому населенню, наголошуючи на антидемократичності радянського виборчого процесу. Зокрема директор школи с. Нові Петрівці Києво-Святошинського району Київської області І.Мазур говорив:

«У Західній Україні сильний рух бандерівців проти радянської влади. Западники не хочуть терпіти такої брехні, яку терпимо ми. Адже у нас всюди суцільна брехня. Вибори до Верховної Ради – це обман і комедія. Світ не бачив ще нічого подібного. Навіть за царя, коли обирали волосного старшину, і то кандидатів обирали самі, а тепер кругом брехня і просвітку не видно ніякого»⁵⁹.

А мешканець м. Ніжин Чернігівської області А.Железко висловлював жаль, що немає «таких агітаторів, які б розповіли народові правду»⁶⁰. Майже після кожного з подібних висловлювань у матеріалах НКДБ містилася резолюція: «Автор висловлювання заарештований або готується до арешту».

⁵⁷ Там само. – Арк.13.

⁵⁸ Там само. – Арк.11 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр.562. – Арк.73.

⁶⁰ Там само. – Арк.10 зв.

Отже регулярна ідеологічна обробка населення була життєвою необхідністю сталінського тоталітарного режиму. Виборчі кампанії відігравали у цьому процесі визначальну роль з огляду на масштабність і тривалість у часі передвиборчих пропагандистських акцій. Така пропаганда здійснювалася винятково з ідеологічних позицій правлячої партії й використовувалася владою як потужний засіб впливу на свідомість населення з метою зміцнення віри у велич та непогрішність системи. Ефективність і всеосяжність передвиборчої пропагандистської роботи досягалася за рахунок масштабного агітаційного апарату, який поєднувався з апаратом насилля та примусу.

З'ясувати справжнє ставлення населення до змісту й характеру проведення передвиборчої пропаганди в Українській РСР повоєнного періоду сьогодні вкрай важко, адже в радянські часи не проводилося жодних соціологічних опитувань, а офіційна статистика не відображала реального стану речей. Проте численні антирадянські висловлювання громадян, зафіксовані органами НКДБ, указують на наявність у суспільстві виразних опозиційних настроїв. Особливо несприйнятливим до радянської агітації і пропаганди виявилось західноукраїнське населення, що вилилося в бойкот виборчих кампаній 1946–1947 рр. та сповідування політики абсентеїзму під час наступних виборів сталінської доби. Ставлення населення Галичини до змісту радянської передвиборчої пропаганди визначали такі чинники: досвід участі в європейських парламентських структурах, сталінські репресії 1939–1941 рр., розправа режиму з національно-визвольним рухом, ментально чужі місцевому населенню політичні, економічні та культурні цінності нової влади. Примітно, що потужна ідеологічна обробка західноукраїнського суспільства так і не зробила регіон радянським, що яскраво продемонстрували події кінця 1980-х рр.

REFERENCES

1. Badmaev, B.C. (1985). *Psikhologiya i pedagogika v partijnoj propagande*. Moskva. [in Russian].
2. Bandurka, O., Dreval, Yu. (1999). *Parlamentaryzm v Ukraini: stanovlennia i rozvytok*. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Derevynskyi, V. (2001). Ahitatsiino-propahandyvna diial'nist' OUN i UPA pid chas vyboriv do Verkhovnoi Rady SSSR u 1946 rotsi. *Vyzvol'nyi shliakh*, 12, 64–71. [in Ukrainian].
4. Dorozhkina, Ya. (2004). *Izbiratel'nye kampanii po vyboram v verkhovnye i mestnye sovery Zapadnoj Sibiri (1937–1941) (Candidate's thesis)*. Novosibirsk. [in Russian].
5. Goryaeva, T.M. (ed.). (1997). *Istoriya sovetskoj politicheskoy tsenzury. Dokumenty i kommentarii. 1917–1993*. Moskva. [in Russian].
6. Ilnytskyi, V., Stasiuk, O. (2011). Radians'ki vyborchi kampanii povoiennoho periodu ta polityka radianizatsii zakhidnoukrains'koho suspil'stva. *Radians'ki vyborchi kampanii v Zakhidnii Ukraini (1946–1951)* (3–35). Lviv. [in Ukrainian].
7. Kukhta, B. (ed.). (1996). *Osnovy politychnoi nauky: kurs lektсий*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Melikova, N. (2001). *Istoricheskij opyt funkcionirovaniya sovetskoj izbiratel'noj sistemy (1936–1985)*. (Candidate's thesis). Moskva. [in Russian].
9. Nevezhin, V.A. (2007). «Esli zavtra v pokhod...»: podgotovka k vojne i ideologicheskaya propaganda v 30–40-x godax. Moskva. [in Russian].

10. Pavlova, I.V. (2003). 1937: vybory kak mistifikatsiya, terror kak real'nost'. *Voprosy istorii*, 10, 19–37. Moskva. [in Russian].
11. Pocheptsov, G. (2000). *Informatsionno-psikhologicheskaya vojna*. Moskva. [in Russian].
12. Pocheptsov, G. (2015). Fenomen sovetskoj propagandy. Retrieved from <https://psyfactor.org/lib/propaganda36.htm> [in Russian].
13. Popov, A.S. (2002). Informatsionno-psikhologicheskoe obespechenie izbiratel'nykh kampanij (Extended abstract of Candidate's thesis). Moskva. [in Russian].
14. Ushakova, S.N. (2001). Ideologo-propagandistskie kampanii kak sposob social'noj mobilizatsii sovetskogo obshchestva v kontse 1920 – nachale 1940-x gg. (na materialakh Zapadnoj Sibiri) (Candidate's thesis). Novosibirsk. [in Russian].
15. Yermolaiev, V. (2006). Vyshchi predstavnyts'ki orhany vldy v Ukraini (istoryko-pravove doslidzhennia). (Candidate's thesis). Kharkiv, [in Ukrainian].

OLEKSANDRA STASIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the Modern History,
I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
(Lviv, Ukraine), ol_stasuk@ukr.net

SOVIET ELECTORAL CAMPAIGNS AS AN INSTRUMENTALITY OF SOCIETY INDOCTRINATION (on the example of Ukrainian SSR of the post-war period)

The article covers the forms, methods and content of the pre-election propaganda activities of the post-war period in the Ukrainian SSR. The role of election campaigns in the system of the Soviet propaganda machine is pointed. The leading role of the Communist Party in organizing and conducting agitation, which transformed the process into a monopoly ideological campaign is determined. A special attention was paid to government factors before conducting electoral campaigns in the western regions of USSR. The common and distinctive features of election campaigning in the eastern and western Ukrainian regions of the Ukrainian SSR are determined, and the efficiency of their influence on the consciousness of the population is estimated. The main factors of the rejection of pre-election propaganda by the inhabitants of Western Ukrainian territories are the experience gained by them in European parliamentary structures and the activities of the Ukrainian national liberation movement.

Keywords: Soviet propaganda, forms and methods of pre-election agitation, Ukrainian SSR, Western Ukrainian region, post-war period.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)

Станіслав Кульчицький

доктор історичних наук, професор, в. о. головного наукового співробітника,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net

ОБҐРУНТУВАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. ЯК ГЕНОЦИДУ У СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЙ Р.КОНКВЕСТА Й Р.ЛЕМКІНА

Аналізується обґрунтування Р.Конквестом і Р.Лемкіним Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу. У центрі уваги перебуває й аргумент опонента Р.Конквеста – англійського економіста А.Ноува, який заявив, що «сталінський удар» радше спрямовувався проти селян, серед яких було багато українців, аніж проти українців, серед яких було багато селян. Такий аргумент не дозволяв ідентифікувати Голодомор із критеріями Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». На підставі аналізу історичних джерел, виявлених дослідниками в останні десятиліття, автор доходить висновку, що цей «удар» усе ж мав за ціль українців, серед яких було багато селян, а не селян, серед яких було багато українців. Доводиться, що суперечливість концепцій Р.Конквеста (терор голодом) і Р.Лемкіна (нищення української інтелігенції – мозку нації, духівництва – душі нації та хліборобів – хранителів національного духу) – суто зовнішня. У головному обидві концепції узгоджуються між собою й мають бути використаними для відтворення реальної картини Голодомору як геноциду українського народу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Конквест, Лемкін, Ноув, хлібозаготівлі, натуральні штрафи, «чорні дошки», терор голодом.

Публікації на тему Голодомору в УСРР обчислюються тисячами. Замовчувана колись трагедія українського народу стала широко відомою. Верховна Рада України визнала Голодомор геноцидом, а очільники нашої країни з перемінним успіхом домагаються такого визнання від урядів і парламентів інших держав. Утім справа посувається повільно, адже крім суто політичних причин такому визнанню заважають труднощі усвідомлення цієї трагедії як геноциду. По-перше, у світовій історіографії й досі немає чіткого розуміння природи влади й конкретної ситуації, за яких став можливим найбільш масштабний сталінський злочин. По-друге, склалися дві концепції Голодомору як геноциду, котрі формально не узгоджуються між собою.

Моя монографія, в якій аналізувалися труднощі усвідомлення Голодомору геноцидом, побачила світ до 75-х роковин української трагедії¹. За наступні 10 років уявлення про Голодомор не змінилися, але прийшло краще розуміння того, чому чимало експертів і політиків не готові ідентифікувати Голодомор із критеріями Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». У цій статті намагатимусь розвіяти сумніви в тих, хто керується у своїх оцінках прагненням знайти істину.

Конвенція ООН від 9 грудня 1948 р.

Термін «геноцид» (народовбивство) вперше з'явився 1944 р. у книзі польського адвоката Рафаеля Лемкіна «Правління країн Осі в окупованій Європі» («Axis Rule in Occupied Europe»). Цим поняттям автор позначив як винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території, так і більш широкі програми нищення людей за расовою ознакою (наприклад, план «Ост»). Генеральна Асамблея ООН у схваленій 11 грудня 1946 р. резолюції визначила: «Відповідно з нормами міжнародного права геноцид є злочином, котрий засуджує цивілізований світ і за здійснення якого основні винуватці й учасники піддаються покаранню»².

Масові винищення людей були поширеним в історії явищем, і загроза їх повторення залишалася актуальною. Тому Організація Об'єднаних Націй визнала за необхідне ввести поняття геноциду в міжнародне право. Це створювало правову базу для налагодження міжнародного співробітництва в боротьбі з подібними злочинами, у тому числі вчиненими особами, наділеними за конституцією вищою владою. 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Конвенцію «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». У ст. I проголошується: «Сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид, незалежно від того, здійснюється він у мирний або у воєнний час, є злочином, котрий порушує норми міжнародного права та проти якого вони зобов'язуються вживати запобіжних заходів і карати за його здійснення». Ст. II подає визначення геноциду: «Дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Під знищенням розумілося: убивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; упровадження заходів, що мають на меті запобігання дітонароджуваності у середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу»³.

¹ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007 (частина накладу позначена 2008-м роком). – 424 с. Передрук польською мовою див.: Kulczycki S. Hołodomor: Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo: Problem świadomości. – Wrocław, 2008. – 384 s.

² Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов: итоговый отчет 1990 г. – К., 1992. – С.66.

³ Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155

Конвенцію ухвалено голосами 56 наявних тоді членів Генеральної Асамблеї ООН і запропоновано для ратифікації або приєднання до неї. Вона набула чинності з 12 січня 1951 р. Відтоді цей документ став інструментом запобігання геноциду, а його дієвість зростає після завершення «холодної війни».

Уряд СРСР і залежні від нього центральноєвропейські країни ратифікували конвенцію. Радянська сторона не заперечувала проти включення національних груп до переліку тих, які постраждали або могли постраждати від геноциду. «Ленінська національна політика» була настільки облудною, що довести геноцид такої групи у СРСР, як видавалося московським дипломатам, було неможливо. Однак зі складеного Р.Лемкіним переліку груп вони виключили соціальну, і з цим довелося погодитися, щоб забезпечити прийняття конвенції консенсусом.

Справді, комуністична доктрина мала на меті створення «безкласового суспільства», тобто економічне, а то й фізичне знищення «класів» і прошарків, які володіли приватною власністю на засоби виробництва. Вожді більшовизму не приховували такої мети, а деякі з них були аж надто відвертими. Зокрема у вересні 1918 р. Г.Зінов'єв (його ім'я впродовж 1924–1934 рр. носив колишній Єлисаветград, нині Кропивницький) висловився так: «Ми повинні повести за собою дев'яносто мільйонів зі ста, що населяють радянську Росію. З іншими не можна говорити, їх треба знищувати»⁴. Ставлячи на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого більшовики зневажливо називали «дрібною буржуазією» – десятків мільйонів дрібних виробників і землеробів, В.Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»⁵. Він пропонував шукати інші методи, але його гідний послідовник Й.Сталін не зупинився й перед випробуванням у ленінські часи фізичним нищенням.

Сформульовані в Конвенції ООН юридичні норми не давали можливості ідентифікувати всі випадки масового нищення людей як геноцид. Цілком відповідав їм лише Голокост: нацисти або повсюдно знищували євреїв, або створювали їм фізично неможливі умови для життя. Власне документ і розробляли за «свіжими слідами». Випадки масового нищення людей, які мали місце до Голокосту, не ідентифікувалися як геноцид й через іншу причину. Фахівці з правової науки не бажали робити винятків при застосуванні ключової норми юриспруденції: *закон не має зворотної дії*.

Очолювана виконавчим директором Дж.Мейсом комісія Конгресу США з дослідження українського голоду 1932–1933 рр. не мала доступу до радянських архівів і працювала здебільшого з емігрантами, котрі пережили колективізацію й голод, а після Другої світової війни опинилися в Північній Америці. Свідки Голодомору не могли розібратися у хитросплетіннях

⁴ Северная коммуна (Петроград). – 1918. – 19 сентября.

⁵ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.44. – К., 1970. – С.38.

сталінської політики, але інстинкт жертв підказував, що влада мала намір фізично знищувати їх. Комісія відтворила на основі сотень свідчень картину подій і у квітні 1988 р. представила Конгресу США остаточний звіт.

У документі було вказано: «У 1932–1933 рр. Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців»⁶. Але це визначення базувалося на висновках істориків. Тому після завершення роботи комісії українські організації Північної Америки вирішили звернутися до правників. З ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні під керівництвом професора Дж.Сандберга. Представники північноамериканської діаспори обрали визначних правознавців, громадський і науковий статус яких служив в очах світової громадськості достатньою підставою об'єктивності їх суджень.

У листопаді 1989 р. комісія Дж.Сандберга опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні більшість її членів назвала надмірні хлібозаготівлі конфіскаційного характеру, тобто продрозверстку, та заявила: «Комісія вважає виправданим констатувати, що якщо геноцид проти українського народу мав місце, він суперечив чинним на той час нормам міжнародного права»⁷. Було визначено, що принцип незастосування зворотної сили законів лише формально може бути поширений на Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. Він належав до карного права, а остання перебувала поза його рамками, тому що не виносила вироків, а лише спонукала держави до співробітництва у запобіганні й засудженні геноциду⁸.

Юристи зазначили, що дослідження голоду 1932–1933 рр. в Україні має бути продовжене, щоб підтвердити висновок про геноцид новими фактами. І справді, вердикт комісії про надмірні хлібозаготівлі як безпосередню причину масового голоду був недостатнім. Переростання масового голоду у страхотливий Голодомор сталося, як буде показано далі, унаслідок вилучення в українському селі всього продовольства тривалого зберігання.

Р.Конквест: терор голодом як форма геноциду

Коли наближалися 50-ті роковини голоду в Україні, громадсько-політичні організації американської діаспори звернулися до директора Інституту українських студій Гарвардського університету О.Пріцака з пропозицією розпочати науковий проект, пов'язаний із цією трагедією. Той запропонував професорові Гуверівського інституту Стенфордського університету Р.Конквесту взятися за книгу про Великий голод в Україні.

Будучи фахівцем у галузі довоєнної історії СРСР і водночас талановитим літератором, Р.Конквест якнайкраще підходив на роль людини, яка могла б розповісти громадськості про українську трагедію. Розголос від книги на

⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 рр.: У 4 т. – Т.IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С.619.

⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Holodomor-Commission.pdf>

⁸ Там само.

цю тему мав бути гранично широким, тому що його попередня книга про Великий терор 1937–1938 рр. стала світовим бестселером. Існувала лише одна, але істотна перешкода: дослідник не знав ані української мови, ані джерел з історії радянської України. У книзі «Великий терор» він навіть не виокремлював українців із російської спільноти.

Справі зарадив О.Пріцак. У Мічиганському університеті працював один із перших фахівців української історії радянського періоду серед американців неукраїнського походження – Дж.Мейс. Колеги молодого дослідника, фахівці з історії Росії, більш ніж прохолодно сприймали його захоплення минулим України. Тому він погодився переїхати в Гарвард і допомогти Р.Конквестові зібрати фактичний матеріал для праці про Великий голод. Зусиллями обох учених рукопис книги «Жнива скорботи» було опрацьовано, він пройшов обговорення в українських громадах, був перекладений українською, російською та 1986 р. побачив світ трьома мовами майже одночасно⁹.

Книга «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» справила шокуєче враження на світову громадськість, яка вперше дізналася про заперечувану у СРСР трагедію з мільйонними жертвами. Ф.Сисин (Альбертський університет) присвятив окрему статтю аналізу рецензій на неї у пресі англomовного світу. Виявилося, що відразу після виходу праці у світ (1986–1987 рр.) Р.Конквест зібрав 53 відгуки, які далеко не всі були позитивними. У голови деяких рецензентів не вкладалася описана автором трагедія українського села півнікової давності. Відгуки на книгу друкувалися в газетах і журналах у 1988 (7), 1989 (3) і 1990 (1) роках¹⁰.

У передмові до англійського видання Р.Конквест висловив вдячність докторові Дж.Мейсу з Гарвардського університету за співпрацю і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису. Весь приголомшливий успіх від публікації книги дістався Р.Конквестові. Однак у розмовах зі мною Дж.Мейс признавався, що не претендував на частку цього успіху й задоволений тим, що здобув від співпраці з ушавленим професором кошти на реалізацію великого проекту «Усна історія українського голоду 1932–1933 рр.», а з 1986 р. очолив робочу групу комісії Конгресу США з розслідування Великого голоду в Україні.

Установлена Й.Сталіним інформаційна блокада трагічних подій початку 1930-х рр. у СРСР тривала нескінченно довго. Книга Р.Конквеста прорвала її та змусила першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького знехотя визнати факт голоду 1932–1933 рр., коли він 25 грудня 1987 р. виголошував урочисту промову з нагоди 70-річчя встановлення радянської влади в Україні. Перед українськими дослідниками відкрилася можливість працювати в архівах над проблематикою Голодомору й доносити до відома громадськості результати своїх здобутків.

⁹ *Кульчицький С. Джеймс Мейс.* – К., 2008. – С.42–43.

¹⁰ *Sysyn F. Thirty Years of Research on the Holodomor: A Balance Sheet / Contextualizing the Holodomor: the Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies / Ed. by A.Makuch, F.E.Sysyn.* – Edmonton; Toronto, 2015. – P.1–13.

Р.Конквест вивчив історію колективізації сільського господарства, яка здійснювалася «залізом і кров'ю», супроводжуючись загальносоюзним голодом і кількома регіональними голодоморами. Основну увагу він приділив Україні: лише два з наявних вісімнадцяти розділів присвячено трагічним подіям у Середній Азії, Казахстані, на Поволжі, Кубані й Дону.

Суть терору (якщо йдеться про державу) або тероризму (терор із боку особи або недержавної організації) одна: залякуючий, аж до фізичного нищення, вплив на людей із метою досягти бажаної лінії поведінки¹¹. Терор голодом Р.Конквест розглядав як засіб примушування селян працювати на державу, не ремствуючи на продрозверстку, тобто реквізицію врожаю зернових. «Ремствування» могло дорого обійтися хліборобам, як показував досвід початку 1920-х рр. Тоді з подачі В.Леніна радянська влада вперше застосувала терор голодом у південних губерніях України. Від серпня 1921 р. Американська адміністрація допомоги (АРА) рятувала голодуючих Поволжя, але в охоплені не меншою посухою південноукраїнські регіони її не пускали аж до початку 1922 р. – на тих теренах палахкотіли антирадянські повстання. Голодування знизило до нуля повстанський потенціал села: Н.Махно покинув Україну, подавшись в еміграцію, інші отамани скористалися амністією і припинили опір.

Р.Конквест уважав, що голод 1932–1933 рр. в Україні був наслідком вилучення у селян критичної маси зерна врожаю 1932 р. й подальшого небажання держави надати продовольчу допомогу голодуючим. Його бачення можна проілюструвати двома абзацами з книги «Жнива скорботи»:

«Сталін будь-якої миті міг би наказати видати хліб, але утримався аж до кінця весни (1933 р. – *С.К.*), знаючи, що голод був у самому розпалі. Те, що Сталін мав повний доступ до інформації, ще не означає, що він планував голодомор від самого початку¹². Але те, що він продовжував уживати заходів, які викликали голод, уже після того, як стало відомо про масову погибель, та ще й вимагав якнайсуворішого їх дотримання, ясно показує: він вважав голодомор прийнятною зброєю і користувався нею проти “куркульсько-націоналістичного ворога”. Не викликає сумніву те, що результати цієї операції були відомі ще до її початку. Коли сталінський режим у кінці 1932 р. віддав наказ про збільшення продрозверстки, він спирався на досвід 1918–1921 рр. Тоді збільшення продрозверстки закінчилося катастрофічним голодом. У Кремлі не могли не розуміти, що те ж саме трапиться і цього разу»¹³.

Таке уявлення про ситуацію передалося обом американським комісіям, які слідом за Р.Конквестом досліджували причини Великого голоду – Дж.Мейса

¹¹ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.

¹² Термін «голодомор» використовує перекладач. В англomовному варіанті книги – «голод».

¹³ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – Луцьк, 2007. – С.372.

та Дж.Сандберга. Зовнішня картина подій висвітлювалася більш-менш правильно. Проте ані Р.Конквест, ані Дж.Мейс, ані Дж.Сандберг, не маючи доступу до радянських архівів, не побачили основного – сталінського «нищівного удару» («сокрушительного удара»). Тому *кваліфікація Голодомору як геноциду у висновках американських дослідників кінця 1980-х рр. була непереконливою*.

Слід указати на ще одну важливу обставину: у дослідженні Великого голоду Р.Конквест закономірно відштовхувався від примусової колективізації сільського господарства. Його аргументація про геноцид спиралася на тезу, що депортуючи меншість селян у віддалені регіони країни або знищуючи її штучно влаштованим голодом, сталінський режим перетворював більшість на безгласну робочу силу в одержавлених колгоспах і державних радгоспах. Однак соціоцид не підпадав під визначення геноциду в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. У першому газетному відгуку на книгу, а потім у черговому перевиданні своєї класичної праці з економічної історії СРСР англійський фахівець А.Ноув висловився щодо аргументації Р.Конквеста про Великий голод як геноцид афористично: «Сталінський удар радше спрямовувався проти селян, серед яких було багато українців, аніж проти українців, серед яких було багато селян»¹⁴.

Американський історик і сам відчував слабкість своєї аргументації, адже занотував:

«Немає жодного сумніву, що проти Радянського Союзу потрібно висунути звинувачення у геноциді за дії проти України. Принаймні, такою була точка зору професора Рафаїла (так перекладено в україномовному виданні; насправді Рафаеля – С.К.) Лемкіна, автора проекту Конвенції. Та не так важлива формальна відповідність тих подій визначенню того, що ж таке геноцид. Навряд чи можна заперечити, що проти українського народу скоєно злочин: чи то в камерах смертників і таборах, чи в голодуючих селах проти мільйонів людей, котрі були цим народом»¹⁵.

У наступні роки термін «терор голодом» став непопулярним серед експертів і політиків, які прагнули ототожнити Голодомор із геноцидом. Дійшло до того, що вже в наш час перекладачі обох україномовних видань книги Р.Конквеста (1993 і 2007 рр.) замінили в її підзаголовку термін «терор голодом» («Terror-Famine») на термін, який був наслідком терору – «голодомор».

Концепція Р.Лемкіна

Автор терміна «геноцид» та законопроекту, який став Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду й покарання за нього Р.Лемкін виклав

¹⁴ Nove A. When the Head Is Off... The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine by Robert Conquest // The New Republic. – 1986, 3 November; *Idem*. An Economic History of the U.S.S.R. – London, 1989. – P.170.

¹⁵ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – С.316.

своє бачення Великого голоду в Україні у промові, виголошеній у вересні 1953 р. у Нью-Йорку на українському мітингу з нагоди 20-х роковин цієї трагедії. Готуючись до виступу, Р.Лемкін написав його текст під назвою «Радянський геноцид в Україні», який зберігається в Нью-Йоркській публічній бібліотеці. Професор Монреальського університету Р.Сербин віднайшов його та 2008 р. опублікував англійською й українською мовами¹⁶. Він же видав цей матеріал окремою книжкою зі своєю вступною статтею «Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду»¹⁷.

І раніше, і пізніше Р.Сербин неодноразово звертався до ідей, висловлених Р.Лемкіним, не тільки пропагуючи їх, а й полемізуючи з тими, хто фальсифікував цю концепцію¹⁸. Виступаючи на міжнародних заходах у різних країнах (до речі, Р.Сербин був організатором першої у світі наукової конференції з проблематики голоду 1932–1933 рр. в Україні, що відбулася в Монреальському університеті 1983 р.), він активно поширює концепцію Р.Лемкіна. Зокрема його останній виступ в Україні прокоментував професор В.Бойко¹⁹. За назвою статті в газеті «День» можна бачити, що Р.Сербин вважає за необхідне об'єднати підходи Р.Лемкіна й Р.Конквеста, Дж.Мейса в дослідженні Голодомору.

Концепція Р.Лемкіна стала відомою нам двома десятиліттями пізніше, ніж книга Р.Конквеста, хоч була сформульована на третину століття раніше. Логіка вимагає розглянути її після положень Р.Конквеста і Дж.Мейса про терор голодом як причину геноциду, узгоджуючи ці положення з наявними в розпорядженні сучасної історичної науки фактами, а також з ідеями, висловленими Р.Лемкіним. За такого підходу стає можливим відтворити реальну картину Голодомору та надати правникам надійний ґрунт для висновку про те, що ця українська трагедія справді була геноцидом.

Р.Лемкін пов'язував подію, якою був Великий голод в Україні, із процесом: систематичним винищенням української інтелігенції – мозку нації, священників і вищого духовництва – душі нації, великої кількості хліборобів – хранителів традицій, фольклору, музики, національної мови й літератури, національного духу України. Проти селян було застосовано найстрашнішу зброю – виморювання голодом. «Голод був потрібний радянській владі, – говорив Р.Лемкін на нью-йоркському мітингу у вересні 1953 р., – отже, вона

¹⁶ Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine / Ed. by L.Luciuk. – Appendixes. – Kingston, Ontario, 2008. – P.235–242; Сучасність. – 2008. – №11. – С.40–45.

¹⁷ Див.: Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). – К., 2009. – 208 с.

¹⁸ Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932–1933 and the United Nations Convention on Genocide // Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means / Ed. T.Hunczak, R.Serbyn. – New York, 2007. – P.34–44; Сербин Р. Осмислення Голодомору в світлі Конвенції ООН про геноцид // Архіви України. – 2008. – №3/4. – С.53–62; Його ж. R.Lemkin on the Ukrainian Genocide // Journal of International Criminal Justice, Oxford University Press, 2009, 7, no.1. – P.123–130; Його ж. Боротьба Івана Химки з «українськими митами»: хибні методи // Критика. – 2012. – №6. – С.15–18.

¹⁹ Бойко В. Необхідно переосмислити Голодомор: Лемкін та Мейс залишили нам добрі підказки // День. – 2018. – 29 січня.

створила його “на замовлення”, накладаючи надзвичайно високу зернову квоту як державний податок»²⁰. Таким чином, обґрунтування Великого голоду надмірним вилученням урожаю зернових уважав цілком достатнім і Р.Лемкін.

Сталінський «нищівний удар» був настільки замаскованим, що основна причина Голодомору залишалася незрозумілою впродовж багатьох десятиліть. Це заважало визнати його геноцидом. Захисники політики Кремля вказували на те, що радянський уряд велику частину врожаю зернових експортував, щоб здобути валюту для індустріалізації країни (Р.Лемкін теж визнав у промові цей незаперечний факт)²¹. Отже негаразди радянської економічної політики виправдовувалися аргументом, який неодноразово озвучував Й.Сталін: ми відстали від провідних держав на 100 років, нам треба за 10 років надолужити відставання, якщо цього не зробимо, нас зімнуть. Кінцевий висновок Р.Лемкіна звучав так:

«Якщо радянська програма досягне успіху, якщо інтелігенцію, священиків і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, що зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її об'єднавчі ідеї, які прокладали їй шлях і давали їй душу, тобто зробили її нацією, а не просто населенням»²².

Такий висновок дозволяв характеризувати довготривалу стратегію Кремля щодо України як насичену рисами геноциду. Однак Конвенція ООН вимагала шукати геноцид у подіях, а не у процесі, що тривав десятиліттями.

Вадою концепції Р.Лемкіна стало ув'язування в одному понятті трьох різних форм нищення українського народу імперською владою: асиміляції, етноциду, геноциду. Як дореволюційна, так і радянська Росія однаковою мірою претендувала на етнічну територію українців, їхню багатовікову історію, їхню етнічну самоназву та й на самих українців, вважаючи їх етнографічною «тілкою» «великоросів». У листопаді 1918 р. лідер партії конституційних демократів П.Мілюков в інструктивному листі російській делегації, що збиралася брати участь в Паризькій мирній конференції, писав, що «з українцями неприпустимі ніякі розмови», адже саме поняття «український народ» начебто «вигадане німцями». Мовляв, офіційне визнання слів «Україна» й «українці» неминуче потягне за собою зменшення російського народу на понад третину, відріже російські землі від Чорного моря. Коли б навіть «Україна на мировім конгресі й була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави

²⁰ Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні... – С.40.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.41.

завжди буде мати ґрунт і рацію»²³. Століттям пізніше керівник Російської Федерації В.Путін своїми заявами про українців і росіян як «один народ» фактично підтримав судження дореволюційних російських українофобів.

Зазначена вада концепції Р.Лемкіна зникає, якщо поєднати її в єдине ціле з концепцією Р.Конквеста, Дж.Мейса. Таке поєднання допоможе нам представити у властивому світлі формулу А.Ноува: нищівний удар сталінської держави-комуни насправді спрямовувався проти українців, серед яких було багато селян, а не проти селян, серед яких було багато українців.

Російська юридична система оцінила вибуховий характер опублікованої Р.Сербиным книги «Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні». 20 травня 2015 р. Мещанський районний суд Москви вніс її до федерального списку «екстремістських матеріалів». Тепер перетин кордонів Російської Федерації загрожує Р.Сербину ув'язненням – від 15 діб до 4 років²⁴.

Ленінсько-сталінська держава-комуна

Чому створена В.Леніним і вдосконалена Й.Сталіним держава-комуна виявилася морально та фізично здатною знищувати мільйони своїх громадян? Внутрішня готовність до нищення «класово чужих» прошарків суспільства існувала як елемент комуністичної ідеології. Догми «пролетарського інтернаціоналізму» давали карт-бланш для ліквідації «буржуазних націоналістів» у середовищі будь-якої нації в довільних кількостях. Ось тільки важко уявити собі, якими фізичними засобами держава спромоглася позбавити їжі мільйони селянських дворів на величезних просторах України та Кубані. Через три десятиліття після розпаду ленінсько-сталінської держави-комуни варто уважніше придивитися до особливостей її функціонування в найбільш хижі часи, які дістали офіційну назву періоду «побудови основ соціалізму».

Характеризуючи специфіку радянської влади, треба відштовхнутися від такого визначення Р.Пайпса: «Державна влада у країні формально належала ієрархічно організованим, демократично обраним радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»²⁵. Дійсно, народ, який уперше здобув суверенність після падіння самодержавства, утратив її після приходу до влади більшовиків і розгону ними демократично обраних Установчих зборів. Однак процитоване визначення показує, наскільки найбільш інформовані фахівці Західного світу не розуміли глибинної суті винайденого В.Леніним політичного режиму внаслідок тієї простої причини, що перебували поза ним.

В.Ленін скористався радами, які з'явилися в російських революціях 1905 і 1917 рр., щоб сформувати *унікальну в історії людства двоканальну державу з двома владними конструкціями – радянською, представленою в конституціях, і партійною – у конституціях не представленою*. На відміну

²³ Дорошенко Д. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С.411.

²⁴ Російський суд визнав екстремістом творця терміну «геноцид» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/26/148760/>

²⁵ Пайнс Р. Россия при большевиках. – Москва, 1997. – С.183.

від інших країн, ленінська держава-комуна не височила над суспільством, а занурювалася в нього. Ця держава не вдавала народну, вона справді була нею, хоч її населення суверенітетом не володіло. У 1917 р. повсталий народ створив ради робітничих і солдатських (здебільшого селянських за походженням) депутатів як органи свого революційного волевиявлення. Він дозволив більшовикам, котрі обіцяли йому все й відразу, оволодіти радами зсередини. Тим часом В.Ленін створював свою партію на засадах «демократичного централізму», які забезпечували крайній ступень централізації державного управління за зовнішньої демократичності, цілковиту слухняність нижчих за ієрархією ланок вищим і максимальну дисциплінованість. Ця партія витіснила з рад конкурентів та залишила в них, окрім більшовиків, тільки «співчуваючих» їм безпартійних депутатів. Перетворивши ради на свій філіал, вона зберегла організаційну відособленість, турбуючись про те, щоб населення обирало в радянські органи влади тільки тих, на кого вказували парткоми. Р.Пайпс говорив про «демократично обрані ради», але колишні «радянські люди» пам'ятають, що вони обирали в радянські органи тільки кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Він стверджував, що влада належала радам тільки формально, але й тут помилявся: ради наділялися повноцінною управлінською владою. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де вперше визначалися відносини між партією й радами, указувалося: «Партія старається керувати діяльністю рад, але не замінювати їх»²⁶.

Партія більшовиків, а точніше – її вожді брали на себе диктаторські функції. Після повернення з еміграції В.Ленін так визначив характер майбутньої влади: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо – на насильство»²⁷. Відразу після взяття влади вождь більшовиків створив матеріалізоване втілення цієї диктатури – органи державної безпеки. Обґрунтовуючи репресивні функції Всеросійської надзвичайної комісії у виступі на IX Всеросійському з'їзді рад (грудень 1921 р.), він заявив: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»²⁸.

«Влада трудящих» складалася з двох взаємопереплєтених вертикалей – партійної (диктаторської) й радянської (управлінської). Кожна компартійно-радянська ланка влади, яку назвали «радянською», «вгризалася» за горизонталлю в народну товщу всіма підконтрольними організаціями, будованими на засадах «демократичного централізму». Зокрема компартійна ланка – організаціями багатомільйонної партії, ще численнішим комсомолом із підпорядкованими йому спілками піонерів та жовтенят, жіночими й ветеранськими товариствами, натомість радянська – усіма державними установами, профспілковими, кооперативними, громадськими організаціями. Додаткова вертикаль державної безпеки перепліталася з партійною, користуючись послугами мільйонів наwerbованих пільгами або примусом секретних

²⁶ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.75.

²⁷ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.31. – С.341.

²⁸ Там само. – Т.44. – С.313.

співробітників (сексотів). Непідконтрольні владі громадські асоціації горизонтального типу були або знищені, або вертикалізовані. Занурившись у суспільство, *радянська держава здобула здатність організовувати всенародні рухи й кампанії* (наприклад, стаханівський рух, повоєнну «боротьбу за мир», на останньому етапі сталінщини – антисемітську кампанію).

Створені в Україні 1920 р. комітети незаможних селян надали державі істотну допомогу у стягненні продрозверстки, а на останньому етапі свого існування відіграли важливу роль у реалізації сталінського «нищівного удару», тобто в конфіскації всіх запасів продовольства тривалого зберігання у своїх більш заможних односельців. Ситуація в українському селі була майстерно відрежисована сталінським режимом, і навряд чи можна звинуватити голодних незаможників в організації геноциду: вони одержували конфісковане продовольство як бонус.

Колосальні можливості двоканальної структури політичного режиму в конструюванні нібито незалежних, але цілком підпорядкованих Кремлеві національних радянських держав не стали секретом для такого фахівця з російської історії, як Р.Пайпс:

«Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувалися і вводилися у склад нової радянської імперії, вони діставали фікцію державності за умови, що їх установи теж починали контролюватися («паралізуватися», за словами Леніна) РКП(б). Що ж до партії, то її Ленін зовсім не збирався подрібнювати за національною ознакою. Результатом ставав федералізм з усіма ознаками державності, здатними нібито задовольнити основні вимоги неросійського населення, який приховував жорстко централізовану диктатуру з центром у Москві»²⁹.

Справді, ради в кожній ланці владної вертикалі підпорядковувалися партійним комітетам. Вони «паралізувалися» партією, якщо у Кремлі вважали це за потрібне. Але вони були реальною владою, у тому числі в національних республіках. Вождам доводилося постійно стежити за тим, аби не втратити контроль над національними радами, і навіть за тим, щоб філіали РКП(б) у цих республіках зберігали лояльність щодо центру. Твердячи про другорядність національного питання і його підпорядкованість класовому, вожді насправді ставилися до національної периферії з підвищеною увагою. Особливо пильно вони наглядали за процесами, що відбувалися в Україні – найбільшій за людськими й матеріальними ресурсами національній республіці.

У політико-адміністративний та адміністративно-територіальний поділи країни було закладено принцип політизації етнічності. Ленінський уряд залишив губернський поділ для російських регіонів, а в неросійських створював національні політико-адміністративні або адміністративно-територіальні одиниці. За винятком національних районів, вони одержували назву

²⁹ Пайпс Р. Россия при большевиках. – С.184.

тієї національності, яка становила більшість населення. Титульними націями ставали українці в УСРР, молдовани в межах утвореної в її складі молдавської автономії, а також представники інших національностей – у межах утворених в Україні національних районів (росіяни, греки, болгар, поляки, німці, євреї). Люди тієї самої національності вважалися представниками титульної нації в кордонах власних адміністративно-територіальних утворень і представниками національних меншин – поза ними. Статус росіян в Україні був двозначним: офіційно вони вважалися національною меншиною в республіці, але неофіційно вожді більшовиків розглядали їх як титульну націю загальносоюзного масштабу. Українці у СРСР мали три різних статуси: представників титульної нації в УСРР, претендентів на титульну націю – у випадку об'єднання українізованих районів Північного Кавказу з УСРР (із чим були категорично незгодні у Кремлі), та національної меншини – в усіх інших регіонах. Коли вивчається питання, *проти кого в УСРР і на Північному Кавказі було спрямовано терор голодом (згадаємо наведену вище формулу А.Нова), важливо враховувати такі нюанси.*

Народи, яким Кремль спочатку дозволив жити у формально незалежних радянських республіках, здобули під час утворення СРСР конституційне право на вихід із федерації. Це були титульні нації з державницьким статусом. Усі інші (в автономних республіках і національних районах) задовольнялися принципом «учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»³⁰, але без державницького антуражу. Різниця між титульними націями союзних республік і всіма іншими полягала в тому, що першим перешкоджала вийти з СРСР і стати повноцінними націями партійна диктатура, а другі мали офіційний статус етнічних націй.

Слід визнати, що конституційне положення про можливість виходу союзних республік зі складу СРСР нікого не вводило в оману, адже всі розуміли, що воно не підкріплене законодавством і цілковито нереальне в умовах «диктатури пролетаріату». В.Ленін дозволив собі в довірчому листі, адресованому Й.Сталіну та іншим членам ЦК РКП(б), так висловитися з приводу цієї конституційної норми: «Дуже природно, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»³¹. Проте історики, які звикли вивчати те, що відбулося, не беруть до уваги звички політиків прораховувати можливі варіанти розвитку подій у майбутньому та робити реальні кроки для недопущення виникнення несприятливих для них ситуацій. *Така риса була особливо притаманна Й.Сталіну, який використовував державний терор переважно з превентивною метою.*

Справді, союзні республіки могли скористатися правом сецесії тільки у кризовій ситуації. Криза спричиняла послаблення або навіть зникнення силового поля компартійної диктатури, що тримало союзні республіки

³⁰ В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1969. – С.359.

³¹ *Ленін В.І.* Останні листи і статті. – К., 1989. – С.17.

вкупі. Водночас Кремль міг застосувати проти них превентивні репресії, аби запобігти розпадові багатонаціональної держави. Тому слід наголосити: попри свою пустопорожність, конституційна норма про можливість виходу із СРСР була смертельно небезпечною для народів, які прагнули незалежності.

У другій половині 1932 р. у СРСР виникла кризова ситуація. Ряд діячів російського уряду (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт) почали розглядати «генеральну лінію» ЦК ВКП(б) в її сталінському варіанті як загрозу для партії та країни. Розуміючи небезпеку, котра йшла в першу чергу від України, Й.Сталін 11 серпня 1932 р. під час відпочинку на Кавказі написав у Москву Л.Кагановичу, який залишався «на господарстві», довірчий лист із такими одкровеннями:

«Якщо не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж думають Реденс (голова ДПУ УСРР – С.К.) або Косіор (генеральний секретар ЦК КП(б)У – С.К.). Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (й поза) партії, *проти партії*»³².

У центральному компартійно-радянському керівництві «справи стали гірше» тільки в 1988–1991 рр. Тоді УРСР, користуючись нормами радянських конституцій, цілком легітимно вийшла зі складу СРСР. Натомість чеченська автономна республіка не змогла звільнитися з-під опіки Москви навіть після двох кровопролитних війн: автономні республіки були «прив'язаними» до держави, а не до партії.

Економічна катастрофа

Створювана В.Леніним держава була «робітничо-селянською», але позбавляла робітників і селян суверенності й забезпечувала вождям більшовизму політичну диктатуру. Та засновникові партії більшовиків була потрібна не тільки політична, а й економічна диктатура, тобто, як він висловлювався, «держава-комуна». Тому В.Ленін і його однодумці скористалися ідеями «Маніфесту Комуністичної партії» К.Маркса й Ф.Енгельса, щоб *експропріювати суспільство та зосередити володіння, користування, розпорядження засобами виробництва в контрольованій ними державі*.

Соціально-економічні перетворення в радянській Росії й поневолені нею національні держави відбувалися під комуністичним гаслом «ліквідації приватної власності на засоби виробництва». «Маніфест Комуністичної партії» безапеляційно стверджував: «Комуністи можуть виразити свою теорію

³² Сталин и Каганович: Переписка 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.274.

одним положенням: знищення приватної власності»³³. Класики марксизму поділяли комунізм на дві фази за ознакою *розподілу*: соціалізм із розподілом за працею та власне комунізм – із розподілом за потребами. Однак, на їхнє переконання, за *виробництвом* матеріальних благ соціалізм і повний комунізм не відрізнялися один від одного. Логіка у цьому була: ліквідація приватної власності на засоби виробництва мала супроводжуватися заміною вільного ринку *розподілом* матеріальних благ (за працею або за потребами). Уважаючи свою доктрину науковою, на відміну від попередніх утопічних комуністичних учень, К.Маркс та Ф.Енгельс запевняли, що ліквідація приватної власності обернеться появою власності колективної.

Фактично ж комуністичний експеримент вождів більшовизму призвів до появи такого симулякра, як «загальнонародна форма власності». Зроблена в 1930 р. поступка селянству, коли Й.Сталін погодився створювати артіль, а не комуні, тобто залишити селянам частину їхньої приватної власності, обернулася появою ще одного симулякра – «колгоспно-кооперативної форми власності» як початкового етапу на шляху її переростання у «загальнонародну». Насправді ж під час соціально-економічних перетворень 1920–1930-х рр. знищувалися попередні власники, а не приватна власність як така. *Володіння, користування й розпорядження засобами виробництва зосереджувалося на вершині компартійно-радянської піраміди влади.*

Якщо перейти з теоретичної площини у сферу реальної політики, то побачимо наполегливі намагання вождів більшовизму ліквідувати у ході «соціалістичного будівництва» ринок і товарно-грошові відносини. Наштовхнувшись натомість на економічний колапс у 1920–1921 рр., В.Ленін перейшов до нової економічної політики, а попередню політику охарактеризував без визначення конкретних персон або політичних сил, але досить рішуче: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»³⁴.

Починаючи новий штурм, центральним пунктом якого було позбавлення селянства приватної власності на засоби виробництва, Й.Сталін проігнорував це попередження. Згортаючи неп у грудні 1927 р., він домігся включення в резолюцію XV з'їзду ВКП(б) тези про те, що товарообіг з успіхами «будівництва соціалізму» дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінений апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»³⁵. Від 1929 р. мережа державної торгівлі почала ставати розподільчим апаратом, який постачав продовольство лише тим, кому держава видавала картки. Ринкова торгівля хлібом була заборонена, тому що негативно впливала на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари передавалися до фонду «отоварювання» хлібозаготівель.

³³ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // *Їх же*. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.422.

³⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.43. – С.203.

³⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – К., 1980. – С.41.

Спроба Й.Сталіна здійснити комунізацію села в першому кварталі 1930 р. наразилася на шалений опір селянства. Згадуючи ці події на лютого-березневному 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б), він зазначив: «Це був один із найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»³⁶. Показово, що в березні 1930 р. в УСРР відбулося 2945 заворушень проти 1275 у Центральній Чорноземній області, на Північному Кавказі та в районах Нижнього Поволжя, разом узятих³⁷. Л.Гриневич наводить десятки закликів українських повстанців боротися за відновлення Української Народної Республіки³⁸.

Суцільна колективізація села припинилася тоді на півроку, але з осені 1930 р. відновилася – уже в артільній формі. Колгоспники одержали право на присадибне господарство (з коровою, дрібною худобою і птицею), яке існувало під виглядом особистої власності, хоч насправді це була приватна власність. Артіль стала своєрідним «дволиким Янусом». Одним своїм «ликом» вона оберталася до планово-директивної економіки, а другим – дивилася на ринкову, тобто на живе виробництво, що функціонувало завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу передбачала наявність товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженій сфері сільсько-господарського виробництва, а й у всій економіці.

Й.Сталін уважав цю поступку селянству тимчасовою. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б), який відбувся у червні 1930 р., підкреслювалося, що *на даній стадії* основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – комуні»³⁹. М.Вознесенський, який тоді робив стрімку кар'єру в галузі економічного управління, пропонував широко застосовувати трудові одиниці («троди»), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудовнями». Прямий соціалістичний облік і контроль у трудових одиницях М.Вознесенський уважав нагальною справою⁴⁰. На XVII партконференції (січень – лютий 1932 р.) завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) О.Стецький і секретар Північнокавказького крайкому партії Б.Шеболдаєв назвали гроші й торгівлю «пережитками старого суспільства»⁴¹.

Ті дослідники, які встановлюють першопричину голоду 1932–1933 рр. у СРСР (не плутати з голодоморами в УСРР і на Кубані!), ведуть відлік подій з осені 1929 р., коли з'явилася стаття Й.Сталіна «Великий перелом» та рішення листопадового пленуму ЦК ВКП(б) про перехід до форсованої колективізації села. Проте руйнування традиційного укладу сільського життя шляхом насильницької колективізації слід уважати причиною голоду лише до певної межі. Першопричиною була спроба держави-комуні перейти, як у 1918–1920 рр., до позаринкових форм економічних відносин між

³⁶ Правда (Москва). – 1937. – 1 апреля.

³⁷ Viola L. Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996. – P.138–139.

³⁸ Гриневич Л. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.421–425.

³⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – С.431.

⁴⁰ Вознесенский Н.А. Хозрасчёт и планирование на современном этапе. – Москва, 1931. – С.12, 16.

⁴¹ XVII конференция ВКП(б): Стенографический отчёт. – Москва, 1932. – С.180, 193.

містом і селом. На практиці це виявлялося: а) у придушенні вільного ринку; б) у переході держави до придбання сільськогосподарської продукції (для постачання міського населення, армії та на експорт) шляхом її примусового вилучення в довільних кількостях. Узимку 1927–1928 рр. продрозверстка виникла у вигляді надзвичайних заходів, а в наступну зиму надзвичайні заходи стали звичайними.

Перехід держави від продподатку (функціонував за непу), який стягувався в певному відсотку від виробленої продукції, до конфіскаційної продрозверстки викликав такий самий ефект, як за ленінського штурму 1918–1920 рр., – *економічну катастрофу*. Новоутворені колгоспи занепадали, держава надолужувала свої втрати за рахунок споживчої норми селян, останні відповідали на це, щоб не померти з голоду, зосередженням трудових зусиль на присадибному господарстві, нехтуючи колективним, і так – із року в рік у дедалі зростаючому темпі. Дефіцит хліба в розпорядженні держави призводив до зняття з карткового постачання цілих категорій міського населення, скорочення експорту зерна й відповідно – зменшення валютних надходжень. Загроза неповернення іноземних короткострокових кредитів (довгострокові позики радянському уряду були недоступними) могла обернутися конфіскацією зарубіжної власності за судовими позовами. Довелося скоротити капіталовкладення у важку індустрію та на розбудову армії. Щоб здобути валюту для термінових платежів, уряд почав розпродаж унікальних творів мистецтва, але цим тільки обвалив ціни на зарубіжних аукціонах.

Довільність у розверстанні хлібозаготівельного плану знову актуалізує питання, яке поставив А.Нув: українці чи селяни?

Фактичні заготівлі хліба в Українській СРР у порівнянні з чотирма іншими хлібовиробними регіонами європейської частини Росії (Центральний Чорноземний район, Північний Кавказ, Середня Волга, Нижня Волга), разом узятими, виглядали так (у млн пудів)⁴²:

Рік	Україна	Чотири регіони європейської частини Росії
1930	436,7	400,1
1931	415,4	439,1
1932	262,6	432,1

Для порівняння: у 1925/1926 господарському році з України було вивезено 122 млн, а у 1926/1927 – 139 млн пудів зерна⁴³.

Питома вага УСРР у загальносоюзних хлібозаготівлях знижувалася з 33,4% у 1930 до 30,3% у 1931 і 23,5% у 1932 рр.⁴⁴ Однак це зниження не можна розглядати як зменшення тиску на Україну. Навпаки! Зниження обсягу хлібозаготівель за абсолютними й відносними величинами викликалося

⁴² Голод в СРСР: 1929–1934. – Т.2 (июль 1932 – июль 1933): Документы / Отв. ред. В.В.Кондрашин. – Москва, 2012. – С.19–20.

⁴³ Гриневич Л. Голод 1928–1929 років у радянській Україні. – К., 2013. – С.25.

⁴⁴ Там же. – С.20.

тим, що продрозверстка, будучи руйнівною для сільського господарства в усіх регіонах, виявилася особливо руйнівною саме в УСРР. Адже ані до революції, ані в роки непу республіка не давала стільки товарного зерна, скільки всі інші хлібовиробні райони європейської частини Росії разом узяті. Планування хлібозаготівель – річ цілком суб'єктивна, і ми не знайдемо документів, які проливали б світло на причини особливого тиску Кремля на Україну. Однак результат такого тиску лежить на поверхні. Сільське господарство УСРР виснажувалося, втрати врожаю зростали рік від року внаслідок побажання безпосередніх виробників ставитися з належною увагою до вирощування і зберігання збіжжя, яке держава забиравала в довільних кількостях. Оскільки урожай зменшувався в республіці істотно більшими темпами, ніж в інших регіонах СРСР, викликаючи скорочення частки УСРР у загальносоюзних хлібозаготівлях, держава забиравала собі ту його частину, котра повинна була забезпечувати як посівну кампанію наступного року, так і споживчу норму сільськогосподарських виробників. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., які тривали до весни наступного року, поглинули майже весь урожай і спричинили важкий голод. Лютою голодною смертю загинули десятки тисяч людей.

Голодомор датується двома роками, що цілком закономірно. Проте хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., які закінчилися голодом, і сталінський терор голодом, що розпочався у два останніх місяці 1932 р., – *це явища різного порядку*. Обидва голодування треба розвести у часі, щоб встановити, яку доказову базу маємо для кваліфікації Голодомору як геноциду.

Хлібозаготівлі зі врожаїв 1930–1932 рр. Й.Сталін використовував для покарання українських селян за опір колективізації, інтенсивність якого багаторазово перевищувала все те, із чим він зустрівся в інших регіонах. Отже сталінський терор спрямовувався не проти селян як таких, а проти українських селян. Мешканці УСРР це усвідомлювали – маємо досить документальних свідчень. Наприклад, у вересні 1932 р. службовець лісництва у с. Веприк Фастівського району, член КП(б)У Сосновський говорив односельцям: «В РСФРР зовсім інша республіка, селяни мають хліб та інше, так само, як ми раніше мали, а Україну так оголили, хоч тікай»⁴⁵. Тоді ж, у вересні 1932 р., співробітники ВУАН В.Денисенко і С.Глушко попросили свого колегу, який поїхав до Москви попрацювати в архівах, передати їхньому спільному вчителю М.Грушевському таке: «Щодо політичного становища слід сказати, що в Україні панує жахливий голод, вимирають цілком села й повіти, особливо підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно заламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розсіються по безкрайніх просторах Росії»⁴⁶. До М.Грушевського повідомлення не дійшло, а ми знаємо про цей факт тільки тому, що колега цих співробітників виявився сексотом органів держбезпеки.

⁴⁵ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С.259.

⁴⁶ Там само. – С.291.

Отже *українці* чи селяни? Поза всяким сумнівом, примусова суцільна колективізація супроводжувалася в радянському селі величезним спротивом селян. Але, як ми вже бачили з даних Л.Віоли⁴⁷, цей опір найбільш яскраво проявився в Українській СРР. Відповідь Й.Сталіна на протест була двоякою. У рамках усієї країни він у 1930 р. зробив істотну поступку селянам, відмовившись продовжувати колективізацію у формі комунізації. Проте одночасно він використав хлібозаготівлі як спосіб терору голодом, спрямованого проти українських селян. Треба взяти до уваги ще й те, що сталінський терор 1930–1931 рр. в УСРР поширився не тільки на селян, але й на «небільшовицьку» українську інтелігенцію (хоч «більшовицька» українізація в республіці аніскільки не припинялася), а також на національну церкву. У січні 1930 р. під тиском влади Українська автокефальна православна церква змушена була «самоліквідуватися» у зв'язку з інкримінуванням їй «антирадянської діяльності», зокрема «участі» у сфабрикованій органами держбезпеки «справі Спілці визволення України». Після цього почалося планомірне винищення владою священників і першоіерархів УАПЦ. Уся сума фактів свідчить про одне: радянська влада тероризувала українських селян як українців.

Події в українському селі ми розглядаємо під кутом зору геноциду. Тому важливо зафіксувати ту точку у відносинах між сталінською державою й селянами, коли державний терор голодом набув ознак геноциду. Голод першої половини 1932 р., який був наслідком репресивних хлібозаготівель зі врожаю 1931 р., не мав таких ознак. У радянського уряду ще не було наміру показово знищити кілька мільйонів українських селян, щоб змусити всіх інших відмовитися від спротиву владі в активній і пасивній формах.

Реагуючи на голод, уряд навесні 1932 р. наказав наркоматові зовнішньої торгівлі СРСР повернути з портів 15 тис. т кукурудзи і 2 тис. т пшениці. Зняте з експорту зерно передавалося Українській СРР. У Китаї, Персії та Канаді було закуплено 9,5 млн пудів збіжжя. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України до Закавказзя й перекинути 4 млн пудів зерна з Центрального Чорноземного району до УСРР⁴⁸.

Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі республіки, могли придбати хліб і привезти його додому. 18 червня 1932 р. в листуванні з Л.Кагановичем Й.Сталін роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»⁴⁹. Станом на середину липня 1932 р., як зазначалося в довідці секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів УСРР у пошуках продовольства виїхало до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинули 116 тис. біженців⁵⁰ (у республіці налічувалося в той час 484 райони).

Співробітники секретно-політичного відділу ОДПУ нарахували в Українській СРР із 1 січня по 15 липня 1932 р. 923 масових виступи проти

⁴⁷ Див. прим.37.

⁴⁸ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3 / Отв. ред. И.Зеленин. – Москва, 2001. – С.362–363, 365.

⁴⁹ Сталин и Каганович: Переписка 1931–1936 гг. – С.179.

⁵⁰ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.420.

влади, підкреслюючи, що республіка посідає перше місце серед регіонів за «антирадянськими проявами»⁵¹. Чим пояснити, що селянство слабо реагувало на неймовірно важку ситуацію, в яку потрапило завдяки діям влади? Масштаби антирадянської активності були незмірно меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра влаштувала масовий голод, – незмірно важчими. Причина лежить на поверхні: масовим розкуркуленням Кремль за два роки «вилучив» із села людей, які могли організувати боротьбу з державою.

Однак саботаж праці в колективному господарстві, який не вимагав організаційних зусиль, став в Україні одним із найяскравіших проявів загальносоюзної економічної катастрофи. Колгоспники втратили бажання співпрацювати з державою, яка їх грабувала. Іноземці були вражені масштабами саботажу. Керівник генерального консульства Польщі в УСРР Ю.Каршо-Седлевський доповідав у міністерство закордонних справ, що 27 вересня 1932 р. він здійснив поїздку літаком із Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан із сільськогосподарськими роботами. Шестигодинне перебування в повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано й засіяно не більше однієї шостої орних ґрунтів. Усюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч сезон осінніх сільськогосподарських робіт добігав кінця⁵². Італійський посол у СРСР Б.Аттоліко доповідав своєму уряду у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянством інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю, та його спротиві й небажання віддавати державі плоди своєї праці»⁵³.

Зробивши першу поступку селянству відмовою від комунізації села в березні 1930 р., Й.Сталін змушений був піти на не менш важливий компроміс у січні 1933 р. відмовою від продрозверстки. 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозверстки до податку. Цією ухвалою відкривалася нова економічна політика. А постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам. Визнавалося, що державі має надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про який колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Вирощене понад обсяг податкових зобов'язань зерно колгоспники могли використовувати на власний розсуд, у тому числі продавати. Відносини між колгоспами й державою почали стабілізуватися, тому що втрати під час вирощування врожаю тепер припадали на селян, а не на державу.

⁵¹ Там же. – С.441.

⁵² Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. – Warszawa, 2008. – S.126–127.

⁵³ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки / Упор. А.Граціозі. – Х., 2007. – С.168–169.

«Нищівний удар»

Повернімось, однак, до середини 1932 р., коли країна перебувала на піку труднощів, викликаних недолугою економічною політикою. На III конференції КП(б)У (липень 1932 р.) керівники радянської України зробили спробу оцінити втрати під час вирощування, обмолоту і транспортування врожаю 1931 р.: С.Косіор – у межах 120–150 млн пудів, О.Шліхтер – 150 млн, М.Скрипник – до 200 млн пудів. Не претендуючи на точність, ці цифри давали уявлення про масштаби втрат – до половини річного продовольчого фонду сільського населення республіки⁵⁴. У Кремлі, проте, ще не визріла тоді думка, що втрати врожаю визначаються незацікавленістю селян у роботі на колгоспному полі. Уважалося, що вони самостійно розподіляють вирощений хліб собі на користь, тобто «крадуть».

III партконференція мала затвердити хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. Найближчі співробітники Й.Сталіна – В.Молотов і Л.Каганович – змусили делегатів прийняти продиктований із Кремля план – 356 млн пудів по селянському сектору. Порівняно з минулорічним він скорочувався на 40 млн пудів, але навіть у зменшеному вигляді був непосильним для деградуючого сільського господарства Української СРР⁵⁵.

Ніхто не підраховував втрат урожаю 1932 р., але важко сумніватися в тому, що вони були істотно більшими, ніж у попередньому році. Хліб із зерновиробних регіонів надходив в уповільненому темпі, і політбюро ЦК ВКП(б) 22 жовтня 1932 р. відрядило надзвичайні хлібозаготівельні комісії: до УСРР – під керівництвом В.Молотова, а до Північно-Кавказького краю – на чолі з Л.Кагановичем.

Комісія В.Молотова наклала арешт на засипане зерно й почала конфіскацію всіх фондів, у тому числі насінневого. Під її диктовку було ухвалено постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада з однаковою назвою – «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Райвиконкомам приписувалося «організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах і радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до комор, на засипні пункти тощо»⁵⁶. Це означало, що держава санкціонувала масові обшуки з негайною конфіскацією наявних запасів зернових, адже відокремлювати «вкрадене» зерно від іншого ніхто й не збирався. У постановомах містився ще один зловісний пункт: про натуральне штрафкування м'ясом і картоплею тих, хто «зривав» план хлібозаготівель.

27 листопада 1932 р. Й.Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК ВКП(б) і президії ЦК ВКП(б). Заперечуючи особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, він назвав дві причини «продовольчих ускладнень», що їх почало відчувати міське населення: а) «проникнення» в колгоспи

⁵⁴ Кульчицький С. Создание советского строя // История Украины: Научно-популярные очерки / Под ред. В.Смолия. – Москва, 2008. – С.643.

⁵⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.252.

⁵⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. – К., 1992. – С.548.

й радгоспи «антирадянських елементів з метою організації шкідництва та саботажу»; б) «неправильний підхід» значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. «Було б нерозумно, – підкреслював ґенсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»⁵⁷.

Вираз «нищівний удар» («сокрушительный удар») без роз'яснення його суті пролунав через тиждень після прийняття постанов центральних органів УСРР, в яких ішлося про примару («повернення розкраденого хліба») і про частину справжньої (натуральні штрафи боржників за хлібозаготівлями м'ясом і картоплею) суті. У цілісному обсязі справжня суть ніколи не формулювалася на письмі, але є спосіб довести, що вона полягала в конфіскації всіх без винятку продовольчих запасів у селянських домівках. Постанова політбюро ЦК КП(б)У призначалася для партійних комітетів і вперше була опублікована тільки 1990 р. у збірнику документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Постанова Раднаркому УСРР була підписана В.Чубарем та опублікована наступного дня в газеті «Вісті ВУЦВК». Однак в їх розробці ані С.Косіор, ані В.Чубар участі не брали. З виданого В.Васильєвим і Ю.Шаповалом щоденника надзвичайної комісії можна дізнатися, що В.Молотов прибув до Харкова 29 жовтня, де два дні відпрацьовував, згідно з одержаними від Й.Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру. Потім надіслав їх на узгодження у ЦК ВКП(б), після чого змусив С.Косіора та В.Чубаря підписати постанови й, нарешті, відрапортував своєму патронові: «Збирали відбірний харківський актив для роз'яснення завдань у зв'язку з хлібозаготівлями, тому що в немалої частини українських працівників наявні опортуністичні хитання у цьому питанні»⁵⁸.

Й.Сталін узяв до уваги останнє зауваження В.Молотова. Заступника голови ОДПУ СРСР В.Балицького, який із 1919 по 1930 рр. працював в органах державної безпеки радянської України, у ці дні було призначено (зі збереженням союзної посади) особливовповноваженим ОДПУ по республіці. Поставлені ґенсеком завдання він озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. Документ починався твердженням про те, що наявні «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах й радгоспах, терор стосовно найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Робився висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдань: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття і розгром контрреволюційного повстанського підпілля та

⁵⁷ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.559.

⁵⁸ Командири Великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.36, 239.

нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі»⁵⁹.

В оперативному наказі по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. В.Балицький підбив підсумки діяльності «ударно-оперативної» групи, створеної з метою «нагального прориву» й «викриття контрреволюційного підпілля». Ця група чекістів виконала те, чого від неї очікував Й.Сталін, здійснюючи свій «нищівний удар» – «викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв'язок із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО», УНДО) і польським головштабом»⁶⁰.

Співробітники органів держбезпеки до ладу не знали, як називається центральний військовий штаб у Польщі – головний чи генеральний, але успішно впоралися з «опортуністичними хитаннями» серед місцевої партійно-радянської номенклатури під час терору голодом. Того, хто чинив опір нелюдським інструкціям із Кремля, звинувачували у «зв'язках з іноземними розвідками» й репресували.

Механізм застосування терору голодом спочатку перевірявся на селах, які тривалий час не могли розрахуватися з державою за хлібозаготівлями й опинилися на «чорній дошці». 6 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У і РНК УСРР занесли на «чорну дошку» перші шість сіл. 8 грудня С.Косіор повідомляв Й.Сталіну, що області піддали такому покаранню до 400 сіл⁶¹. Покарання полягало, як повідомлялося 8 грудня в газеті «Вісті ВУЦВК», у забороні будь-якої торгівлі, припиненні державного кредитування, дотерміновому стягненні позичок, «вилученні» організаторів зриву хлібозаготівель, «чистці» кооперативних і державних апаратів від «всіляких чужих і ворожих елементів». Однак перелічені форми покарання під час хлібозаготівель, які тривали з осені до весни наступного року, застосовувалися до всіх сіл. *Про що ж газети не повідомляли?* Італійський дипломат Л.Сіркана в листі з Новоросійська на адресу посла Італії у СРСР так описував ситуацію у «чорнодошкових» селах «на основі газетних повідомлень і прямого спостереження» (курсив мій – С.К.):

«Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану чорну дошку тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання; вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; *обишки і конфіскація продуктів*»⁶².

⁵⁹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – С.189.

⁶⁰ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За ред. Ю.Шаповала. – [Б.м.] [Канада], 2005. – С.297.

⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упор. Р.Я.Піріг. – К., 1990. – С.284.

⁶² Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки. – С.145, 147.

Розглянемо тепер найбільш поширений і в наші дні міф про те, що причиною Голодомору була конфіскація врожаю 1932 р. Цей міф активно поширювався сталінською командою, щоб вбити клин між селянами та міським населенням, яке починало голодувати внаслідок скорочення щоденної пайки хліба за картками чи взагалі зняття з карткового постачання певних контингентів жителів міст і новобудов. Мовляв, «куркулі» й «петлюрівці» прагнуть «задушити робітничий клас кістлявою рукою голоду»...

Безумовно, що селяни намагалися врятувати від державного обліку з наступною конфіскацією запаси хліба, які ще були в їхньому розпорядженні. Улюбленим сюжетом кіножурналів із новинами, що передували показу фільмів у міських кінотеатрах, стали дії активістів, котрі знаходили «чорні комори» в колгоспах і розкопували ями з зерном на селянських обійстях. 20 грудня 1932 р. почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи зі щоденника Л.Кагановича, до 4-ї год. наступного дня. С.Косіор, котрий повернувся з інспекційної поїздки по Дніпропетровщині, відзначив, що в області йдуть повальні обшуки, але вони дають тільки декілька кілограмів зерна на один двір. В.Балицький навів узагальнюючі відомості: за два тижні грудня чекісти виявили в республіці 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знайшли 700 тис. пудів зерна⁶³.

Хлібозаготівлі зі врожаю 1932 р. були не менш суворими, ніж роком раніше, тому що держава не бажала брати на себе втрати зерна, обумовлені недбалим ставленням селян до вирощування врожаю, який їм не належав. Заготівельники брали практично все, що знаходили в колгоспних коморах і в одноосібників. Це означало, що у селян не залишалося хліба на першу половину 1933 р., і їх чекав голод. Такий, мабуть, як голодування в першій половині 1932 р. *Однак насправді їх чекав Голодомор...*

Заготівельники робили вигляд, що вони заготовляють тільки хліб: у листопаді – грудні 1932 р. – у «чорнодошкових» селах, а у січні – лютому 1933 р. – по всій Україні та на Кубані. Вони справді заготовляли хліб, діючи взимку 1932–1933 рр. методом обшуків, а у січні – лютому 1933 р. – методом суцільних подвірних обшуків. Однак «заготовляли» вони не тільки хліб... Та спочатку треба уяснити собі, скільки прихованого від державного обліку зерна вони заготовили, хто дав сигнал не оминати обшуком жодного селянського подвір'я й коли це сталося.

Наприкінці січня 1933 р. ДПУ УСРР склало повторну довідку, яка ввібрала у себе дані від 1 грудня 1932 до 25 січня 1933 рр. За майже двомісячний період чекісти знайшли 14 956 ям, 621 «чорну комору» та 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1 718 500 пудів зерна. Щоб зробити сумарну кількість вагомішою, до зазначеної цифри додали й хліб, знайдений у так званих «озадках» (при переобмолоті соломи та полови), а також конфіскований у перекупників⁶⁴. Зіставленням цифр в обох довідках можна зробити кілька висновків. По-перше, наприкінці 1932 р. у Кремлі знали, що кількість

⁶³ Командири Великого голоду... – С.316.

⁶⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.299.

прихованого хліба незіставна з первинним хлібозаготівельним планом: 356 млн пудів. По-друге, мізерність обсягів прихованого зерна підтверджувалася кампанією хлібозаготівель з урожаю 1932 р., яка розтягнулася й на весь січень 1933 р. Під час усієї кампанії з УСРР було вилучено 262,6 млн пудів збіжжя. Схоже, заготівельники вилучили все, включно з насіннєвим фондом для весняної посівної 1933 р. Подвірні обшуки, які тривали у січні, додали до цієї цифри не більше 1 млн пудів зерна. Зрозуміло, що певну кількість ям чекісти не знайшли.

Виникає запитання: як зрозуміти адресовану українському селянству новорічну сталінську телеграму, зовнішня форма якої нагадувала ультиматум. *Незвичним було саме звертання керівника ВКП(б) до українського селянства* (використовуючи формулу А.Ноува, радше до українців, а не до селян), Парадоксальним був сам текст послання, в якому селянам пропонувалося віддати державі прихований хліб. Адже Й.Сталін знав, що в республіці немає великої кількості прихованого хліба. Однак причина появи цього короткого документа встановлюється аналізом його змісту без залучення додаткової інформації:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

- а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;
- б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання»⁶⁵.

Перший пункт телеграми попереджав: здавайте, інакше буде зле. Здавати вимагалось весь необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося «вкраденим» (наприклад, виявлене при повторному обмолоті «озадків»). Зміст другого пункту розкривався тільки у зіставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких треба було визначити. Яким способом? Тільки обшуком! *Отже сталінська телеграма стала сигналом до застосування суцільних обшуків.*

Селяни знали, що під час вибіркових обшуків, які тривали з листопада 1932 р., боржників за хлібозаготівлями штрафували м'ясом, у тому числі «живою» вагою, і картоплею, якщо не знаходили в них хліба. Отже йшлося про вилучення нехлібного продовольства, тобто продукції з присадибного господарства.

Найбільш авторитетний у Російській Федерації дослідник голоду 1932–1933 рр. В.Кондрашин у своїй узагальнюючій монографії процитував документ локального характеру й реакцію на нього з боку радянського уряду. У листопаді 1932 р. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю так рекомендував репресувати козаків станиці Новосільської:

⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.308.

«Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Дізнавшись про цю рекомендацію, В.Молотов у листі до секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаєвича назвав її «небільшовицькою» й такою, що випливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей брати будь-який хліб та де завгодно, не рахуючись і т. п.»⁶⁶.

В.Молотов навіть не повідомив М.Хатаєвичу, із чим треба або не треба «рахуватися», настільки «слизькою» була тема. Більше того, він перевів розмову на хліб, тобто на стратегічно важливий продукт, який держава повинна була мати, щоб нагодувати міста й не збанкрутувати на зовнішньоторговельному ринку. Він робив вигляд, що не йдеться про нехлібне продовольство, для вилучення якого в держави не було інших мотивів, окрім одного: створити ситуацію абсолютного голодування, *у такий спосіб знищити неокреслену кількість селян і тим самим змусити всіх інших працювати в колгоспах з повною віддачею*.

Центральна частина сталінського «нищівного удару» – це вилучення всього продовольства в уже голодуючому українському селі. Документи засвідчують, що випадки такої конфіскації траплялися й під час хлібозаготівель з урожаїв 1930–1931 рр. Однак документально підтверджено, як бачимо, що у Кремлі вирішили обмежитися при вилученні врожаю 1932 р. запровадженням законодавства про вилучення м'яса (сала) й картоплі у вигляді натурального штрафування «боржників», «контрреволюціонерів», «саботажників». Таке законодавство базувалося на нормі, запровадженій у Конституції РСФРР 1918 р. і Конституції УСРР 1919 р. Зокрема ст. 28 останньої звучала так: «УСРР визнає працю обов'язком всіх громадян Республіки і проголошує лозунг “непрацюючий не їсть”»⁶⁷.

Повчальна сентенція, запозичена комуністичними атеїстами з Біблії, у конституційних актах держави-комуни залишалася доволі абстрактною. Переведена у статтю поточного законодавства, вона трансформувалася у середньовічну практику позбавлення життя найбільш жорстоким способом – через позбавлення їжі. Купка нелюдів, які з'являлися перед народом двічі на рік на трибуні ленінського мавзолею, не бажали фіксувати на папері намір нищення мільйонів співгромадян позбавленням їжі. Але вони мали владу й не вагалися використовувати її саме таким жакхливим способом на підставі усних вказівок.

Однак залишилися очевидці Голодомору. Свідчення окремої людини суб'єктивні. Коли ж про позбавлення їжі у ході суцільних подвірних обшуків розповідали сотні й тисячі тих, хто пройшов у зловісному 1933-му випробування голодом, такі свідчення об'єктивізуються, тобто стають документом. Інститут історії України НАНУ опублікував у 2016 р. велику за обсягом книгу, складену з окремих рядків або абзаців з опублікованих спогадів.

⁶⁶ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, 2008. – С.216.

⁶⁷ Історія радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду: 1917–1936. – К., 1937. – С.118.

Саме тих рядків та абзаців, де йшлося про позбавлення людей усієї їжі⁶⁸. Свідчили люди, яких Голодомор застав у певному місці. Ті місця охоплювали всю територію України. В інтерактивному атласі Голодомору, розробленому фахівцями Гарвардського університету за участю істориків і демографів України, ці місця свідчень позначено на карті. Атлас доступний інтернет-користувачам від 2013 р. Отже документальна база для доведення сталінського злочину вже існує.

«Нищівний удар» не обмежувався конфіскацією продовольства. Поряд із цим до програми дій сталінської команди входила блокада – фізична та інформаційна. Мільйони українських селян у першій половині 1932 р. кинулися до Росії й Білорусії, щоб купити чи обміняти хліб для своїх родин. Уряд не перешкоджав, хоч сприймав це явище гостро негативно. Інша картина спостерігалася на початку 1933 р. У документальному виданні подано три матеріали, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Й.Сталіним із метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника проф. І.Зеленін у вступній статті відзначив, що основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. – написаний Й.Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки в передрукованому примірнику з'явився підпис В.Молотова⁶⁹.

Заключним етапом «нищівного удару» стала... урядова допомога голодуючим селянам. На відміну від конфіскаційного етапу, який тривав більше місяця у ситуації інформаційної блокади, ця допомога широко висвітлювалася у пресі. Р.Девіс і С.Віткрофт в опублікованій 2004 р. (і перевиданій російською мовою в Москві 2011 р.) монографії з історії сільського господарства СРСР під час голоду 1931–1933 рр. перелічили 56 партійно-урядових постанов за першу половину 1933 р. про виділення позичок і допомоги зерном голодуючим регіонам. За цими даними, продовольча допомога Україні складала 176,2 тис. т, Північному Кавказу – 88,5 тис., районам Нижньої Волги – 15,5 тис., а всім іншим, разом узятим, – 39,8 тис. т⁷⁰.

Якщо поділити продовольчу допомогу Україні (176,2 тис. т) на загальне число сільського населення, то кожній людині припадало б не більше півпуда зернохліба на півроку, тобто до нового врожаю. І це – у середньому. А допомагали насамперед «партійному й безпартійному активу». Переважна більшість селян, в яких посеред зими забрали спочатку хліб, а потім – усе інше продовольство, залишилися без допомоги, і кількість жертв майстерно відрежисованого сталінською командою голоду зростала з місяця в місяць аж до липня 1933 р.

Допомога голодуючим вважається найбільш переконливим аргументом відсутності у влади наміру застосовувати зброю голоду з метою фізичного нищення власного населення. Архівне агентство Російської Федерації 2009 р. видало колекцію кольорових відбитків документів Кремля з проблематики

⁶⁸ Див.: 1933: «І чого ви ще живі?» / Упор. Т.Боряк. – К., 2016. – 720 с.

⁶⁹ Див.: Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.32.

⁷⁰ Davies P.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – London, 2004. – P.214–224 (текст), 479–485 (таблиці).

Великого голоду початку 1930-х рр. Це книга (її наклад – 900 примірників) великого формату обсягом 520 сторінок. Гортаючи її, у читачів з'являється ефект присутності в архівосховищі. Зокрема вони бачать перші три постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. про надання 700 тис. пудів жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, машинно-тракторних станцій і машинно-тракторних майстерень, а також активу (партійному і безпартійному) колгоспів». Червона печатка ЦК ВКП(б), розгонистий підпис генсека червоними чорнилами⁷¹... Очільник відомства В.Козлов у передмові до збірника написав: «Російським історикам та архівістам немає чого приховувати. Усі документи відкриті, і ми пропонуємо, перед тим, як поважні міжнародні або національні державні структури захочуть висловитися з політичними оцінками про “голодомор-геноцид” в Україні, не поспішати з ними»⁷². Задля цієї тези якраз і створювалося надзвичайно недешеве видання, доповнене на додаток компакт-диском.

Тривалий час звинувачення вождів російського комунізму в геноциді українського народу обґрунтовувалося переважно кількісними параметрами Голодомору. Проте після трьох десятиліть дослідження раніше замовчуваної трагедії виникла можливість проаналізувати сталінський терор голодом крок за кроком і день за днем, щоб переконати світ у тому, що цей не перший та не останній злочин вождів був геноцидом. Важливо тільки одне: не давати волі емоціям, переконливо будувати систему доказів. У центрі цієї системи мають бути концепції Р.Конквеста, Р.Лемкіна.

Український народ, народ землеробів, має своєю Батьківщиною найбільшу у світі смугу родючих чорноземів. Живучи на цій благодатній землі, важко уявити собі, що люди можуть голодувати. Однак очільники ленінської партії, котрі прийшли до влади в Росії й почали будувати штучний соціально-економічний лад, тричі у ситуації мирного часу використовували терор голодом для впокорення українського народу – у 1921, 1932 і 1933 рр.

Застосовані владою різновиди терору голодом, про який розповідали Р.Конквест і Дж.Мейс, по-різному співвідносяться з вузьким визначенням геноциду в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. Є підстави стверджувати, що терор голодом у хронологічних рамках листопада 1932 – червня 1933 рр. мав усі ознаки геноциду. Адже вістря терору спрямовувалося саме проти українців, а не проти селян. У січні 1933 р. збіглися дві події: рішення Й.Сталіна завдати «нищівного удару» по УСРР і Кубані, тобто по громадянах радянської України й українцях Північного Кавказу, які домагалися возз'єднання з УСРР, а також відмова вождя від продрозверстки, що радикально змінювало економічні відносини між містом і селом. *Перша подія стосувалася*

⁷¹ Див.: Голод в СССР: 1930–1934 / Famine in the USSR: 1930–1934. – Москва, 2009. – С.244.

⁷² Там же. – С.7.

українських селян як українців, а друга – усього радянського селянства як соціальної групи.

Не менш важливо використовувати для обґрунтування Голодомору генцидом концепцію Р.Лемкіна. Вона створює широке історичне тло, не обмежуване навіть роками існування радянської України, на якому повинні аналізуватися конкретні події 1932–1933 рр.

Російсько-українська війна, котра триває вже п'ятий рік, переконала всіх у світі, що в Європі існує український народ зі своєю тисячолітньою історією. Україна вийшла з тіні Росії, в якій перебувала у часи Р.Лемкіна та Р.Конквеста. Українці скинули з себе лахміття ідеологічного симулякра «радянського народу як нової історичної спільноти», в якому їх звук бачити навколишній світ. І тепер, поважаючи пам'ять мільйонів співвітчизників, що загинули жахливою смертю, вони бажають добитися від міжнародної громадськості справедливої правової ідентифікації найбільшої у своїй історії трагедії.

REFERENCES

1. Davies, P.W. & Wheatcroft, S.G. (2004). *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933*. London. [in English].
2. Hratsiozi, A. (comp.). (2007). *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi u povidomlenniakh italiis'kykh dyplomativ. 1932–1933 roky*. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Hrynevych, L. (2003). *Vyivlennia natsional'noi identychnosti ukrains'koho selianstva v roky kolektyvizatsii*. In: V.Smolii (ed.). *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini: pryhyny ta naslidky* (pp.421–425). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kondrashin, V. (2008). *Golod 1932–1933 godov: tragediya rossijskoj derevni*. Moskva. [in Russian].
5. Konkvest, R. (2007). *Zhnyva skorboty. Radians'ka kolektyvizatsiia i holodomor*. Luts'k. [in Ukrainian].
6. Kulczycki, S. (2008). *Holodomor. Wielki Glód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*. Wrocław. [in Polish].
7. Kulchytskyi, S. (2008). *Dzheims Meis*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S. (1991). *Tsina «velykoho perelomu»*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kulchitskij, S. (2008). *Sozdanie sovetskogo stroya*. In: V.Smolii (ed.). *Istoriya Ukrainy. Nauchno-populyarnye ocherki*. Moskva. [in Russian].
11. Luciuk, L. (ed.). (2008). *Holodomor. Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine*. Kingston. [in English].
12. Makuch, A. & Sysyn, F. (2015) (eds.). *Contextualizing the Holodomor: the Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*. Edmonton; Toronto. [in English].
13. Nove, A. (1989). *An Economic History of the U.S.S.R*. London. [in English].
14. Nove, A. (1986). *When the Head is Off... The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine by Robert Conquest. The New Republic*. 3 November. [in English].
15. Pajps, R. (1997). *Rossiya pri bol'shevikakh*. Moskva. [in Russian].
16. Pyrih, R. (comp.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Serbyn, R. (2012). *Borot'ba Ivana Khymky z «ukrains'kymy mytamy»; khybni metody*. *Krytyka*, 6, 15–18. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Serbyn, R. (2008). Osmyslennia Holodomoru v svitli Konventsii OON pro henotsyd. *Arkhivy Ukrainy*, 3/4, (53–62). Kyiv. [in Ukrainian].
19. Serbyn, R. (2009). R.Lemkin on the Ukrainian Genocide. *Journal of International Criminal Justice*, 7, no.1, 123–130. [in English].
20. Serbyn, R. (2007). The Ukrainian Famine of 1932–1933 and the United Nations Convention on Genocide. In: T.Hunczak & R.Serbyn (eds). *Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by Other Means* (pp.34–44). New York. [in English].
21. Shapoval, Yu. (2005). Holod-henotsyd 1932–1933 rokiv v Ukraini [in Ukrainian].
22. Shapoval, Yu., Zolotariov, V. (2002). Vsevolod Balyts'kyi: osoba, chas, otochennia. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Sysyn, F. (2015). Thirty Years of Research on the Holodomor: A Balance Sheet. In: A.Makuch & F.Sysyn (eds.). *Contextualizing the Holodomor: the Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies* (pp.1–13). Edmonton; Toronto. [in English].
24. Viola, L. (1996). Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. New York. [in English].

STANISLAV KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net

THE REASONING FOR THE HOLODOMOR OF 1932–1933 AS A GENOCIDE IN THE LIGHT OF THE CONCEPTS OF R.CONQUEST AND R.LEMKIN

The article analyzes the reasoning by Robert Conquest and Raphael Lemkin for the Holodomor of 1932–1933 as genocide of the Ukrainian people. The focus is on the argument of British economist Alec Nove, an opponent of Conquest, who stated that "Stalin's blow had been directed against the peasantry, among which happened to be many Ukrainians, rather than against the Ukrainians, among whom there were many peasants". This argument did not allow identifying the Holodomor with the criteria of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of December 9, 1948. The author, basing on an analysis of historical sources found by researchers in recent decades, comes to the conclusion that Stalin's "crushing blow" was directed against Ukrainians, among whom there were many peasants, and not against peasants, among which there were many Ukrainians. It is proved that the contradictory nature of the concepts of R.Conquest (Terror-Famine) and R.Lemkin (the destruction of the Ukrainian intelligentsia – the brain of the nation, the clergy – the soul of the nation and the farmers – keepers of the national spirit) is purely external. In the main, both concepts are consistent with each other and should be used to reproduce the real picture of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people.

Keywords: Holodomor, genocide, Conquest, Lemkin, Nove, grain procurement, natural penalties; "black boards", terror by hunger.

АГЕНТУРНА СПРАВА «ЩУР» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ МЕТОДІВ АГЕНТУРНОЇ РОБОТИ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПРОТИ КЕРІВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Методи агентурної боротьби радянських органів державної безпеки проти керівництва ОУН та УПА розглядаються на прикладі агентурної справи «Щур», заведеної для пошуку керівника визвольного руху на Волині й Поліссі Д.Клячківського. Чітко простежується послідовна картина збору попередньої інформації на конкретну особу, формування мережі агентів і провокаторів, налагодження цілодобового нагляду за родичами розшукуваного. Матеріали справи також дозволяють поставити під сумнів усталену в історіографії тезу про проведення так званої «Оржівської операції», нібито спланованої з метою ліквідації Д.Клячківського. Видається, що смерть одного з лідерів ОУН та УПА стала випадковим доважком під час локальних дій внутрішніх військ НКВС і співробітників НКДБ проти виявленого повстанського підрозділу. Лише після з'ясування особи вбитого командира УПА-Північ, із метою виправдати свою нездатність захопити Д.Клячківського живим та підкреслити важливість роботи «органів», у надрах апарату радянської держбезпеки було сформовано легенду про масштабну «Оржівську операцію», яка нібито планувалася й реалізовувалася під керівництвом найвищих очільників НКВС і НКДБ УРСР.

Ключові слова: НКВС, НКДБ, агентурна справа, агент, донесення, УПА, УПА-Північ, ОУН, Клячківський («Клим Савур»), «Оржівська операція».

Багаторічне криваве протистояння між структурами українського визвольного руху та радянськими органами державної безпеки було одним із найскладніших у вітчизняній і світовій історії ХХ ст. Масштабні бойові операції, тотальна пропагандистська війна, гранична жорстокість і колосальна агентурна боротьба – основні складові цього «гібридного» двобою. Переважаюча військова машина радянської влади змогла впоратися з великими повстанськими з'єднаннями, але минав місяць – два після фронтальних зіткнень і розпорошені сили опору збиралися знову, змінювали тактику боротьби, продовжували підривати монополію тоталітарної влади на інформацію, підважувати її вплив на громадян. Керівництво органів держбезпеки та партійна верхівка розуміли, що одним із найважливіших завдань у контексті знищення опору має бути «виведення з ладу» керівників підпілля, людей, які у своїх руках тримали всі «нитки» боротьби, формували тактику, цементували спільними цілями. Зважаючи на культ конспірації, який панував у лавах ОУН, виявити і знищити (полонити) очільників руху можна було винятково з допомогою агентурної мережі. Як вони вибудовувалися, як збиралася інформація про об'єкт пошуку, які агентурні заходи втілювалися?

Інформація про це міститься у відповідних справах, що їх заводили співробітники органів держбезпеки на провідників українського визвольного руху.

Одним із перших керівників Організації українських націоналістів та командирів Української повстанської армії, які «сподобилися честі» заведення агентурної справи, був Дмитро Клячківський («Клим Савур»). Навколо деталей його загибелі є чимало суперечок. Більшість сучасних дослідників, які пишуть про смерть цього діяча, спираючись на звіти співробітників НКВС і НКДБ, підводять до думки про те, що командира УПА-Північ убили внаслідок проведення спеціальної масштабної «Оржівської операції», яку зуміли підготувати завдяки інформації, отриманій від полоненого Юрія Стельмахука («Рудий»)¹. Проте чи дійсно все було сплановано, а чи «чекістська» агентура випадково вивела силові структури на «Савура», а легенда про масштабний задум виникла лише як виправдання того, що керівника підпілля такого масштабу не зуміли (за сприятливих умов) захопити в полон? Наскільки ефективною була агентурна робота радянських «органів»? Як формувалася мережа агентів? На всі ці питання проливає світло агентурна справа, яка тепер стала доступною дослідникам.

Щонайменше від літа 1943 р. органи держбезпеки почали отримувати від комуністичних партизанів інформацію про те, що командування Українською повстанською армією здійснює «Клим Савур»². До кінця жовтня 1943 р., коли Червона армія ще вела важкі бої за Дніпро, 4-те управління НКДБ, яке опікувалося питаннями терору й диверсій у тилу противника, із допомогою своєї розвідки підтвердило достовірність партизанських донесень:

«31.10.43 р. надійшло повідомлення від оперативно-чекістської групи 4 управління НКДБ УРСР, яка оперує в тилу противника на території Рівненської області під керівництвом “Петрова” про те, що на чолі створеної бандерівцями т. зв. “Української повстанської армії” – УПА поставлений такий собі “Клим Савур”. За наказом “Клима Савура” здійснюється мобілізація всього українського населення в УПА – чоловіків у віці від 16 до 45 років, жінок – від 18 до 35 років, а також мобілізуються весь транспорт, продовольчі й фуражні бази. За суттю повідомлення “Петрова” поінформовані т. т. Меркулов, Хрущов і Судоплатов»³.

¹ Кентій А. Українська повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – 220 с.; Шаповал Ю., Веденєв Д. Пастка для «Щура» // Дзеркало тижня. – 2006. – 4–10 листопада. – №42. – С.8; Веденєв Д. Клим Савур: неизвестные обстоятельства гибели // Зеркало недели. – 2001. – 9–15 февраля. – №6. – С.6; Ковальчук В. Таємниця польової сумки «Клима Савура» // Мандрівець. – Вип.5. – Тернопіль, 2010. – С.65–69; Марчук І.В. Розшук радянськими карально-репресивними органами Д.Клячківського – «Клима Савура» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXIX. – Запоріжжя, 2014. – С.155–160; Його ж. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». – Рівне, 2009. – 168 с.; Його ж. Останній бій «Клима Савура» // Визвольний шлях. – 2003. – №3. – С.34–36; Motyka G. Cień «Kłyma Sawura» // Polsko-ukraiński konflikt pamięci. – Gdańsk, 2013. – S.13–20 та ін.

² Літопис УПА: Нова серія. – Т.4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ: Книга перша: 1943–1945. – К.; Торонто, 2002. – С.96.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.11.

Цілком очевидно, що перебільшена інформація про мобілізаційні заходи командування УПА змусила радянську сторону активізуватися, інтенсифікувавши підготовку до скорої зустрічі з імовірними масштабними викликами, насамперед отримати достовірні дані про загадкового «Клима Савура». Від цитованого вище повідомлення агента НКДБ «Петрова» й почала формуватися справа-формуляр №4/10 на тодішнього командира УПА-Північ Д.Клячківського.

21 листопада 1943 р. керівник оперативної групи НКДБ СРСР, яка діяла в околицях Рокитного на Рівненщині капітан Карасьов додатково повідомив своє командування про існування у структурі націоналістичного підпілля служби безпеки, яка підлягає «Климові Савуру» як «головному командирові УПА»⁴. До 6 грудня 1943 р. агентурі НКДБ удалося зібрати перші (частково достовірні) дані про Д.Клячківського:

«Командир УПА Клим Савур – 30 років, уродженець Галичини, українець, освіта середня, закінчив в Галичині спеціальні військові курси, перебув у Дубровицький район Рівненської області на початку вересня цього року. Прикмети: середнього зросту, нормальної статури, голова нормальна, очі карі, ніс із горбинкою, вуха великі, хода енергійна, гордий»⁵.

Очевидно, що такий скромний рівень поінформованості НКДБ про «Клима Савура» не був достатнім для повномасштабної «розробки». Тож розпочався збір даних про оточення і зв'язки командира УПА-Північ (якого співробітники НКДБ і після листопада 1943 р. помилково вважали головним командиром УПА).

Наприкінці січня 1944 р. держбезпека через заарештованого в Новограді-Волинському підпільника зуміла дізнатися про те, що в м. Корець мешкає особистий друг «Клима Савура» якийсь «Самоукін, ім'я та по батькові якого не встановлено, років 55, за національністю росіянин. У період німецької окупації був священиком, а також утримував майстерню прядок»⁶. Керівництво НКДБ на Рівненщині моментально отримало наказ встановити особу цього Самоукіна та доповісти про «можливість оперативного використання його або осіб, близько з ним зв'язаних, для теракту над К.Савуром»⁷.

На початку березня 1944 р. до рук НКДБ потрапила шеф зв'язку волинського крайового проводу ОУН «Ганя» (Параска Юхимчук), яка на допиті 10 березня описала зовнішність «Клима Савура» й намалювала схему приміщення, в якому він мешкав у січні 1944 р.⁸ Тоді ж, через агента «Зарубіжного», оперативники з'ясували, що «Клим Савур» і Роман Шухевич є різними людьми («до травня місяця 1943 р. головнокомандувачем УПА був

⁴ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.13.

⁵ Там само. – Арк.12.

⁶ Там само. – Арк.14–15.

⁷ Там само. – Арк.15.

⁸ Там само. – Арк.16–17.

якийсь “Юрко”⁹, прізвище невідоме. У травні 1943 р. головнокомандувачем УПА був призначений “Клим Савур”, справжнього прізвища та по батькові я не знаю. Ходили чутки, що він має прізвище Шухевич і є сином львівського адвоката, однак ці чутки не підтвердились¹⁰)¹¹.

Справжнім успіхом для НКДБ став арешт одного з провідних оунівських діячів на Волині політичного консультанта командування УПА-Північ, уроженця Київщини Лейби-Іцика Добровського («Валерія»). На допиті 17 березня 1944 р. він указав, які посади в підпіллі ОУН та в УПА обіймав «Клим Савур» і дав його дуже детальний, достовірний словесний опис включно з особливостями мовлення й жестикуляції¹².

Наприкінці березня 1944 р. чергові крупинки інформації про «Клима Савура» приніс агент НКДБ «Владимір», котрий указав на місце можливої дислокації керівника підпілля й командира УПА-Північ поблизу Свиначинського лісового масиву, а також додав, що той пересувається на легковому автомобілі «Фіат» із трьома охоронцями, що приміщення, в якому перебуває його штаб, постійно пильнують 10–12 озброєних людей, а вхід на територію штаб-квартири дозволено лише за перепустками комендатури¹³.

Як бачимо, за період роботи від жовтня 1943 до кінця березня 1944 рр. оперативники НКДБ уже знали, як виглядає «Клим Савур», мали у своїх руках декількох осіб, які були знайомими з ним особисто, намагалися встановити коло його знайомств, з’ясували, що він не є Р.Шухевичем, визначили кілька місць його ймовірної дислокації, установили чисельність охорони, спосіб пересування. Але, попри всі здобутки, справжні ім’я та прізвище «Клима Савура» залишалися невідомими. Також не було його фотографії.

Перші успіхи для енкадебістів, як це часто буває, прийшли з несподіваного боку. На початку липня 1944 р. мешканець Збаражжя Казимир Іванович Барчевський (1902 р. нар.)¹⁴, котрий, очевидно, в якийсь спосіб співпрацював із НКДБ, повідомив «органам» про те, що по сусідству з ним живе літня жінка Марія Прашко (77 років), син якої Іван здобув духовну освіту та є священником у Римі¹⁵. Разом зі М.Прашко мешкає ще одна старша жінка, прізвища якої агент не знав, але вказав на те, що її син Дмитро Семенович (1911 р. нар.) в юності товаришував з Іваном Прашком, а в 1938 р. був членом правління українського пожежно-гімнастичного товариства «Сокіл» у Збаражі¹⁶. Агент інформував, що цей Дмитро Семенович і є командувачем УПА «Климом Савуром» та керівником волинського крайового проводу

⁹ Очевидно, ідеться про Василя Івахова («Сом», «Сонар», «Рос»), який до травня 1943 р. фактично керував підрозділами повстанців. Загинув у сутичці з німцями 13 травня. Невідомо, чи мав він псевдонім «Юрко».

¹⁰ Попри це, навіть у червні 1944 р. окремі агенти НКДБ указували на те, що «Клим Савур» (або «Охрім») – це Р.Шухевич (див.: ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.26–27).

¹¹ Там само. – Арк.18.

¹² Там само. – Арк.20–21.

¹³ Там само. – Арк.23–24.

¹⁴ Там само. – Арк.37.

¹⁵ Там само. – Арк.33.

¹⁶ Там само.

ОУН «Охрімом»¹⁷. Більше того, агент зумів докласти групову фотографію членів правління збаразького «Сокола» за 1938 р.¹⁸, на якій указав Дмитра Семеновича. Фото негайно представили заарештованому Л.-І.Добровському («Валерію»), котрий ідентифікував Дмитра Семеновича як «Клима Савура» («На наданій мені фотографії я впізнаю командуючого УПА “Клима Савура”, він же “Охрім” [...] “Клим Савур” сидить у першому ряду, другий ліворуч, у пальті, без головного убору»¹⁹).

Про важливість ідентифікації зовнішності «Клима Савура» свідчить той факт, що допит Л.-І.Добровського в Києві проводили помічник начальника 4-го відділення Головного управління «Смерш» народного комісаріату оборони СРСР підполковник держбезпеки Богданов, старший слідчий слідчої частини НКДБ УРСР лейтенант держбезпеки Погрібний, старший оперативний уповноважений 4-го управління НКДБ УРСР капітан держбезпеки Долуда²⁰.

4-те управління Тернопільського обласного НКДБ отримало завдання негайно встановити прізвище «Клима Савура» – Дмитра Семеновича й зібрати максимальну інформацію про його родичів²¹. І вже до 23-ї год. того самого 8 липня 1944 р. до Києва (безпосередньо на ім'я наркома держбезпеки УРСР С.Савченка) було передано інформацію про те, що

«разом із Марією Прашко мешкає її сестра – Клятковська²² Текля (Фекла) Павлівна, 70 років, син її – Клятковський Дмитро Семенович, 1911–1912 року народження, у колишній Польщі закінчив 7 класів гімназії, виключався зі школи та був арештований поляками за націоналістичну діяльність. Деякий час у м. Збаражі працював продавцем у магазині, потім за цією спеціальністю працював в інших місцях, але де саме – не встановлено. У період 1939–1941 рр. буцімто арештовувався органами НКВС. [...] У період німецької окупації Клятковський Дмитро Семенович перебував у Львові, де працював і чим займався невідомо»²³.

10 липня 1944 р. всю зібрану інформацію про матір Д.Клячківського та про ідентифікацію його фотографії начальник 4-го управління НКДБ УРСР підполковник держбезпеки Сидоров відправив у Москву начальникові 3-го відділу 4-го управління НКДБ СРСР підполковникові держбезпеки Сташку²⁴. Того самого дня 4-те управління НКДБ УРСР ухвалило рішення про відкриття агентурної справи «Щур» – на Клятковського (Клячківського) Дмитра, Клятковську (Клячківську) Теклю, Прашко Марію та Прашка

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.33.

¹⁸ Там само. – Арк.36.

¹⁹ Там само. – Арк.33, 35.

²⁰ Там само. – Арк.35.

²¹ Там само. – Арк.33–34.

²² Деякий час енкадєбісти ідентифікували Д.Клячківського саме в такій помилковій формі – як «Клятківського».

²³ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.37.

²⁴ Там само. – Арк.38.

Івана²⁵. Основною метою, як зазначали співробітники НКДБ, мав стати пошук «прямих агентурних підходів до “Клима Савура” для його ліквідації»²⁶.

Одночасно керівники НКДБ дали завдання шукати в архівах відомства справу на Д.Клячківського, якого, за донесенням агентури, уже заарештовували радянські органи держбезпеки в 1940 р.²⁷ Невдовзі архівісти передали оперативним співробітникам довідку, де відзначалося, що Д.Клячківський (прізвище вказувалося правильно, але рік народження зазначено помилково – 1891), справді, 17 вересня 1940 р. потрапив під арешт як активний член ОУН, а у січні 1941 р. був засуджений до страти, яку 15 березня 1941 р. замінили на 10 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав. Його кримінальна справа зберігалася в архіві 1-го спецвідділу під номером 267094²⁸. Паралельно з цими заходами співробітники держбезпеки провели новий допит Л.-І.Добровського на предмет виявлення додаткової інформації про можливі місця дислокації Д.Клячківського, його охорону, звички, зовнішність тощо²⁹.

У той самий час, коли допитували Л.-І.Добровського й розсилали запити в архів, у Києві старший слідчий слідчої частини НКДБ капітан держбезпеки Бельченко допитав заарештованого Олександра Гавриловича Яценка, котрий у жовтні – листопаді 1943 р. перебував у «повстанській республіці Січ» на лівому березі р. Горинь як перекладач політичного відділу Головного штабу УПА (література з російської на українську мову)³⁰. Питання стосувалися зовнішності, одягу, поведінки Д.Клячківського³¹.

11 липня 1944 р. до «розробки» Д.Клячківського долучили показання агента «Мирослава», котрий був уродженцем Збаражжя й добре знав місцеву інтелігенцію. Проте він не зміг дати жодної точної інформації про особу «Клима Савура», окрім того, що бачив колись його у своєму рідному місті. При цьому інших членів правління товариства «Сокіл», представлених на фотокартці поряд зі Д.Клячківським, агент охарактеризував доволі розлого³². Також ніяких показань про «Клима Савура» не дав опитаний 13 липня 1944 р. агент «Солодкий», якого НКДБ готував для проведення терористичних актів за лінією фронту³³.

Проте наявної інформації та фотокартки вистачило для того, аби 17 липня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С.Савченко розіслав в обласні управління НКДБ західноукраїнських, а також Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей цілком таємний лист в агентурній справі «Щур»³⁴. Цікаво, що в документі Д.Клячківський (який далі йменувався

²⁵ Там само. – Арк.39.

²⁶ Там само. – Арк.39 зв.

²⁷ Там само. – Арк.40, 43.

²⁸ Там само. – Арк.42.

²⁹ Там само. – Арк.44–46.

³⁰ Там само. – Арк.49.

³¹ Там само. – Арк.47.

³² Там само. – Арк.54–54 зв.

³³ Там само. – Арк.57–58.

³⁴ Там само. – Арк.64.

Клячківським) і характеризувався як «доволі енергійна й вольова людина»³⁵, у картотеках заґратованих у 1940–1941 рр. розшукувався за невірним прізвищем, хоча інформація про арештованого Клячківського у слідства вже була. Тобто НКДБ ще не ідентифікував Клячківського та Клячківського як одну й ту саму особу.

На початку серпня 1944 р. слідчі НКДБ отримали ще одне підтвердження того, що на фотографії правління товариства «Сокіл» у Збаражі дійсно відображено «Клима Савура». Цього разу інформація походила від заарештованого головного лікаря групи УПА «Заграда» Никандра Йосиповича Сагайка, який особисто зустрічався з ним³⁶.

У той самий час органи держбезпеки заарештували уродженця Збаража Романа Хуткого, який був знайомий зі Д.Клячківським із довоєнних часів, у тому числі й за спільною діяльністю в товаристві «Сокіл». На допиті 2 серпня 1944 р. Р.Хуткий наголосив на тому, що справжнє прізвище «Савура» – Клячківський, а не Клячківський, і розповів про його довоєнне життя, проте жодних подробиць про роботу в ОУН не дав³⁷.

Більш «продуктивним» для НКДБ виявився інший заарештований друг Д.Клячківського – оунівець Василь Добротвор. Навіть зі скупих рядків агентурної справи помітно, що слідчі з повагою ставилися до нього. Його характеризували як кадрового члена ОУН, активного учасника антирадянського повстання, піднятого націоналістичним підпіллям восени 1939 р. у Збаражі. Зауважувалося, що арештований у березні 1944 р. В.Добротвор під час конвоювання спробував утекти, вирвавшись із рук конвоїрів і стрибнувши з мосту в річку. Покалічившись, 28-річний чоловік декілька місяців перебував у тюремному лазареті на лікуванні. На допитах він визнав своє знайомство зі Д.Клячківським із довоєнних часів через спільну участь в оркестрі й товаристві «Сокіл». Також він упізнав його на фотокартці та сказав, що у січні 1944 р. з розмови зі сотником УПА «Круком» довідався, що Д.Клячківський є керівником підпілля ОУН та УПА на Волині під псевдонімами «Охрім» і «Клим»³⁸. Це була важлива для слідства інформація, однак вона не наближала до розгадки місця перебування «Клима Савура», оскільки стосувалася початку 1944 р., тоді як була отримана наприкінці літа.

17 серпня 1944 р. Тернопільське обласне управління НКДБ відправило до Збаража свою агентку «Литвиненко», яка мала зустрітися з низкою знайомих Д.Клячківського від довоєнних часів і переказати їм «вітання», намагаючись таким чином з'ясувати, чи не з'являється він на своїй малій батьківщині. У розмові з мешканцем передмістя Збаража Сергієм Волошинським «Литвиненко» повідомила, що прибула з Чорткова й має вказівку від «одного пана» переказати вітання Д.Клячківському. На що С.Волошинський, за словами агентки, відповів: «Щиро вам дякую», і додав, що Д.Клячківського у Збаражі немає. При цьому «Литвиненко» стверджувала, що С.Волошинський

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.64.

³⁶ Там само. – Арк.74.

³⁷ Там само. – Арк.77.

³⁸ Там само. – Арк.78–80.

розмовляв неохоче, помітно хвилювався³⁹. Проте їй удалося ввійти в довіру до С.Волошинського і згодом той повідомив, що тривалий час учився та працював зі Д.Клячківським, охарактеризував його як «геніальну» людину і сказав, що на даний момент той перебуває на Волині⁴⁰. Також агентка відвідала Надію Бохінську (з сестрою якої, Марією, Д.Клячківський зустрічався в 1930-х рр.). Жінка розповіла про деяких знайомих Д.Клячківського до 1939 р. Проте чи випадково, а чи спеціально, але всі згадані нею особи були в еміграції, тобто поза межами досяжності для радянської влади⁴¹. Поїздка «Литвиненко» до Збаража змусила слідчих замислитися над тим, чи дійсно колишні знайомі не бачили Д.Клячківського з 1939 р.? 5 вересня 1944 р. слідчі НКДБ вирішили завербувати С.Волошинського⁴², аби через нього вийти «на зв'язок» з «Климом Савуром».

Проте справжнім проривом у справі Д.Клячківського став несподіваний арешт сотника Полтавського загону УПА Федора Грицишина («Подільця») наприкінці липня 1944 р. Він був уродженцем Вінницької області, колишнім командиром Червоної армії, оточенцем, полоненим, якого німці звільнили. Осівши на Волині Ф.Грицишин жив «у приймах» в Анастасії Бойко аж до мобілізації в УПА навесні 1943 р. Прослуживши понад рік у повстанців він дезертирував і намагався дістатися рідної Вінниччини, проте був затриманий співробітниками НКДБ і після низки допитів та відповідної обробки погодився на вербування. Новий агент отримав псевдонім «Сокіл» і 19 серпня 1944 р. разом із легендарним відділом псевдоповстанців був «виведений» у Ратнівський район Волинської області із завданням приєднатися до одного з великих угруповань УПА на Поліссі⁴³.

18 вересня 1944 р. «Сокіл» повідомив Ратнівський райвідділ НКДБ про те, що у серпні «Клим Савур» перебував у сусідньому з Ратнівщиною Дивинському районі⁴⁴ Брестської області Білорусії – на Хабовицьких хуторах. Агент зазначав, що охорона «Охріма» складалася з 10 повстанців у німецькій уніформі, озброєних автоматами й кулеметами Дегтярьова. Сам Д.Клячківський був у цивільному одязі. Після перебування на Хабовицьких хуторах він вирушив у напрямку лісового масиву Красний Бір на правому березі р. Стохід⁴⁵.

Також агентові «Соколу» 8 вересня 1944 р. на хуторі Доброділо біля с. Річиця Ратнівського району вдалося особисто зустрітися з командиром військової округи «Турів» Ю.Стельмашуком («Рудим»), від якого він отримав завдання формувати нову сотню УПА. Сам же «Рудий», за словами «Сокола», залишивши охорону подався на схід⁴⁶. Також агент подав детальну інформацію про чисельність, структуру, озброєння, командний склад і місця

³⁹ Там само. – Арк.87.

⁴⁰ Там само. – Арк.88.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк.90.

⁴³ Там само. – Арк.117.

⁴⁴ Згідно з районуванням 1940 р.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.118.

⁴⁶ Там само. – Арк.119.

дислокації, а також тактику з'єднань та відділів УПА на півночі Волинської й півдні Брестської областей⁴⁷.

Роботу «Сокола» слідство схвалило. Йому доручили встановити точне місце перебування Д.Клячківського й з допомогою агентів-бойовиків захопити Ю.Стельмашука⁴⁸. Для цього в НКДБ було розроблено спеціальний план. Виходячи з того, що Ю.Стельмашук («Рудий») доручив «Соколові» сформувати нову сотню УПА, органи держбезпеки вирішили скористатися такою нагодою:

«1. Дозволити агенту “Соколу” формування сотні УПА й укомплектувати цю сотню нашою агентурою, бойовиками з числа колишніх партизанів-українців, а також нашою перевіреною агентурою по лінії ОУН. 2. Для керівництва діяльністю з комплектування сотні ввести в її склад як заступника командира сотні нашого оперативного співробітника, котрий має бути фактичним організатором і керівником виконання поставленого завдання. 3. Для проведення визначених заходів розроблено детальний план, де передбачається: а) комплектування сотні нашою агентурою, її екіпіровка і спорядження; б) обставини вводу на керівну роботу у сотню оперативного співробітника; в) вербування та ліквідація окремих учасників указаної сотні УПА, які потраплять в її склад без нашої волі; г) організація зв'язку, у тому числі й радіозв'язку, між нами та оперативним співробітником; д) легендування бойової діяльності сотні з розрахунком досягнення особливої уваги з боку “Рудого” і “Клима Савура”; е) уведення на базу сотні агентури, яка відома та має зв'язки з “Климом Савуром” і “Рудим”; ж) охорона сотні від каральних заходів наших військ»⁴⁹.

Легендованій сотні УПА планувалося присвоїти криптонім «Тенета», а її фактичним організатором мав стати агент «Триликовський». Кадри до псевдосотні мали потрапляти під виглядом «дезертирів» із Червоної армії, «утікачів від радянських репресій», «звільнених» під час нападів на райцентри з районних тюрем, а також одинаки, котрі начебто «загубили» свої відділи УПА під час переходу фронту, місцева агентура НКДБ, НКВС⁵⁰. Псевдоповстанці мали проводити псевдобой з військами НКВС і навіть отримували дозвіл на знищення окремих радянських агентів у селах, зокрема тих, які, на думку «органів», були недостатньо активними або «непридатними для наших агентурних комбінацій»⁵¹.

Одночасно співробітники держбезпеки побоювалися, чи не вийде Д.Клячківський у Карпати, куди, за оперативними даними, передислокувалися окремі підрозділи УПА з Волині. Задля пошуків його у цьому регіоні у вересні 1944 р. було задіяно агента «Остапа», котрий «працював» проти підпілля в Карпатах та на Львівщині⁵².

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.120–121, 124–128.

⁴⁸ Там само. – Арк.122–123.

⁴⁹ Там само. – Арк.144–145.

⁵⁰ Там само. – Арк.147–148.

⁵¹ Там само. – Арк.149–151.

⁵² Там само. – Арк.134.

Додатково 12 жовтня 1944 р. органи НКДБ налагодили цілодобове спостереження за помешканням матері й тітки Д.Клячківського у Збаражі, узяли під «персональний контроль» усю кореспонденцію, поселили в їхньому домі «агента-внутренника»⁵³, а також почали агентурну «розробку» всіх знайомих Д.Клячківського у Збаражі з метою встановлення зв'язків та, за сприятливих обставин, вербування⁵⁴.

Того самого дня 12 жовтня 1944 р. «чекісти» під час допиту заарештованої підпільниці Уляни Дібровиної дізналися від неї, що від початку року Д.Клячківський послуговується також псевдонімом «Степан Мосур»⁵⁵. Одночасно енкадебісти активізували роботу з пошуків місця перебування його через завербованого в березні агента «Костянтина» (Григорія Івановича Коршуна, 1901 р. нар., священника з Любашівського району Волинської області), який мав високий авторитет і широкі зв'язки серед населення та у середовищі православного кліру⁵⁶.

Однак, незважаючи на активну роботу агентури, упродовж місяця жодних свіжих даних про місце перебування Д.Клячківського одержати не вдалося. 11 листопада 1944 р. агент «Олевський» повідомив у Волинське обласне управління НКДБ про те, що навесні 1944 р. «Клим Савур» переховувався в м. Холм на Збужжі. Для можливого виявлення командира УПА «Олевського» відправили до цього старовинного міста⁵⁷. Однак невдовзі (у грудні 1944 р.) від агента «Соломії» до НКДБ надійшла свіжіша інформація, згідно з якою Д.Клячківський у жовтні 1944 р. проводив нараду командного складу УПА в Мізоцькому районі Рівненщини, а потім на декілька днів зупинився на лікування у с. Дермань, де проживала його довірена лікарка Марія Рябчук («Медуна») – референт Українського Червоного Хреста крайового проводу ОУН на північно-західних українських землях⁵⁸. Зі слів агента також випливало, що «Клим Савур» серйозно хворий⁵⁹.

Ця остання інформація викликала особливий інтерес слідчих НКДБ. 19 грудня 1944 р. сам нарком держбезпеки УРСР С.Савченко рекомендував у ході агентурної розробки знайомих Д.Клячківського у Збаражі звернути «особливу увагу» на лікаря Павла Тарашука, який належав до кола близьких друзів «Клима Савура» ще до 1939 р.⁶⁰

Проте ані агентура, яка діяла у Збаражі, ані агенти «Олевський» у Холмі та «Сокіл» в УПА на Поліссі, ані агентка «Соломія» з УЧХ упродовж грудня 1944 – січня 1945 рр. не зуміли надати жодної конкретної інформації про місце перебування Д.Клячківського. Більше того, справа зі створенням легендарної сотні під командуванням «Сокола» провалилась, оскільки агент, котрий мав забезпечити сталий зв'язок НКДБ зі «Соколом», не зумів проникнути до підпілля.

⁵³ Там само. – Арк.136.

⁵⁴ Там само. – Арк.165–202.

⁵⁵ Там само. – Арк.153–154.

⁵⁶ Там само. – Арк.154.

⁵⁷ Там само. – Арк.236–237.

⁵⁸ Там само. – Арк.251.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – Т.2. – Арк.24.

Здавалося, питання вистеження «Клима Савура» відкладається на невизначене майбутнє. Аж раптом на допомогу енкадебістам прийшов випадок...

5 лютого 1945 р. агент Клеванського райвідділу НКДБ «Павло» повідомив молодшому лейтенантові держбезпеки Шатяєву й капітанові держбезпеки Платоненку (старший оперуповноважений та начальник Клеванського райвідділу НКДБ відповідно), що 24 січня до його помешкання навідалася жителька с. Суськ Олександрійського району Агафія Кулаковська, яка розповіла йому, що в ніч на 22 січня до неї приїхав мешканець с. Грабів Клеванського району активний повстанець Петро Бронувицький, котрий наказав їй донці Людмилі вирушити з пакетом у с. Пеньки Деражнянського району, до тамтешнього жителя Сталюка, та передати його «Мотрі». Після нетривалої суперечки Л.Кулаковська виконала розпорядження, віддавши пакет через родину Сталюків зв'язковій «Мотрі»⁶¹.

Дочекавшись повернення Л.Кулаковської додому П.Бронувицький поїхав до мешканця с. Суськ Якова Кондюка, залишив у нього коня, узяв у господаря якісь речі та з ними пішов у напрямку Лисої Гори, де ще за часів німецької окупації було облаштовано криївку, котру 17–18 січня 1945 р. повстанці, за словами агента, суттєво розширили й забезпечили великою кількістю продовольства. «Павло» стверджував, що криївка капітальна, має систему опалення (про що свідчив дим), у ній перебували від 10 до 30 повстанців⁶².

Нова інформація спонукала енкадебістів до дій. У погодженні з Клеванським райвідділом НКВС, райвідділ НКДБ розробив операцію проти повстанців, які базувалися на Лисій Горі. Первісно її планували на ніч із 6 на 7 лютого 1945 р. силами РВ НКДБ і РВ НКВС (50 бійців, котрі мали на озброєнні 40 автоматів, 8 ручних кулеметів, 3 міномети, гвинтівки)⁶³. Передбачалося, вирушивши о 1 год. 04 хв. з Клеваня, до 2 год. 30 хв. досягти с. Оржів, зробити двогодинний перепочинок і до 6-ї год. прибути у с. Суськ. Тут одна група (20 осіб) на чолі з керівником райвідділу Клеванського НКВС старшим лейтенантом міліції Проніним мала залишитись і о 8-й год. розпочати «прочісування» села, рухаючись у напрямку Лисої Гори. Друга частина загону (30 осіб, 4 ручних кулемети, 2 міномети) на чолі з командиром спецгрупи Циганковим мала просуватися з-під Суська на Оржівське лісництво до 8-ї год., обійти Лису Гору та зайняти позиції на північ від неї. Рівно о 8-й год. обидві групи повинні були з двох сторін рухатися в напрямку криївки на горі. При спробі відходу повстанців через поля в лісові масиви передбачалося знищити їх «кинджальним вогнем»⁶⁴.

Однак, судячи з усього, операцію відклали на декілька днів, остерігаючись того, що наявних сил (50 бійців) буде замало. Акцію перенесли на 12 лютого 1945 р. й долучили до її проведення ще 40 вояків внутрішніх військ НКВС зі складу 233-го стрілецького батальйону 20-ї стрілецької бригади⁶⁵.

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.1. – Арк.37.

⁶² Там само. – Арк.37–38.

⁶³ Там само. – Арк.41.

⁶⁴ Там само. – Арк.41–42.

⁶⁵ Там само. – Арк.35.

Саме ці 40 військовослужбовців отримали наказ просуватися північніше Суська попід лісом для того, «щоб обійти Лису Гору й узяти її в оточення»⁶⁶. Дорогою військовики НКВС помітили свіжі сліди, які йшли «на зустріч нашого руху», та пішли за ними. Через декілька десятків метрів енкавеєсівці побачили ще один слід – тепер у протилежному напрямку. Згодом виявили втоптану стежку, яка вела на захід⁶⁷. Пройшовши нею декілька десятків метрів, солдати побачили вогнище, що тліло й було замасковане кущами. Навколо лежала солома⁶⁸. Це свідчило про те, що тут було місце ночівлі групи людей. За 18–20 м від вогнища починалася лісова просіка, уздовж якої тягнулася свіжа стежка слідів. Ступивши на цю стежину енкавеєсівці почули шелест снігу, тріск кущів. Молодший лейтенант держбезпеки Шатяєв і начальник штабу 233-го стрілецького батальйону внутрішніх військ старший лейтенант Хабібулін, розділивши групу бійців, розійшлися в різні сторони. За хвилю група Хабібуліна вступила в бій. Повстанці, відстрілюючись, почали відступати у західному напрямку. Енкавеєсівці вдарили з ручних кулеметів, упівці відповідали з автоматів⁶⁹. Двоє повстанців прикривали відхід третього, який намагався відірватися від переслідувачів. У ході короткого бою цих двох застрелили, третій, котрий відступав у південно-західному напрямку, теж майже відразу загинув. Молодший лейтенант Шатяєв звітував:

«Я особисто встиг підійти до першого трупа, який намагався відійти. Сам він був високого зросту, блондин, років 30–35, із видовженим обличчям, частина зубів була вставлена з білої нержавіючої сталі, зокрема один верхній зуб і декілька в нижній щелепі з лівого боку. Він був одягнений у червоноармійський козушок, у шерстяних зелених брюках, озброєний автоматом ПППШ і пістолетом іноземного виробництва. При ньому була виявлена військова сумка, наповнена різноманітними документами ОУН–УПА, яка була мною взята. Глянувши на деякі документи та його особу, ставало очевидно, що це якийсь керівник ОУН–УПА»⁷⁰.

Судячи зі звіту, Шатяєв із Хабібуліним сперечалися, чи варто відразу ж забрати труп імовірного керівника до району. Проте Хабібулін, як старший у званні, наказав залишити всі тіла на місці загибелі та продовжувати операцію. Щоправда більше нікого з повстанців на Лисій Горі енкавеєсівці не виявили. Лише повернувшись до Суська, Шатяєв із Хабібуліним вивчили документи та повідомили командирів 233-го стрілецького батальйону внутрішніх військ НКВС про вбивство трьох повстанців. Саме від командування надійшла вказівка забрати трупи з лісу до с. Суськ⁷¹, де перебував штаб підрозділу, а згодом – до Рівного⁷².

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – Арк.36.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. – Арк.36, 56.

⁷² Там само. – Арк.15.

Уже ввечері 12 лютого 1945 р. начальникові головного управління по боротьбі з бандитизмом НКДБ СРСР О.Леонтьєву, наркомові внутрішніх справ УРСР В.Рясному й першому секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову повідомили про ліквідацію Д.Клячківського («Клима Савура») ⁷³. При загиблих були 3 автомати (2 ППШ, 1 ППД), 2 пістолети, 1 револьвер системи «Наган», 6 автоматних магазинів, 3 кишенькових годинники (один із них золотий), 160 патронів, 11 розгорток топографічних карт. У Д.Клячківського була також польова сумка з документами, орден Червоної зірки №327488 і гвардійський значок ⁷⁴.

Документи з агентурної справи «Щур» суттєво дисонують з усталеною в історіографії тезою про те, що для ліквідації або захоплення Д.Клячківського проводилася так звана «Оржівська операція» із залученням 4–5 тис. військовослужбовців внутрішніх військ НКВС (20-та, 24-та бригади) ⁷⁵. Версія про «Оржівську операцію» виростає з документів центрального апарату НКВС і НКДБ, які свідчать, що після полонення Ю.Стельмашука його вдалося допитати 8 лютого 1945 р. Хворий і поранений командир засвідчив, що мав останню зустріч зі Д.Клячківським на Оржівських хуторах 30 листопада 1944 р. і повинен був прибути на чергову розмову з ним 30 січня 1945 р. При цьому Ю.Стельмашук указав на те, що «Клима Савура» охороняють 2–3 бійців, а неподалік зазвичай дислокується відділ особливого призначення у складі 60 осіб. Буцімто, отримавши таку цінну інформацію, уже в ніч на 10 лютого Оржівські хутори було оточено підрозділами 20-ї та 24-ї бригад внутрішніх військ НКВС, які почали «прочісувати» місцевість і, виявивши групу з трьох повстанців, убили їх у перестрілці. Серед загиблих виявився Д.Клячківський ⁷⁶. Проте виникають запитання: як так швидко (за одну добу 9 лютого) вдалося спланувати й підготувати таку масштабну операцію? Чому такого важливого «державного злочинця», як Д.Клячківський, просто застрелили в бою, а не спробували захопити живим? Чому звіти, надіслані зі Львова й Києва до Москви, відрізняються від першого рапорту, написаного молодшим лейтенантом Шатяєвим, який не згадував про масштабну операцію, сплановану в Києві, а писав про локальні дії проти невідомого відділу УПА із залученням до сотні бійців внутрішніх військ і районних відділів НКДБ та НКВС, сплановану у Клевани? Більше того, в першому рапорті (написаному від руки) Шатяєв зазначав, що він оглянув тіло Д.Клячківського, зафіксував навіть металеві зубні коронки, але не впізнав у вбитому саме командувача УПА-Північ, хоча припустив, що це якийсь керівник (з огляду на наявність при ньому польової сумки з документами) ⁷⁷. Як офіцери НКДБ і НКВС могли йти на операцію із захоплення Д.Клячківського, не отримавши перед тим його фотографії й точний опис зовнішності?! Також Шатяєв указував на те, що начальник штабу 233-го батальйону старший лейтенант Хабібুলін відмовився забирати трупи вбитих до свого штабу у Суськ:

⁷³ ГДА СБУ. – Ф.2. – Спр.28. – Арк.103–105.

⁷⁴ Там само. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.2. – Арк.15.

⁷⁵ Див.: Марчук І.В. Розшук радянськими карально-репресивними органами Д.Клячківського-«Клима Савура». – С.155–160.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф.2. – Спр.1. – Т.1. – Арк.119.

⁷⁷ Там само. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.2. – Арк.55.

«Я запропонував старшому лейтенантові Хабібуліну, щоб узяв одного з трьох убитих бандитів, який за зовнішнім виглядом і наявністю документів був найцікавіший в оперативному плані, але старший лейтенант узяти бандита відмовився, але коли ми прибули на місце у с. Суськ (штаб), подивилися документи і я розповів, що це має бути велика фігура, тоді майор (командир батальйону – *І.П.*) розпорядився, щоб усіх бандитів привезли у Суськ, що й було зроблено. Після того, як привезли бандитів, ми склали акт опису майна, яке належало бандитам. Після того, як подивилися документи, які знаходилися в бандита, я їх хотів забрати з собою, але вони мені категорично у цьому відмовили, навіть не хотіли дати акт опису майна, що належало бандитам»⁷⁸.

Тобто тіла вбитих на деякий час просто покинули в лісі (де їхні обличчя могли понівечити лисиці або вовки так, що опізнати було б уже неможливо), навіть не вилучивши всього, що було при них. Цілком логічно поставити питання, а де ж та «масштабна і блискуче підготовлена» операція проти «Клима Савура», і чому начальник штабу батальйону Хабібулін не мав поняття, як виглядає Д.Клячківський? Ризикнемо припустити, що жодної операції насправді не було. Схоже, що її дуже швидко вигадали київські, львівські та рівненські «чекісти», щоб прикрити очевидний провал – випадкове вбивство Д.Клячківського, якого слід було спробувати захопити живим. На такий висновок наштовхують ще й інші нюанси. Так, у першому повідомленні «по ВЧ» на ім'я Л.Берії, яке 13 лютого 1945 р. о 17 год. 40 хв. направив зі Львова нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясной, зазначалося, що буцімто на основі показань Ю.Стельмашука проводилася операція «з завданням захопити» «Клима Савура»⁷⁹. Саме «захопити», а не «ліквідувати». Далі у цьому повідомленні не йшлося про задіяння в операції двох з'єднань військ НКВС, а лише про «загін 20-ї бригади внутрішніх військ під командуванням начальника штабу 233 осіб⁸⁰ старшого лейтенанта Хабібуліна»⁸¹. Намагаючись виправдати загибель Д.Клячківського, В.Рясной стверджував, що «захопити живими цих бандитів не було можливо, вони відстрілювались з автоматів і вбили одного червоноармійця»⁸². Тобто нарком внутрішніх справ УРСР намагався переконати наркома внутрішніх справ СРСР у тому, що 40 військовослужбовців, які оточили 3 (!) повстанців, не мали можливості взяти їх живими! Нагадаємо, що в убитих було 3 автомати та всього лише 160 патронів, що в умовах інтенсивного бою, за високої скорострільності автоматичної зброї, дозволило б їм оборонятися буквально декілька хвилин, а далі – або полон, або самогубство. Проте з рапорту все того ж Шатяєва випливає, що «Клима Савура» і його охоронців ніхто й не намагався захопити живим чи пораненим: «[...] його (тобто Д.Клячківського – *І.П.*) сержант одним

⁷⁸ Там само. – Арк.56.

⁷⁹ Там само. – Ф.2. – Спр.2. – Т.2. – Арк.173 зв.

⁸⁰ Окремого стрілецького батальйону.

⁸¹ ГДА СБУ. – Ф.2. – Спр.2. – Т.2. – Арк.173 зв.

⁸² Там само. – Арк.173 зв. – 174.

пострілом із гвинтівки вбив»⁸³. Отже по ногах не стріляли, щоб узяти оунівця живцем. Дивна ситуація. Офіцер Шатяєв і його підлеглі розуміють, що двоє повстанців намагаються прикрити відхід третього, який, очевидно, важлива персона. Вони буцімто проводять операцію із захоплення «Клима Савура» та можуть припустити, що той, хто втікає під прикриттям охоронців, і може бути «Климом Савуром». Але при цьому вбивають його прицільним пострілом та після зовнішнього огляду тіл залишають їх у лісі, повертаючись у місце дислокації батальйону у с. Суськ. Більше того, якщо вірити в легенду про «Оржівську операцію», то Хабібулін мав бути поінформованим про те, що з Д.Клячківським будуть 2–3 охоронці (як про це на допитах начебто розповів Ю.Стельмашук). Тобто начальник штабу 233-го батальйону 20-ї бригади внутрішніх військ НКВС не припустив, що наштотувхнувся саме на «Клима Савура». Така ситуація, на наш погляд, могла бути тільки в одному випадку – пошукова група держбезпеки не шукала ніякого Д.Клячківського, а проводила стандартну військово-чекістську операцію проти ймовірної «банди» чисельністю 15–30 осіб, яка мала криївку на Лисій Горі. «Клима Савура» та його охоронців сприйняли за звичайних повстанців, убивши їх у бою та продовживши наступ до головної своєї мети – криївки. Це пояснює дії Хабібуліна, який відмовився зібрати трупи та доставити їх негайно у штаб, адже його завданням було не полювання на Д.Клячківського, а знищення повстанського загону. І лише подальші рапорти в Москву починають «обростати» подробицями про так звану «Оржівську операцію». «Чекісти» спробували використати випадкову ліквідацію Д.Клячківського «з користю» для себе, перетворивши провал на тріумф. У Москві позитивно відреагували на перші повідомлення про смерть Д.Клячківського і причетні до цієї справи в республіці почали готувати рапорти на присвоєння собі нагород. Надалі з'являтимуться нові й нові «героїчні» подробиці. Так, у довідці про «Оржівську операцію», складеній у квітні 1945 р., читаємо:

«Виходячи з отриманих (від Ю.Стельмашука – *І.П.*) даних, було ухвалене рішення в ніч на 10 лютого 1945 р. частинами 20-ї і 24-ї бригад ВВ НКВС Українського округу оточити хутори Оржева і прилеглі до нього населені пункти та лісові масиви. Хід операції контролювався керівним чекістським складом (!), шляхом безпосереднього виїзду в район дій частин 20-ї і 24-ї бригад. На місці надавалася практична допомога командирам частин та з'єднань. Хутори Оржева, прилеглі до нього населені пункти й лісові масиви впродовж п'яти діб було піддано систематичному та детальному обшуку. Оперативним складом із допомогою виїзду на місце операції із затриманим “Рудим” було встановлено дві явочних квартири “Клима Савура”. Упродовж 10 та 11 лютого частинами 20-ї і 24-ї бригад у районі Оржівських хуторів виявлено й розгромлено особисту охорону “Клима Савура” – відділ особливого призначення – сам бандкерівник “Узбек” був убитий. [...] У ніч на 12-те лютого, на основі рапортів військових командирів та оперативних

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.2. – Арк.55.

співробітників, було вирішено більш детально прочесати лісові масиви й поширити рамки операції на весь Клеванський район, з охопленням прилеглих до Клеванського району лісів. Прочісування лісів і лісових масивів покладалося на розвідувально-пошукові загони. 12-го лютого 1945 р. розвідувально-пошуковий загін начальника штабу 233 осіб – старшого лейтенанта Хабібуліна, у районі Оржівських хуторів виявив на снігу свіжий слід та організував переслідування. У результаті переслідування в лісовому масиві за 5 км на північний-схід від Оржівських хуторів була заскочена бандгрупа у складі 3 осіб. Вони вчинили збройний опір, у результаті якого бандгрупу було ліквідовано»⁸⁴.

Читаючи такий документ складається враження, що «чекістам» явно не хотілося відставати від Червоної армії, тож випадкову ліквідацію «Клима Савура» подали як масштабну операцію із задіянням безпосередньо вищого керівництва органів держбезпеки УРСР. Продовженням цієї маніпуляції стали довгі нагородні списки, адже «за захоплення» Ю.Стельмашука та «за захоплення й ліквідацію» Д.Клячківського було вирішено відзначити 73 особи⁸⁵. Так, до нагородження орденом Червоного прапора представили вісьмох (у тому числі й командирів 20-ї та 24-ї бригад, старшого лейтенанта Х.Хабібуліна, командирів відділень тощо); орденом Вітчизняної війни I ступеня – вісімнадцятьох (серед них заступника начальника відділу боротьби з бандитизмом НКВС УРСР полковника М.Арутюнова, начальника відділу боротьби з бандитизмом Рівненського обласного управління НКВС УРСР майора М.Гаврилова, заступника начальника управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР підполковника Т.Гриценка тощо); орденом Вітчизняної війни II ступеня – тридцять одну особу (у тому числі заступника начальника відділення управління боротьби з бандитизмом НКВС УРСР капітана держбезпеки В.Клименка, начальника 3-го відділу відділення боротьби з бандитизмом Рівненського управління НКВС УРСР майора С.Колесова); медалью «За відвагу» – п'ятьох (головним чином сержантів і рядових)⁸⁶. Згодом начальник внутрішніх військ НКВС Українського округу генерал-лейтенант М.Марченков дещо відкоригував список, скоротивши кількість претендентів на орден Вітчизняної війни I ступеня до дванадцятьох, а II ступеня – до п'ятнадцятьох осіб⁸⁷. Зокрема залишилися прізвища головним чином офіцерів і бійців 20-ї та 24-ї бригад військ НКВС, натомість «випали» всі начальники відділів «по боротьбі з бандитизмом», які нібито планували «Оржівську операцію».

Дивує, що у цих чималих списках не знайшлося місця ані керівникові Клеванського райвідділу НКВС старшому лейтенантові Проніну, ані очільникові Клеванського райвідділу НКДБ капітанові Платоненку, ані молодшому лейтенантові НКДБ Шатяєву. А саме ці люди, як випливає з агентурної справи «Щур», отримавши інформацію від «Павла», організували та

⁸⁴ Там само. – Ф.2. – Спр.7. – Т.1. – Арк.192.

⁸⁵ Утім в поіменних нагородних списках тільки 62 прізвища (див.: Там само. – Арк.141).

⁸⁶ Там само. – Арк.142–146.

⁸⁷ Там само. – Арк.149–151.

провели локальну військово-чекістську операцію, під час якої випадково загинув Д.Клячківський. Проте, цілком очевидно, що вони не вписувалися в картину так званої «Оржівської операції», тому їх і залишили без нагород.

Тим часом, «запущена» у справі Д.Клячківського агентура навіть після смерті командира УПА-Північ мала продовжувати роботу над «ліквідацією його оточення»⁸⁸. Зокрема агенти НКДБ «Соломія» та «Зоряка» встановили контакт з однією з керівників Українського Червоного Хреста шефинею пункту зв'язку волинського крайового проводу Марією Рябчук («Медуною»). Контакт виявився настільки вдалим, що агентці «Зорці» вдалося стати «помічницею» «Медуни» й узяти під контроль частину зав'язків крайового проводу⁸⁹. З її допомогою, а також із допомогою агента «Сокола» НКДБ сподівався швидко розгромити структури ОУН та УПА на Волині й Поліссі.

Підсумовуючи, зазначимо, що матеріали агентурної справи «Щур» дають надзвичайно повну та рельєфну картину того, як, завдяки широко розгалуженій мережі агентури, радянським органам держбезпеки вдавалося крок за кроком збирати дані про Д.Клячківського, а також наскільки велику роль у нагромадженні агентурної інформації та її подальшій реалізації відіграв випадок. Документи агентурної справи однозначно вказують на випадковість загибелі «Клима Савура», тоді як цілеспрямовані агентурні пошуки не дозволяли вийти на кінцевий результат – захоплення командира УПА-Північ живим для подальшого використання в ліквідації структур повстанської армії та оунівського збройного підпілля.

REFERENCES

1. Vedeneev, D. (2001, February 9–15). Klim Savur: neizvestnye obstojatel'stva gibeli. *Zerkalo nedeli*, p.6. [in Russian].
2. Kentii, A. (1999). *Ukrains'ka Povstans'ka Armiiia v 1944–1945 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kentii, A., Lozytskyi, V., Pavlenko, I. (comps.). (2002). *Borot'ba proty UPA i natsionalistychnoho pidpillia: informatsiini dokumenty CK KP(b)U, obkomiv partii, NKVS–MVS, MDB–KDB. Knyha persha: 1943–1945. (Vol.4. Litopys UPA. Nova seriia).* Kyiv; Toronto. [in Ukrainian].
4. Kovalchuk, V. (2010). *Taiemnytsia poliovoi sumky „Klyma Savura”.* *Mandrivets' – Traveller*, 5, 65–69. [in Ukrainian].
5. Marchuk, I. (2009). *Komandyr UPA-Pivnich Dmytro Kliachkovskyyi-”Klym Savur”.* Rivne. [in Ukrainian].
6. Marchuk, I. (2003). *Ostannii bii “Klyma Savura”.* *Vyzvol'nyi shliakh – Liberation Path*, 3, 34–36. [in Ukrainian].
7. Marchuk, I.V. (2014) *Rozshuk radians'kymy karal'no-represyvnymy orhanamy D.Kliachkovskoho – „Klyma Savura”.* *Naukovi pratsi istorychnoho facul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, (XXXIX), 155–160. [in Ukrainian].
8. Motyka, G. (2013). *Cień „Klyma Sawura”.* *Polsko-ukraiński konflikt pamięci.* Gdańsk. [in Polish].
9. Shapoval, Yu., Viedienieiev, D. (2006, November 4–10). *Pastka dla “Shchura”.* *Dzerkalo tyzhnia*, p.8. [in Ukrainian].

⁸⁸ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.8467. – Т.2. – Арк.16.

⁸⁹ Там само.

IVAN PATRYLIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Historical Faculty, T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), i_patrilyak@ukr.net

"SHCHUR" INTELLIGENCE CASE AS A SOURCE OF THE STUDY OF WORK'S METHODS OF SOVIET UNION'S SECRET SERVICE AGENTS AGAINST LEADERS OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT

The article is devoted to the consideration of the methods of the struggle of the Soviet state security agencies against the leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army on the example of the intelligence case "Shchur", which was set up to search the leader of the Ukrainian liberation movement in Volyn' and Polissia Dmytro Kliachkiivskyi ("Klym Savur"). From the documents of the case, there is clearly a consistent scheme of the collection of preliminary information on the wanted person, the formation of a network of agents and provocateurs, the establishment of a 24-hour monitoring of his relatives. The documents of the intelligence case "Schur" allow to question the established thinking in the historiography about the conduct of the "Orzhiv Operation", planned for the purpose of liquidation of D.Kliachkiivskyi. It turns out that the death of one of the leaders of the OUN and the UIA became a coincidence in the course of the local operation of the Internal Troops of the NKVD and the NKGB staff against the insurgent unit. Only after finding out the identity of the killed commander of UIA-North, in order to justify his inability to capture D.Kliachkiivskyi alive and underline the importance of the work of the special services, in the depths of the apparatus of the Soviet state security a legend was formed about the large-scale "Orzhiv Operation", which was planned and implemented under the leadership the highest leaders of the NKVD and NKGB of the USSR.

Keywords: NKVD, NKGB, intelligence case, agent, report, UIA, UIA-North, OUN, Kliachkiivskyi ("Klym Savur"), "Orzhiv Operation".

УДК 94(477)

Юрій Шаповал

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України
(Київ, Україна), shapoblu@gmail.com

БОГДАН ОСАДЧУК: «МЕНЕ НАЗИВАЮТЬ «ОТАМАНОМ», ЩО КЕРУЄТЬСЯ ВИНЯТКОВО ВЛАСНОЮ ДУМКОЮ ТА ВЛАСНИМ ПЕРОМ»

Розглядається життя та діяльність журналіста й дослідника Богдана Осадчука, його значущість для зміцнення польсько-українських відносин у 1950–2000-х рр., його співпраця з Є.Гедройцем, головним редактором емігрантського журналу «Культура», що видавався в Парижі в 1947–2000 рр. Автор статті поставив перед собою завдання створити реалістичну біографію Б.Осадчука. Було зібрано й вивчено маловідомі чи взагалі неznані факти, проаналізовано недоступні раніше архівні документи. Наголошено, що Б.Осадчук виріс і виховувався в мультикультурному середовищі. Він засуджував будь-який шовінізм, сповідував ліберальні цінності. Йому вдалося поєднати ідентичність українського емігранта з ідентичністю європейського демократа. Сімдесят років він прожив у Берліні (1941–2011 рр.), тут закінчив університет, тут став відомим як журналіст «Александр Кораб». Під цим псевдонімом його десятиліттями знали читачі німецьких газет і найстарішого швейцарського часопису «Neue Zürcher Zeitung». Для цього авторитетного видання він писав упродовж понад півстоліття матеріали про події у СРСР і країнах «соціалістичного табору». Крім того, активно співпрацював із радіо й телебаченням. Показано, як радянські та польські комуністичні спецслужби полювали на Б.Осадчука, стежили за ним, намагалися його завербувати. Він вів власну гру й не дав себе обдурити. Ідеться також про наукові здобутки Б.Осадчука – професора Вільного університету Берліна (Freie Universität Berlin) та Українського вільного університету (УВУ) в Мюнхені, автора фундаментальних публікацій. Уперше висвітлено обставини останніх років життя журналіста та дослідника.

Ключові слова: Осадчук, Гедройць, «Культура», Берлін, Німеччина, Україна, Польща.

Він був відомий як журналіст «Александр Кораб» («Alexander Korab»). Саме під цим псевдонімом його десятиліттями знали читачі німецьких часописів і найстарішої (рік заснування 1780 р.) швейцарської «Нової цюрихської газети» («Neue Zürcher Zeitung»). Для цього авторитетного видання він понад півстоліття готував матеріали про події у СРСР і країнах «соціалістичного табору». Писав і для інших періодичних видань у Німеччині.

Він став одним із найбільш активних публіцистів польського еміграційного часопису «Культура» («Kultura»). Журнал редагував Єжи Гедройць і вони разом послідовно обстоювали ідею польсько-українського примирення. Менше згадують про те, що він був науковцем, професором Вільного університету Берліна (Freie Universität Berlin) та Українського вільного університету (УВУ) в Мюнхені.

Він був надзвичайно комунікабельною людиною з неймовірним почуттям гумору. Це допомагало йому долати непрості життєві ситуації, зближувало його з людьми. У тому числі й з тими, які могли не погоджуватися з його поглядами та позицією. У колі його друзів були Збігнев Бжезинський, Віллі Брандт, Чжоу Еньлай, йому тиснув руку і йому сприяв Йосип Броз Тіто. Він був неформальним радником президентів Польщі й України Александра Квасневського та Леоніда Кучми.

У своїй журналістській, науковій і громадській діяльності він послідовно сповідував незалежну власну думку та позицію, за що його називали «отаманом». Радянські вожді та пропагандисти ненавиділи його за послідовний антикомунізм і неупереджений аналіз подій у Східній Європі та СРСР. М.Хрущов навіть вимагав від швейцарського посла в Москві прибрати Александра Кораба з газети «Neue Zürcher Zeitung», що, зрозуміло, не було зроблено. Могутній у ту пору Комітет державної безпеки підготував спеціальну брошуру, метою якої була дискредитація публіциста та вченого, підрив його репутації (це також не вдалося).

Він побачив не лише падіння стіни в Берліні (місті, де прожив сімдесят років), а й вітав колапс СРСР, проголошення незалежності Польщі та невдовзі України. В обидві країни приїздив неодноразово й активно друкувався в періодичних виданнях. Однак головне, що він побачив, – це радикальна зміна польсько-українських відносин, коли роки конфронтації, взаємної ворожнечі та демонізації змінилися примиренням і співпрацею. Мабуть, це й було головним результатом його довгого, цікавого, наповненого драматизмом, а часом і елементами авантюризму життя.

Ідеться про Богдана Осадчука (1920–2011 рр.). Я мав честь знати його багато років, співпрацював із ним, разом із ним виступав на різних наукових форумах і мандрував. У 1998 р. запросив до участі в міжнародному діалозі фахівців зі шкільних підручників, а у 2000 р. його стаття відкрила збірник, який упорядкували разом із доктором Магдаленою Телус¹. Познайомившись із ним, без сумніву зарахував його до тих, кого називають «центральноєвропейськими джентльменами». Ідеться про інтелектуалів, котрі емігрували на Захід, тікаючи від Гітлера або Сталіна в 1930–1940-х рр., від Хрущова в 1956 р., Брежнєва в 1968 р. Багато з них досягли успіху й визнання. Про їх польське, чеське, російське або будь-яке інше походження нині мало хто пам'ятає.

¹ Див.: Осадчук Б. На перехрестях часів // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) / Відп. ред. М.Телус, Ю.Шаповал. – К.: Генеза, 2000. – С.11–14.

На сьогодні немає повної наукової біографії Б.Осадчука, а лише окремі розвідки стосуються тих чи інших аспектів його діяльності². Проте сам він устиг доволі докладно розповісти про своє життя, і це було зафіксовано³. У 2006 р. в Києві відбулася міжнародна конференція, присвячена Є.Гедройцю. На ній був присутній Б.Осадчук, а його виступи також були насичені спогадами⁴. Ще за його життя побачила світ вибрана публіцистика⁵, листування з Є.Гедройцем⁶.

Дуже багато зусиль для збереження пам'яті про Б.Осадчука, опрацювання його творчої спадщини зробили та роблять Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк. Зокрема в 2007 р. за їх редакцією вийшов друком збірник статей «Польща. Україна. Осадчук»⁷. Появу його стимулювало відзначення в 2005 р. 85-річчя Б.Осадчука. Він містив наукові розвідки, присвячені минулому та сучасності Польщі й України переважно у ХХ ст., а також журналістські, літературні тексти. Це видання цінне також і тим, що в ньому вміщено бібліографію польськомовних публікацій Б.Осадчука за 1952–2005 рр., підготовлену Анною Лазар⁸.

У 2012 р. (за рік по смерті Б.Осадчука) було зроблено, напевно, наймасштабнішу спробу колективно намалювати його портрет. Ідеться про видання «Український полонофіл: Пам'яті Богдана Осадчука» за редакцією Івони Гофман⁹. Перша частина містила статті власне про Б.Осадчука, про різні періоди та аспекти його життя й діяльності. Другу частину склали статті на різноманітну проблематику, присвячені його пам'яті. Низка публікацій про Б.Осадчука з'явилася відразу після того, як він пішов із життя¹⁰. Його ім'я

² Див., напр.: *Hofman I.* Tematy polsko-ukraińskie Bohdana Osadczyka w paryskiej «Kulturze» // *Przegląd Politologiczny*. – 2011. – R.16, №3. – S.185–194; *Лодин П.З.* Подолання негативних міфів і стереотипів українсько-польських відносин у політичній діяльності Богдана Осадчука // *Гілея*. – Вип.103. – К., 2015. – С.347–351 та ін.

³ Див., напр.: *Чех М.* Розкриймо карти, панове! – розмова з проф. Вільного університету в Берліні Богданом Осадчуком // *Зустрічі*. – 1990. – №1/2. – С.24–32; «Włoch z Kolomei»: Z B.Osadczykiem rozmawiali R.Januszewski i J.Strękowski // *Rzeczpospolita: Dodatek «Plus Minus»*. – 2000. – №182 (5652). – S.2–3; *Wiek ukraińsko-polski: Rozmowy z Bohdanem Osadczykiem* / Red. B.Kerski, A.S.Kowalczyk, współpr. K.Zastawny. – Lublin, 2001; *Ein ukrainischer Kosmopolit mit Berliner Adresse: Gespräche mit Bohdan Osadczyk (Alexander Korab)*. – Osnabrück, 2004; *Кабачій Р.* Культовий діяпоряннин: Професор Богдан Осадчук ділиться міркуваннями про німецько-російську дружбу, український націоналізм і згадає бурхливу молодість // *Український тиждень*. – 2008. – №50; *Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadczykiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk*. – Wrocław, 2008 (укр. пер. див.: Базил Керський, Анджей Ст. Ковальчик. Розмови з Богданом Осадчуком / Пер. з пол. – К., 2009) та ін.

⁴ Див.: Європа – минуле і майбутнє – візії та ревізії: матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця, Київ, 24–26 листопада 2006 р. / Ред. О.Гнатюк, А.Мокроусов. – К., 2009. – С.27–28, 61–62, 162–163, 228.

⁵ Див.: *Osadczyk B.* Ukraina, Polska, świat / Wybrał i przedmową opatrzył A.St.Kowalczyk, wstęp: J.Giedroyc, Cz.Miłosz. – Sejny, 2000; *Idem.* Niepodległa Ukraina: wybór szkiców, artykułów i rozmów (1991–2006). – Sejny, 2006; *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. – К., 2001.

⁶ Jerzy Giedroyc – Bohdan Osadczyk, Listy 1950–1970 // J.Giedroyc, Emigracja ukraińska: Listy 1950–1982. – Warszawa, 2004.

⁷ Див.: *Polska. Ukraina. Osadczyk* / Pod red. B.Berdychowskiej, O.Hnatiuk. – Lublin, 2012.

⁸ Див.: *Ibid.* – S.9–28.

⁹ Див.: *Ukraiński polonofil: Pamięci Bohdana Osadczyka* / Red. I.Hofman. – Lublin, 2012.

¹⁰ Див., напр.: *Грицак Я.* Джентльмен з Коломиї: Пам'яті Богдана Осадчука [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/10/20/59875/>; *Зварич О.* Україноцентричний

неодмінно згадується у студіях, присвячених діяльності паризької «Культури» чи налагодженню польсько-українських взаємин¹¹. Проте у цілому слід підкреслити очевидний брак досліджень про діяча, про котрого ще за його життя шеф-редактор німецько-польського журналу «Діалог» (Берлін) Базиль Керський написав:

«Осадчук є надзвичайним космополітом: він розмовляє трьома мовами – українською, польською та німецькою, він пише на цих мовах і є активним учасником трьох культурних областей, які навіть сьогодні в інтегрованій Європі рідкісне явище. У ХХ ст. було небезпечно бути космополітом. Навіть у наших демократичних суспільствах, в яких поняття “мультикультуралізм” настільки модне, важко бути людиною без одномірної національної ідентичності, яка не вписується у прості категорії визначення сучасних націй.

Важко бути незалежною й рухомою людиною у трьох культурах. Космополіт часто розглядається як незнайомець, тому що це дає нову перспективу, котра може поставити під сумнів домінуючий у певній культурній сфері погляд»¹².

Саме такою особистістю й був Богдан Осадчук.

Шлях до Берліна

Народився він 1 серпня 1920 р. на Галичині, у місті Коломиї, нині Івано-Франківської області. Тоді столиця Покуття перебувала в межах Польщі (П Речіпосполитої). Батько Іван (його ім'я писали по-польськи – Ян) Осадчук походив з українських селян. Мати, яку звали Францишка Бобінська, була мішаного українсько-словацького походження. У родині завжди спілкувались українською.

У десятирічному віці Богдан опинився у Центральній Польщі. Його батько був учителем, тобто державним службовцем, вимушеним підкорятися директивам уряду. Переслідуючи мету колонізації Галичини й Волині, польська

космополіт [Електронний ресурс]: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1967/188/69984/>; Возняк Т. Відомий історик Богдан Осадчук помер у Польщі [Електронний ресурс]: https://gazeta.ua/articles/life/_vidomij-istorik-bogdan-osadchuk-pomer-u-polschi/405613; Помер відомий український історик і публіцист Богдан Осадчук [Електронний ресурс]: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1263422-pomer_vidomiy_ukrainskij_storik_publicyst_bogdan_osadchuk_1050425.htm; Чех М. Відійшов останній отаман: Пам'яті професора Богдана Осадчука // Наше слово. – 2011. – 28 жовтня; Помер український Гедройць // Monitor Wołyński. – 2011. – 27.X [Електронний ресурс]: <http://monitor-press.com.ua/network-of-peoples/40-2009-07-16-14-28-35/2009-07-16-14-11-05/1058-2011-10-27-12-59-32.html> та ін.

¹¹ Див., напр.: Бакула Б. Польща і Україна в діяльності «Kultury» // Сучасність. – 1997. – №1. – С.97–103; Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури» / Вид. підгот. Б.Бердиховська; пер. із пол. – К., 2005; Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис «Культура» та його спадщина. – Л.; К., 2007; Giedroyc a Ukraina: Ukrainiska perspektywa Jerzego Giedroycia i środowiska paryskiej «Kultury» / Pod red. M.Semczyszyn, M.Zajączkowskiego. – Warszawa; Lublin; Szczecin, 2014; Поліковська Ю. Україна на шпальтах паризької «Культури» в 1950-х рр. // Мандрівець. – 2014. – №2. – С.43–47.

¹² Kerski B. Z Kołomyi w świat [Електронний ресурс]: <http://www.new.org.pl/4561-z-kolomyi-w-swiat>

влада переводила українських учителів углиб Польщі, а на місця, що звільнялися, скеровував тих, хто не володів українською. Через українське походження й ліві погляди (входив до Компартії Західної України, КПЗУ) батька перевели у с. Бошчинець (Boszczynek) у повіті Піньчів (Pińczów). Згодом школу перенесли до с. Пшибенице (Przybenice). Тут Б.Осадчук виростав, як він сам потім згадував, «в оточенні польських селян»¹³. Звідси абсолютне володіння польською мовою.

Знання й розуміння польської культури чималою мірою прийшло через те, що у с. Бошчинець була поміщиця, яка симпатизувала українському хлопчикові, котрий не хотів спочатку йти до школи. Вона приохотила його читати книжки, навчала французької мови, хорошим манерам і... вчила бути поляком. «Виховувався, – констатував пізніше Б.Осадчук, – у двох світах: на пасовиську з синами тамтешніх селян і в маєтку в дивакуватій пані Шласкої»¹⁴. Ще одним важливим фактором було те, що Б.Осадчук виріс у мультикультурному середовищі, яким були місця його дитинства. У Коломиї поряд з українцями мешкали поляки, євреї, німці, були окремі вірменські та грецькі родини. Це на все життя дало йому своєрідне «щеплення» від націоналізму й шовінізму, він ненавидів і не приймав їх до кінця своїх днів.

Б.Осадчука віддали в державну гімназію містечка Пінчів і він з іншими учнями опинився у своєрідному «гуртожитку». Це був його перший досвід життя без батьків, що залишилися у селі. Незадовго до закінчення навчання, у 1938 р., його виключили під сміховинним приводом. Справжньою причиною став захист зацькованого гімназистами-юдофобами учня-єврея, його друга на прізвище Шапіро. Б.Осадчука викликав та образив законовчитель ксьондз Піскож. Він назвав хлопця «українською свинею», за що отримав відповідь: «А ти – фашистська свиня!»¹⁵. У той час Б.Осадчукові довелося виживати, а значить треба було працювати. І він став постачальником раків для одного з краківських ресторанів.

Почалася Друга світова війна, німці напали на Польщу. СРСР після змови А.Гітлера та Й.Сталіна ввів свої війська у Західну Україну, оголосивши це «возз'єднанням українських земель». Батько Б.Осадчука отримав роботу перекладача при цукрозаводі в місті Казімежа-Велька (Kazimierza Wielka), а потім родина переїхала в Бусько-Здруй (Busko-Zdrój).

Із січня 1940 р. у Кракові почала виходити газета «Краківські вісті». У ній Б.Осадчук вчитав, що колишній доцент Ягеллонського університету В.Кубійович¹⁶, який згодом став головою Українського центрального

¹³ Цит. за: Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.11.

¹⁴ Ibid. – S.12.

¹⁵ Ibid. – S.17.

¹⁶ Володимир Кубійович (1900–1985 pp.) – історик, географ, видавець, громадсько-політичний діяч, організатор видання й головний редактор «Енциклопедії українознавства» (цю капітальну працю з україністики було створено під егідою Наукового товариства імені Шевченка в Європі з центром у французькому місті Сарсель), автор «Географії українських і суміжних земель». Від 1940 р. – голова Українського центрального комітету.

комітету¹⁷, організував безкоштовні матуральні курси (після їх закінчення видавалося свідоцтво про середню освіту). Навесні 1940 р. Б.Осадчук поїхав до Кракова, закінчив згадані курси й повернувся в Бусько-Здруй.

Із цим моментом пов'язаний епізод біографії Б.Осадчука, який визначив його антикомуністичні переконання. Як уже мовилося, його батько був членом КПЗУ. Тому Богдан доволі рано почав читати ліву польську пресу, а також газету Компартії Німеччини (в еміграції) під назвою «Червоний прапор» («Die Rote Fahne»)¹⁸. Він добре вивчив німецьку, оскільки в гімназії, за його словами, була дуже хороша германістика¹⁹. Погляди батька не вплинули на сина, хоча вони зійшлися в оцінках антиукраїнської політики передвоєнної Польщі. Обидва були солідарними й у тому, що від нацистів не слід очікувати нічого доброго. Багато українців тоді пішли на службу в організації або установи, відкриті німцями. Було чимало емігрантів із Галичини, яких німці також брали. Осадчук-старший, як уже згадувалося, працював перекладачем на цукрозаводі. Але причина його співпраці була дуже простою: після домовленостей Німеччини і СРСР він боявся екстрадиції, того, що німці видадуть його «совітам». Для нього це означало б кінець, оскільки Компартія Західної України була партією репресованих, її керівництво та членів ще в 1938 р. сталінський режим оголосив «зрадниками», «фашистськими запроданцями»²⁰. Осадчук-молодший слухав львівське радіо (тобто вже радянську пропаганду), читав газети лівої орієнтації, які розписували переваги «соціалістичного раю». Урешті-решт вирішив, що може й варто повернутися в рідні місця. У цей час у Бусько-Здруй прибула радянська репатріаційна місія, до якої Б.Осадчук, не знаючи російської мови, пішов. Ось що він згадував про це:

«За столом сидів квадратний радянський генерал із НКВД, а навколо нього гітлерівці з СД. Енкаведист запитав: “Ваша фамилия?”. Я впевнено відповідаю, що я “самотній, без сім’ї”. А він: “Что, вы не понимаете по-русски? Вы откуда?”. “А що значить откуда, – дивуюся я. – Хіба це не українська місія?”. Він почав на мене кричати, що я буржуазний націоналіст і потрібно мене заарештувати. Німці розсміялися, а я знайшов у собі сили вийти звідти. Місія виїхала, а моя любов до совітів у цей момент закінчилася остаточно»²¹.

¹⁷ Український центральний комітет (УЦК) – єдина в 1940–1945 рр. суспільно-громадська організація для українців у створеній нацистами на території Польщі Генеральній губернії. Ця територія розглядалася не як окупована, а як складова частина Райху. УЦК був визнаний німецькою владою й нею контрольований. На чолі його стояв В.Кубійович. Діяльність і структура визначалися окупаційною політикою та специфічним характером нацистського режиму (докл. див.: *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії: 1939–1941. – Чикаго, 1975; *Його ж.* Мені 85. – Париж; Мюнхен, 1985).

¹⁸ «Червоний прапор» («Die Rote Fahne») – заснована К.Лібкнехтом і Р.Люксембург газета, що виходила в 1918–1939 рр. Із грудня 1918 р. орган Компартії Німеччини.

¹⁹ Див.: *Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk.* – S.26.

²⁰ Докл. див.: *Панчук М.І.* «Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989; *Сливка Ю.Ю.* Сторінки історії КПЗУ. – Л., 1989.

²¹ Цит. за: *Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk.* – S.27.

Далі у житті Б.Осадчука нічого особливого не відбувалося, поки він не прочитав у газеті «Краківські вісті» оголошення про те, що Український громадський комітет у м. Хелм (Chełm) потребує співробітників. Так Б.Осадчук опинився у Хелмі, ставши кореспондентом згаданого часопису, регулярно друкувався. Саме тоді, як висловилася О.Гнатюк, почався для нього його «флірт із націоналізмом»²². Але він не став ані бандерівцем, ані мельниківцем, тобто не був членом жодної з ворогуючих фракцій Організації українських націоналістів (ОУН).

Коли виник Український допомоговий комітет²³, він приятелював і співпрацював зі Степаном Скрипником – майбутнім патріархом Київським і всієї України (УАПЦ)²⁴, надаючи допомогу не тільки українським селянам, біженцям. Намагалися вони щось зробити і для полонених червоноармійців, загнаних після початку в 1941 р. німецько-радянської війни за колючий дріт і приречених на смерть через голод та хвороби.

Б.Осадчук бачив, як німці почали «фаворитизувати» українців, особливо з Галичини, а ще більше – з Австрії. Поляки, своєю чергою, побачили у цьому загрозу й образу для себе: мовляв, наші громадяни, а отримують привілеї від німців. Коли у Хелмі з'явилась українська школа, її вчителів вбили польські радикали-підпільники. Ось що з часом говорив про це сам Б.Осадчук:

«З одного боку – розбрат і розкол серед українських націоналістів, який призвів до чималих кривавих взаємних поранень. З іншого боку, польсько-українська трагедія, що почалася на Холмщині, абсолютно переконала мене, що потрібно з цим явищем боротися, оскільки інакше нам загрожує перспектива взаємних нескінченних вбивств і виграють на цьому сусіди»²⁵.

Це дуже важливий висновок, який потім у житті Б.Осадчука визначить його місце в налагодженні польсько-українських відносин. І ще один суттєвий момент для майбутнього трапився в ту пору: від згаданого С.Скрипника Б.Осадчук дізнався про Є.Гедройця, редактора популярних видань «Бунт

²² Див.: Пані Оля Гнатюк про Богдана Осадчука [Електронний ресурс]: <http://andrijlyubka.livejournal.com/228889.html>

²³ У дистрикті Галичина німецька влада дала дозвіл на існування комітетів допомоги («допомогових комітетів») – єдиної форми організації для всіх національних груп (українців, поляків, євреїв). Скориставшись цим дозволом, українці Генеральної губернії всюди переорганізовували вже існуючі (але не легалізовані німецькою владою) комітети в округах чи повітах на українські комітети допомоги. Координацією їх діяльності займався УЦК. Навесні 1941 р. він об'єднував 26 українських допомогових комітетів (див.: *Лапан Т.* Діяльність українських громадських організацій на захист становища депортованих українських робітників у III Райху [Електронний ресурс]: <http://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/3-1.pdf>).

²⁴ Степан Скрипник (патріарх Мстислав; 1898–1993 рр.) – церковний діяч, першоієрарх УАПЦ у діаспорі. У 1920–1921 рр. особистий ад'ютант С.Петлюри, із 1930 р. – посол (депутат) польського сейму. У 1941 р. очолював Український допомоговий комітет у Хелмі (докл. див.: *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч: 1930–1944. – К., 2008).

²⁵ Цит. за: Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.29–30.

молодих» («Bunt Młodych») і «Політика» («Polityka»)²⁶. Вони зустрінуться через десять років.

Коли у червні 1941 р. почалася німецько-радянська війна, у Хелмі в Українському допомоговому комітеті майже не залишилося молодих людей. Один із ветеранів петлюрівської еміграції порадив Б.Осадчукові спробувати втекти від війни до столиці III Райху (згідно з приказкою, що найтемніше місце – під ліхтарем).

Переїзд у Німеччину

У той час українців із Галичини (і тільки!) брали до німецьких університетів. Б.Осадчук написав до кількох. Це було у вересні 1941 р. Із Берлінського університету прийшла відповідь, що він є у списку студентів факультету науки про зарубіжжя (Auslandswissenschaft), однак йому належить скласти іспит із німецької мови. У грудні того самого року Б.Осадчук виїхав до Берліна.

Під час навчання він спочатку отримував стипендію від Комісії допомоги українським студентам, а потім довелося заробляти самому. Службовець, який давав дозвіл в управлінні праці, подивившись у паспорт Б.Осадчука, запитав: «А що це за місто Коломея?». Так австрійці записали в документі місто на Галичині, пояснив Б.Осадчук (німецькою мовою це – «die Stadt in Galizien»). Чиновники почали глузувати над «безграмотним» студентом: адже Галісія (яку вони переплутали з Галичиною) знаходиться в Іспанії, а м. Коломея – в Італії. Після цього поставили печатку – «італієць». У 1945 р., коли вже Червона армія влаштовуватиме в Берліні перевірки, таке «перетворення» з українця на «італійця» врятує Б.Осадчука. Він, не маючи надійних документів, певний час видаватиме себе саме за італійця²⁷.

Навчався Б.Осадчук у професора Альбрехта Гаусгофера (Albrecht Haushofer) – сина родоначальника геополітики Карла Гаусгофера²⁸. Гаусгофер-молодший був серед учасників найсерйознішого замаху на А.Гітлера влітку 1944 р. Якби тоді все вдалося, він повинен був стати міністром закордонних справ в уряді антигітлерівської опозиції. Але замах провалився, А.Гаусгофера заарештували. У 1945 р. його застрелили під час прогулянки в тюремному дворі. Тому дипломну роботу, присвячену історії та розвитку преси в українському Закарпатті, Б.Осадчук дописував уже

²⁶ Б.Осадчук згадував: «Ще жовтодзьобим підлітком я читав позичений у продавця газет в Пінчові, горбатого філософа-єврея, “Бунт молодих”, а потім і “Політику”» (див.: *Осадчук Б.* Визнання і зізнання українського полонофіла // *Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури»* / Вид. підгот. Б.Бердиховська; пер. з пол. – С.219).

²⁷ Див.: *Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk.* – S.29–30. Див. також: Пані Оля Гнатюк про Богдана Осадчука [Електронний ресурс]: <http://andrijlyubka.livejournal.com/228889.html>

²⁸ Карл Гаусгофер (1869–1946 pp.) – географ, соціолог, засновник німецької школи геополітики. Коли після «щипного путчу» 1923 р. А.Гітлер та Р.Гесс перебували у в'язниці, К.Гаусгофер читав їм лекції з геополітики. Уважається, що саме від К.Гаусгофера А.Гітлер перейняв ідеї про «життєвий простір» («Lebensraum») (докл. див.: *Holger H. Herwig: The Demon of Geopolitics: How Karl Haushofer «Educated» Hitler and Hess.* – Lanham, 2016).

під керівництвом відомого балканіста професора Фріца Вальявеца (Fritz Valjawetz)²⁹.

У Берліні в передвоєнний, воєнний і повоєнний час виривало українське життя. Наприклад, із 1926 р. існував Український науковий інститут, створений за сприяння екс-гетьмана Павла Скоропадського³⁰. Під час Другої світової війни, як згадував Б.Осадчук,

«у нас була відрубне українське життя. Важко сказати, скільки нас було. Еліта, що складалась із вищих керівників, лікарів, учених і студентів, люди старої української преси, – ця еліта була розпорошена по різних інститутах... Студентів було близько трьохсот, але походили вони з Галичини, Волині, Буковини, Закарпатської України, тобто з давніх незалежних держав, а не з райхскомісаріату Україна... Але після 1942 р. взагалі вже не брали українців вчитися»³¹.

Українські студенти, якими керував професор А.Гаусгофер, створили організацію під назвою «Мазепинець». Крім Б.Осадчука, до неї ввійшли його найближчий друг і товариш Іван Лисяк-Рудницький (згодом відомий історик, політолог, один із засновників Канадського інституту українських студій), Омелян Пріцак (пізніше знаний орієнтолог, фахівець із багатьох рідкісних мов і перший директор Українського наукового інституту Гарвардського університету) та деякі інші особи.

Члени згаданої студентської організації не були націоналістами, радше лібералами. Вони, наприклад, вели агітацію серед студентів проти вступу українців у дивізію ваффен-СС «Галичина». А.Гаусгофер про це не знав, але після його ув'язнення його учні опинилися в полі зору гестапівців. Кілька разів Б.Осадчукові ледь вдалося уникнути арешту, а його найближчі друзі виїхали з Берліна.

Б.Осадчук залишався в німецькій столиці. Тут в останні місяці війни створив фіктивний «Інститут Чорного моря», котрий приносив реальну користь, адже на його адресу засновник отримував підпільну пресу з Варшави, а також польські видання з Лондона, де перебував польський еміграційний уряд. Надсилали йому також газету «Neue Zürcher Zeitung» зі Швейцарії, в якій він друкуватиметься згодом. Таким чином, Б.Осадчук був непогано поінформованим. Під час війни він активно писав кореспонденції для газет

²⁹ Фріц Вальявец (1909–1960 рр.) – історик, фахівець із Південно-Східної Європи ХХ ст. У 1941 р. був політичним радником і перекладачем у зондеркоманді 10b айнзатцгрупи D у Північній Буковині та Бессарабії. Після повернення в Берлін у лютому 1943 р. працював професором Берлінського університету на факультеті, на якому навчався Б.Осадчук.

³⁰ Завданням Українського інституту було поширення серед німецької аудиторії відомостей про Україну й український народ, дослідження взаємин України із західними країнами, особливо Німеччиною, у минулому та сучасному, допомога українським студентам і науковцям у студіях і досліджах. Інститут припинив існування в 1945 р. (докл. див.: *Каліберда Г.Ю.* Науково-дослідницька та освітня діяльність Українського наукового інституту у Берліні (1926–1945) [Електронний ресурс]: http://www.rusnauka.com/5_NITSB_2009/Istoria/41208.doc.htm).

³¹ Цит. за: Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.68–69.

«Волинь»³² і «Краківські вісті» (один із його тодішніх псевдонімів – «Юрій Чорноморський»).

Берлін бомбардували. Постраждав і факультет Б.Осадчука. І в тому безладі йому дісталися печатка та бланки, які він міг використовувати у своїх інтересах. Він згадував:

«Був хаос, а я відчував себе спокійно. Не було стеження, політичного контролю й викладачі вирішили, що можна собі дозволяти все та робити, що хочеш. Історики почали говорити речі дуже критичні... Навесні 1945 р. вже не можна було вільно користуватися транспортом, було запроваджено спеціальні картки й перепустки. Метро ходило рідко, ще рідше – трамвай. Я сам виписав собі посвідчення на виконання дуже важливих для III Райху місій із приміткою, що мені потрібно надавати всіляку допомогу. І прикладав печатку. Це спрацьовувало»³³.

Червона армія наступала і професор Ф.Вальявец порадив Б.Осадчукові виїхати з Берліна. Один знайомий мав родичів у Потсдамі, тож він подався туди разом зі своєю майбутньою дружиною Іреною (Яніною) Кушкевич, медиком за фахом, з якою познайомився в 1943 р. Там вони пережили прихід червоноармійців і після підписання капітуляції Німеччини вирішили повернутися в Берлін. Тут на Б.Осадчука очікував «сюрприз». На берлінську адресу, де він раніше мешкав (а це була квартира єврейської сім'ї Готтшальк (Gottschalk)), за його відсутності приходили радянські офіцери, які розшукували його. Очевидно, це були співробітники «Смерш»³⁴. Б.Осадчук зрозумів, що перебуває у серйозній небезпеці та що тепер видавати себе за італійця не вдасться.

Потрібно було визначатись, як жити далі. Хтось міг би в такій ситуації впасти у відчай, але не Б.Осадчук, котрий звик часто дивитися на труднощі з відстані іронії. Він твердо вирішив не повертатися до Польщі (де сталіністи зміцнювали свої позиції), але при цьому не хотів втрачати зв'язок із нею та

³² Видавалася в Рівному за часів німецької окупації (з вересня 1941 по січень 1944 рр.) (докл. див.: *Шаповал Ю.Г.* Історизм часопису «Волинь» (1941–1944; 1991–2009 рр.). – Л., 2010).

³³ Цит. за: Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.75–76.

³⁴ «Смерш» (від рос. «Смерть шпионам») – загальна назва контррозвідувальних організацій різної відомчої належності у СРСР часів Другої світової війни та в перший повоєнний рік. Головне управління контррозвідки наркомату оборони «Смерш» (начальник В.Абакумов) підпорядковувалося безпосередньо Й.Сталіну. У НКВС СРСР у віданні наркома внутрішніх справ Л.Берії було створено відділ контррозвідки «Смерш» (начальник С.Юхимович). Із кінця 1943 р. активізувалися дії «Смерш» щодо цивільних осіб за межами СРСР, здебільшого радянських громадян та емігрантів (у тому числі відомих українських діячів). Наприкінці війни та в перший повоєнний рік «Смерш» активно займався перевіркою колишніх радянських військовополонених і репатріантів в організованих із цією метою спеціальних фільтраційних таборів. Крім військовополонених на територіях країн Центрально-Східної Європи «Смерш» сприяв інтернуванню й ув'язненню в таборах понад 260 тис. осіб. У травні 1946 р. органи військової контррозвідки знову повернули у систему державної безпеки (докл. див.: *Млечин Л.* КГБ: Председатели органов госбезопасности: Рассекреченные судьбы. – Москва, 2001; *Кодачигов В.* «Смерть шпионам!» // Независимая газета. – 2003. – 25 апреля; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под ред. акад. А.Н.Яковлева. – Москва, 2003 та ін.).

поляками, наполегливо шукав контактів, які могли б допомогти йому. Вихід із ситуації знайшовся. Навесні 1945 р. до Берліна з Варшави приїхав його знайомий військовик, котрому він допомагав у період війни. Від нього дізнався, що головний редактор варшавської газети «Щоденний кур'єр» («Kurier Codzienny»), органу Демократичної партії (Stronnictwo Demokratyczne), яка легально діяла в комуністичній Польщі, шукає берлінського кореспондента. За тиждень завдяки протекції свого знайомого Б.Осадчук отримав відповідне посвідчення. Писав під псевдонімом «Єжи Понт» («Jerzy Pont»). Часто бував у Польській військовій місії у британському секторі поділеного між союзниками Берліна³⁵. Передавав свої матеріали по телеграфному апарату, який тоді був тільки там. У місії познайомився з її очільником – колишнім ольштинським воєводою й комуністом генералом Якубом Правіним (Jakub Prawin). Із липня 1946 р. він улаштував Б.Осадчука на посаду прес-референта з аналізу німецьких газет.

Б.Осадчук мав антикомуністичні переконання, але не мав грошей і надійних документів. Тепер він отримав роботу з пристойною платнею. Понад те, він дістав берлінське посвідчення особи на тій підставі, що мешкав у Берліні. Проте найважливішою, на думку самого Б.Осадчука, була журналістська легітимація³⁶. Польська військова місія на кілька років стане для нього притулком.

Для того, щоб улаштуватись у місію, він «змінив», себто фальсифікував, власний життєпис. В Архіві Інституту національної пам'яті у Варшаві збереглися свідчення цього. Б.Бердиховська, яка опрацювала ці документи, висловилася делікатно: Б.Осадчук «мусив по-новому сконструювати свою біографію»³⁷. Інакше (з огляду хоча б на його працю в Українському допомоговому комітеті у Хелмі та публікації у «Краківських вістях» і «Волині») його навряд чи прийняли б на роботу. 6 вересня 1946 р. Б.Осадчук власноруч написав автобіографію, в якій, зокрема, зазначав, що з Коломиї у жовтні 1941 р. виїхав до Варшави на навчання, але був схоплений німцями й вивезений у Німеччину на примусові роботи, де потім лікувався через застарілу хворобу серця, а вже пізніше став кореспондентом газети «Kurier Codzienny»³⁸.

Цікаво, що цей життєпис – результат фантазії Б.Осадчука, де правдивими були лише місце народження та імена батьків – на довгі роки став офіційною біографією, адже вся його професійна кар'єра була сконструйована так, щоб це виглядало типово для долі поляків під час війни.

³⁵ Польська військова місія в Німеччині (Polska Misja Wojskowa w Niemczech) існувала впродовж 1945–1990 рр. Представляла комунізовану Польщу. Координувала переслідування гітлерівських злочинців, стягнення майна й відшкодувань на користь Польщі, займалася репатріацією польських громадян. Після створення польських посольств у НДР (1949 р.) та ФРН (1974 р.) місія представляла ПНР лише в Берліні (докл. див.: Radomski J.A. Misje wojskowe na Zachodzie z ramienia komunistycznych władz z Polski i ich zadania 1945–1948 [Електронний ресурс]: <http://dlibra.bg.ajd.czest.pl:8080/Content/1749/22.pdf>).

³⁶ Див.: Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.92.

³⁷ Berdychowska B. Bohdan Osadczuk w świetle materiałów archiwalnych IPN // *Українські полоніфи: Пам'яті Bohdana Osadczuka*. – S.17.

³⁸ Див.: Ibid. – S.18.

Та й перевірити миттєво щось не було можливо, адже Коломия знаходилася далеко від Західного Берліна.

У Польщі набрав силу сталінізм. Почалися пошуки «ворогів». Торкнулося це й Польської військової місії в Берліні, насиченої співробітниками спецслужб ПНР. Б.Осадчук конфліктував зі впливовим співробітником Губертом Меллером (Hubert Meller) і поступово потрапив під підозру. Крім того, він (з його щирою любов'ю до свободи слова) використав в одній із публікацій інформацію зі службового документа. Йому загрожував суд, тож Б.Осадчук просто втік із місії. Це сталося у січні 1950 р. Від того часу він – емігрант³⁹. Повоєнний Західний Берлін, за словами Б.Керського, був для Богдана Осадчука

«ідеальним місцем для життя. Він міг там поєднати ідентичність українського емігранта з ідентичністю європейського демократа. До 1989 р. жив на космополітичному й демократичному острові, оточеному червоним морем радянської імперії, у місці, де вирішувалися долі Європи. Тут осіли німецькі політичні емігранти, наприклад бургомістри Ернст Ройтер (Ernst Reuter) і Вільі Брандт (Willy Brandt), політолог Річард Левенталь (Richard Löwenthal), публіцист Себастьян Гаффнер (Sebastian Haffner). Завдяки їм місто набуло нового, демократичного характеру. Західні союзники й емігранти з Центральної та Східної Європи сформували космополітичний клімат повоєнного Берліна»⁴⁰.

Справді, історію Західного Берліна цілком можна потрактувати як оповідь про людей, що обрали це місто, аби боронити демократію. Серед них опинився й Б.Осадчук.

Від Богдана Осадчука до Александра Кораба

Ситуація після втечі з Польської військової місії когось могла б загнати у глухий кут. Але не Б.Осадчука, якого завжди рятували комунікабельність і широкі зв'язки. Він звернувся до двох офіцерів ЦРУ – Зільберштайна (Silberstein) та Мокрого (Mokry). Вони й допомогли йому влаштуватися в німецькомовну «Нову газету» («Die Neue Zeitung»), що видавалася на американські гроші та виходила до лютого 1955 р. Він писав про СРСР, Польщу, про українську еміграцію, про політиків, які приїздили до Берліна зі Східної

³⁹ Коли Червона армія вступила на територію Польщі батьки Б.Осадчука виїхали до нього в Берлін. Відомо, що в 1948 р. матір мешкала в нього. У Берліні вона й пішла з життя. Батько згодом опинився у Східному Берліні, де був перекладачем у радянських органах держбезпеки. Невдовзі з'ясувалося, що під час німецької окупації він нібито працював у старостві, хоча у жодних злочинах участі не брав. Крім того, його запідозрили у шпигунстві на користь американців. У 1947 р. був заарештований і вивезений до Польщі. Відомості про шпигунство не підтвердилися. Від 1948 р. співпрацював з органами безпеки ПНР. Одружився вдруге в 1949 р. Бачився із сином восени 1961 р. в Австрії, куди приїздив на запрошення кузини. У Б.Осадчука та його дружини Ірени був син Михайло, котрий помер у шестирічному віці.

⁴⁰ Kerski B. Z Kolomyi w świat [Електронний ресурс]: <http://www.new.org.pl/4561-z-kolomyi-w-swiat>

Європи. Писав спочатку під псевдонімом «Губерт Славек Ноегауз» («Hubert Slawek Neuehaus»), а згодом «Александр Кораб» («Alexander Korab»). Цікаво, що комуністичні спецслужби довгий час трактували Осадчука й Кораба як двох різних осіб⁴¹.

Можна лише дивуватися колосальній енергії і працездатності Б.Осадчука, котрий писав для берлінської ліберальної щоденної газети «Der Tagesspiegel», для мюнхенської «Münchener Merkur», для щоденних «Stuttgarter Nachrichten» і «Kölner Stadtanzeiger». Для двох швейцарських часописів він працював як офіційний кореспондент – для «Baseler Nationalzeitung» (як берлінський дописувач) і для «Neue Zürcher Zeitung» (тут він із 1955 р., був постійним коментатором подій у країнах східноєвропейського комунізму). Поступово перетворився на постійного й авторитетного публіциста німецької та швейцарської преси.

Крім того, від 1956 р. Б.Осадчук був пов'язаний із німецьким телебаченням, виступав у популярній щотижневій політичній телепрограмі «Internationaler Frühschoppen» («Міжнародний сніданок»). Цікаво, що він називався представником України. Після кількох ефірів міністерство закордонних справ Німеччини отримало дипломатичну ноту радянського посольства про те, що якась невідома особа виступає від імені України, і ці виступи суперечать добросусідським відносинам. Дипломатична установа категорично зажадала прибрати невідому людину з телеефіру. Шеф програми Вернер Гефер (Werner Höfer) захвилювався й запропонував Б.Осадчукові зробити якусь заяву. І він зробив. Ось як зміст заяви переказував сам автор: «Я готовий перестати бути представником України за умови, що в Берлін приїде акредитований кореспондент із Києва, представник радіо або преси, і буде висловлюватися про радянську історію так само критично, як я. Це моя умова. Якщо вона не буде виконана – я не відмовлюся від своєї участі»⁴².

До 1970-х р. Б.Осадчук продовжував брати участь у телепрограмі «Internationaler Frühschoppen», допоки не отримав німецьке громадянство, себто втратив статус іноземця. Крім того, із 1956 р. він працював викладачем новітньої історії Східної Європи у Вільному університеті Берліна. Сюди його запросив історик Вальтер Гофер (Walter Hofer). Тут його колегою потім став уже згаданий політолог Р.Левенталь. Останній тісно співпрацював з соціал-демократом В.Брандтом, з яким Б.Осадчук невдовзі познайомився.

Після жовтневих подій 1956 р. в Польщі⁴³ Б.Осадчук швидко перетворився на головного знавця польських справ. «Був у той час, – згадував

⁴¹ Див.: *Berdychowska B.* Bohdan Osadczuk w świetle materiałów archiwalnych IPN. – S.20.

⁴² Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.111.

⁴³ Провал плану керівництва СРСР не допустити до влади Владислава Ґомулка (покараного в 1951 р. за «правонаціоналістичний ухил» тюремним ув'язненням, в якому він перебував до кінця 1954 р.). Усупереч рекомендаціям Кремля пленум ЦК Польської об'єднаної робітничої партії обрав нове політбюро, викинувши з нього всіх сталіністів. Першим секретарем ЦК ПОРП став В.Ґомулка, прибічник «польського шляху до соціалізму» (докл. див.: *Голубничий В.* Розвиток подій в Польщі (квітень – жовтень 1956 р.) // *Вперед (Мюнхен)*. – 1956. – Ч.11 (72). – С.5–7; *Gluchowski L.W.* The Soviet-Polish confrontation of October 1956: The situation in the

він, – людиною надзвичайно плідною, іноді писав кілька статей щодня»⁴⁴. Головним джерелом інформації для нього слугувало радянське радіо (російську мову він вивчив), газети, зустрічі з людьми, котрі приїздили в Берлін і розповідали про комуністичну дійсність. «Були, – писав Б.Осадчук, – також інші контакти та знайомства, бо інакше не міг давати майже щоденні коментарі та оцінки подій у комуністичних країнах»⁴⁵. Своїм головним інформатором щодо польських реалій він завжди вважав літератора варшав'янина Віктора (Вітека) Ворошильського, з яким приятелював багато років⁴⁶. Також Б.Осадчука почало ангажувати Радіо в американському секторі (RIAS, Radio in American Sector).

Б.Осадчук і спецслужби

На 1950-ті рр. припав новий сплеск інтересу спецслужб до Б.Осадчука. Спочатку його прагнула завербувати радянська сторона, а потім розвідка Польської Народної Республіки. Обидві спроби виявилися невдалими⁴⁷. Чергове підвищення уваги польських спецслужб до Б.Осадчука спостерігалося в 1962 р. Тепер вони вже знали, що він українець (хоча це легко можна було встановити, спостерігаючи за життям української еміграції), мали інформацію про його дружину, мали його адресу, телефон, знали, що в нього є два магнітофони, короткохвильовий приймач, здогадувались, що він має інформаторів у ПНР. При цьому тривала перлюстрація польської кореспонденції до Б.Осадчука, аналізувалися його публікації в «*Neue Zürcher Zeitung*» (чимало з них у спецслужбі ПНР перекладали для службового використання, ці переклади збереглися), збиралися відомості про батька. Такий специфічний інтерес не зникав практично до кінця існування Польської Народної Республіки⁴⁸. Б.Бердиховська цілком справедливо вказує на те, що для тодішніх реалій «холодної війни» характерними були спроби пов'язати Б.Осадчука з американською розвідкою. Це мало пояснити його авторитетну позицію у журналістському середовищі, його досконалу орієнтацію в політичному житті ПНР і (до певної міри) провал спроб завербувати журналіста⁴⁹.

Polish Internal Security Corps. – Washington, 1997; Бухарин Н.И., Яжборовская И.С. Владислав Гомулка: на поворотах истории // Новая и новейшая история. – 2011. – №4. – С.146–168; Eisler J. Październik 1956: Radzieckie czołgi szły na Warszawę // Newsweek Historia. – 2014. – №5; Мельник І. Жовтень 1956-го – попередження для «комуни» [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/57669> та ін.).

⁴⁴ Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.112.

⁴⁵ Осадчук Б. Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. – С.280.

⁴⁶ Віктор Ворошильський (1927–1996 рр.) – поет, прозаїк і перекладач. Колишній комуніст, він у 1970-х рр. став учасником демократичної опозиції, його твори було заборонено до публікації. У 1978–1981 рр. професор Товариства наукових курсів. У грудні 1981 р. після запровадження в ПНР воєнного стану інтернований. Згодом Б.Осадчук напише: «Допомога Вітека була дуже важливою для мене, бо відзначалася поміркованою оцінкою змін, які відбувалися. Для мене, переконаного ліберала і, зрозуміло, традиційного ліберального видання, такі судження, позбавлені озлоблення та ресентиментів, були базою для роздумів» (див.: Осадчук Б. Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. – С.281).

⁴⁷ Див.: Berdychowska B. Bohdan Osadcuk w świetle materiałów archiwalnych IPN. – S.21.

⁴⁸ Див.: Ibid. – S.22.

⁴⁹ Див.: Ibid. – S.23.

У Варшаві, в Архіві Інституту національної пам'яті Польщі збереглося чимало цікавих документів на цю практично ще недосліджену тему. Одним із перших до Б.Осадчука у січні 1953 р. дістався агент під псевдонімом «Б-15». За його звітом, журналіст «має безпосередній контакт з американським розвідцентром у Берліні, від якого отримує інформації про втікачів, із котрими надалі проводить розмови про ситуацію в Польщі»⁵⁰. Зберігся розлогий «рамковий план» оперативних заходів у справі Б.Осадчука, датований 17 жовтня 1962 р. Так, передбачалося виявлення його контактерів у Польщі та Західному Берліні, вивчення особливостей, матеріальних умов і ставлення до Б.Осадчука у журналістському середовищі, збирання інформації про щоденний розклад (його та дружини) тощо. Крім цього, план передбачав виїзд до Західного Берліна й «вихід» на Б.Осадчука агентів під псевдонімами «Бар», «Кшиштоф І», «Ришард»⁵¹. До нього «підводили» й інших, один з яких (псевдо «Павел») дуже виразно окреслив, чому спецслужби так енергійно цікавилися журналістом: «Осадчук підтримує близькі стосунки з різними німецькими, американськими політиками та володіє інформацією, що має більшу цінність для нас, ніж для нього»⁵².

Саме через згаданого «Павла» у Швейцарії в 1955 р. було здійснено спробу завербувати Б.Осадчука. Результат нібито був позитивним, але невдовзі, на зустрічах у Західному Берліні, стало зрозуміло, що «об'єкт» блефує та насправді нічого цінного повідомляти не збирається. Проте й надалі спецслужби ПНР не втрачали, як засвідчують документи, сподівань на його вербовку. Із 1964 р. Б.Осадчук у заведеній на нього справі проходив під криптонімом «Манн» («Mann»). У першій агентурній розробці, відразу після його втечі з Польської військової місії, він був «Окульським» («Okulski»). У 1969 р. співробітники Польської військової місії в розмовах з Б.Осадчуком намагалися аналізувати його наміри. Чим усе закінчилося, добре описав інспектор відділу 8-го департаменту МВС ПНР Роман Бартчак (Roman Bartczak): «Ці контакти не внесли нічого істотного до справи. Виникла також підозра, що “Манн” підтримує цей контакт також із метою зорієнтуватися щодо намірів наших співробітників. Із цього погляду нині не видно жодних реальних можливостей до кращого використання контакту з “Манном”»⁵³. Проте стеження за Б.Осадчуком тривало, а накопичені матеріали почали використовувати для його дискредитації (найбільш активними у цій справі були агенти «Телл» та «Атол»). У 1984 р. до журналіста «підвели» агента «Вікі». Відповідні спроби тривали до березня 1987 р., коли було визнано «відсутність можливості оперативного та інформаційного розширення цього знайомства»⁵⁴. Далі саме життя поставило крапку у взаєминах Б.Осадчука та спецслужб: у небуття пішла ПНР, розвалився СРСР.

⁵⁰ Archiwum IPN. – BU 003195/711/diazo. – Notatka operacyjna. 20.VII.1953.

⁵¹ Див.: Ibid. – BU 01224-512. – Ramowy plan operacyjnych przedsięwzięć w sprawie Osadczuk Bogdana. 17.X.1962.

⁵² Ibid. – Odpis 20.V.1955 r.

⁵³ Ibid. – BU 02521-59. – Notatka końcowa ze sprawy krypt. «Mann». 29.12.1973 r.

⁵⁴ Ibid. – Notatka końcowa ze sprawy krypt. «Mann». 10.03.1987 r.

Мюнхенські сторінки

Важливі епізоди біографії Б.Осадчука пов'язані з Мюнхеном. Тут він почав співпрацювати з радіо «Свобода» (до 1959 р. – «Вільна Європа»), вів щотижневу програму «Листи західного ліберала». Створена в умовах «холодної війни» ця радіостанція подавала своїй багатонаціональній аудиторії у СРСР і країнах «Східного блоку» факти радянської історії та поточні події, про які не згадували офіційні ЗМІ. Важливою була інформація про діяльність та організації, що виступали проти комуністичних режимів, про репресії проти них із боку властей. Радіо надавало трибуну опальним і нонконформістські налаштованим громадсько-політичним діячам, «перебіжчикам», «відмовникам», «неповерненням», дисидентам із СРСР та його сателітів. Зрозуміло, що таке «антикомуністичне знаряддя», як радіо «Свобода», не могло не залучити до роботи Б.Осадчука. Він охоче давав коментарі. У нього склалися добрі відносини з керівником української редакції Михайлом Демковичем-Добрянським, а потім і з його наступником Богданом Нагайлом.

Свою габілітаційну роботу, яка давала право на професорську посаду й була присвячена планам Ю.Пілсудського щодо превентивної війни проти Німеччини, Б.Осадчук писав у Вільному університеті Берліна. Тут у 1966 р. він здобув звання професора. Працював професором, а згодом проктором у мюнхенському Українському вільному університеті⁵⁵. Тут, в УВУ, у 1950-х рр. підготував і захистив докторську дисертацію (Ph.D.) на тему національної політики у СРСР від часів В.Леніна до М.Хрущова. Із-поміж примітних наукових публікацій Б.Осадчука слід назвати «Розвиток комуністичних партій у Східній і Центральній Європі» (1962 р.)⁵⁶ та «Білий орел, хрест і червоний прапор: Хроніка криз комуністичної системи панування в Польщі, 1956–1982» (1982 р.)⁵⁷.

У Мюнхені Б.Осадчук співпрацював і приятелював з Борисом Левицьким, якого мало знають у сучасній Україні. Він, колишній націоналіст, став соціал-демократом, а потім лібералом за переконаннями. Як і Б.Осадчук, багато та кваліфіковано писав про радянську політику, «соціалістичний табір», здобув авторитет не тільки у читачів, а й серед колеґ-радянологів⁵⁸.

⁵⁵ Український вільний університет (УВУ) засновано 17 січня 1921 р. у Відні, восени того ж року переведений до Праги, де заклад мав матеріальну підтримку від урядових структур Чехословаччини. Після вступу Червоної армії до Праги припинив існування. Відновлений у Мюнхені 1946 р.

⁵⁶ Див.: Korab A. Die Entwicklung der kommunistischen Parteien in Ost- und Mitteleuropa. – 1 Teil: Polen – Ungarn – Tschechoslowakei. – Hamburg, 1962.

⁵⁷ Див.: Osadczuk B. Weisser Adler, Kreuz und rote Fahne: Chronik der Krisen des kommunistischen Herrschaftssystems in Polen 1956–1982. – Zürich, 1982.

⁵⁸ Борис Левицький (1915–1984 рр.) – журналіст, політолог, політик. У 1939 р. закінчив Львівський університет. Колишній прихильник Степана Бандери, він відійшов від націоналістів у 1942 р., із кінця війни жив у Мюнхені. У 1946 р. один із засновників Української революційно-демократичної партії. У 1949–1956 рр. у Мюнхені разом з Іваном Майстренком і Всеволодом Голубничим був співредактором органу лівого крила партії – газети «Вперед». Після 1956 р. відійшов від організованої еміграції. Піддавав критиці лідерів української

У 1992 р. Б.Осадчук виявив свої «отаманські» риси в оцінках УВУ. Того року в 10-му числі журналу «Культура» він написав, що з університету усунули демократів і що він став духовною опорою націоналістичного табору. Тодішній ректор УВУ Петро Гой запротестував у спеціальному листі, що його Є.Гедройць надрукував у «Культурі» (№3 за 1993 р.).

У Мюнхені в 1984–1987 рр. Б.Осадчук спробував виступити не лише в ролі автора, викладача, а й видавця, точніше відповідального редактора журналу «Віднова». Це мав бути своєрідний український варіант «Культури». До слова, Є.Гедройць увійшов до складу редакційної колегії. Б.Осадчук згадував:

«Ідея “Віднови” виходила не від мене, а від мого американського колеги Ярослава Пеленського⁵⁹. Він її висловив спонтанно, почав переговори зі мною та з іншими, а потім вирішив, що “Віднова” повинна виходити в Європі... Не хотіли ми зв'язуватися з жодною політичною групою, а присвятити її просуванню демократичної думки в еміграції... Ми видали кілька номерів, присвячених різним польсько-українським відносинам, пізніше спеціальний номер, присвячений чорнобильській трагедії, а потім раптом Пеленський заявив, що час “Віднову” ліквідувати, оскільки немає фінансів на продовження видання журналу... Шкода, адже це був журнал, який дуже добре стартував і почав багатообіцяюче розвиватися»⁶⁰.

Набагато вдалішою та кориснішою для польсько-українських відносин виявилася у принципі випадкова зустріч Б.Осадчука з директором Літературного інституту (Instytut Literacki) в паризькому передмісті Мезон-Лаффіт (Maisons-Laffitte) Є.Гедройцем.

діаспори, зокрема за співпрацю з німцями під час Другої світової війни і стратегію гострої антикомуністичної риторики. Постулював підтримку ревізійністських рухів у країнах Східної Європи, із симпатією відгукувався про незалежні від СРСР течії комунізму на кшталт тітоїзму та маоїзму. Починаючи з 1956 р. присвятив себе «радіологічним» студіям: був, зокрема, радником Соціал-демократичної партії Німеччини з питань СРСР, співробітником «Forschungsdienst Osteuropa» в Дюссельдорфі, експертом Фонду Фрідріха Еберта. Дописувач журналів «Osteuropa», «Österreichische Hefte». Автор низки праць (деякі видано під псевдонімом «Павло Сікора»), перекладених іноземними мовами. В останні роки свого життя викладав в Українському вільному університеті в Мюнхені. Об'єкт інтересу спецслужб СРСР і НДР (докл. див.: *Berdychowska B. Od nacjonalisty do lewicowca (Przypadek Borysa Lewyckiego) // Zeszyty Historyczne*. – 2003. – №145 (524). – S.214–230; *Bubke H. Der Einsatz des Stasi- und KGB-Spions Otto Freitag im München der Nachkriegszeit*. – Hamburg, 2004. – S.114–120).

⁵⁹ Ярослав Пеленський (нар. 1929 р.) – історик, політолог, професор, іноземний член НАН України (1992 р.), дійсний член Української вільної академії наук (УВАН). Автор праць з історії Східної Європи доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів, українсько-польських відносин, української суспільно-політичної думки XX ст. Із 1987 р. президент Інституту східноєвропейських досліджень ім. В.Липинського у Філадельфії (США). Директор Інституту східноєвропейських досліджень НАН України (1993–2008 рр.; із 2001 р. – Інститут європейських досліджень НАН України) (докл. див.: *Гай-Нижник П. Ярослав Пеленський: Етапи життєвого і наукового шляху // Київська старовина*. – 2004. – №1. – С.155–162).

⁶⁰ Цит. за: *Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk*. – S.144–145.

Зустріч з Є.Ґедройцем

У червні 1950 р. в берлінському готелі «Савой» («Savoy») зупинилися Єжи Ґедройць (Jerzy Giedroyc) і його найближчий соратник Юзеф Чапський (Józef Czapski)⁶¹. Вони приїхали на установчі збори антикомуністичного Конґресу за свободу культури. Засідання проходили неподалік від готелю. Б.Осадчук офіційно не був запрошений, він приїхав сюди як журналіст газети «Die Neue Zeitung».

Скликання Конґресу за свободу культури стало реакцією на різні міжнародні форуми, організовані сталіністами у Східному Берліні, і на Міжнародний конґрес діячів культури на захист миру, що відбувся у Вроцлаві у серпні 1948 р. Останній був покликаний, за задумом Москви, показати, що більшість інтелектуалів в Європі нібито на боці комунізму.

На форумі у Західному Берліні домінували антикомуністи, які утворили альтернативу прорадянськи налаштованим лівим інтелектуалам Заходу, котрі нав'язували світові ілюзії щодо СРСР. Конґрес також апелював до прихильників миру. З однією лише поправкою: до тих, хто був переконаним антикомуністом, знав і розумів, що насправді відбувається у сталінському СРСР. Ініціатором конґресу став публіцист, засновник ліберального щомісячника «Der Monat» Мелвін Ласки (Melvin Lasky), колишній нью-йоркський троцькіст. Таким чином, засновники форуму були людьми, до яких західні союзники, поділивши Німеччину й Берлін, мали довіру⁶².

Тим більш вороже до учасників зібрання поставилися сталіністи. «На конґресі, – згадував пізніше Є.Ґедройць, – панувала атмосфера страху». Багато учасників боялися, що їх можуть викрасти радянські органи держбезпеки⁶³. Проте форум, на якому з яскравою промовою (вступна частина німецькою мовою), зокрема, виступив згаданий Ю.Чапський, відбувся. Він був єдиним, хто, крім іншого, згадав і про українське питання. Саме завдяки цьому зустрілися та познайомилися Є.Ґедройць і Б.Осадчук⁶⁴. Останній

⁶¹ Юзеф Чапський (1896–1993 рр.) – художник, письменник, літературний критик, в'язень ГУЛАГ, автор мемуарів про табори «Старобельські спогади» (1944 р.), «На нелюдській землі» (1949 р.). Один із найближчих соратників Є.Ґедройця, співзасновник і член редколегії журналу «Культура».

⁶² Докл. див.: Grémion P. Konspiracja wolności: Kongres Wolności Kultury (1950–1975). – Warszawa, 2004.

⁶³ Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Oprac. i posłowiem opatrz. K.Pomian. – Warszawa, 2006. – S.188.

⁶⁴ Як свого часу згадував сам Б.Осадчук (див.: Осадчук Б. Роль Єжи Ґедройця в польсько-українських відносинах [Електронний ресурс]: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5073/osadchuk_rol_yezhy_gedroitsa.pdf).

«Для обох прибульців з Заходу я був невідомим, трохи екзотичним птахом. Вони нічого про мене не знали і, здається, їм було важко сприйняти мої розповіді про долю, що закинула мене з далекої Коломиї в Центральну Польщу, а потім у Берлін. А я дещо про них знав. Про Чапського – з оповідань молодого Любенського з Казімежи Велької, а про Ґедройця спочатку зі спорадичного читання “Політики”, яку мені давав почитати газетяр Льопка в Пінчові, потім – з вуст колишнього депутата Сейму з Волині Степана Скрипника, двоюрідного брата отамана Петлюри і товариша воеводи Юзевського під час розмов в 1940 році в Хелмі Любелському, а трохи згодом – від Геннадія Которовича, українського журналіста, який був парламентським кореспондентом “Політики” [...] Я відчув, що знайшов нарешті те, чого шукав і про що мріяв: шлях до діалогу та партнерства».

писав: «Перша розмова відбувалася на дистанції й не була позбавлена елементів недовіри. Але якщо говорити про автора цих рядків, то вона стала переломною подією в пошуках. Зрозумів, що, нарешті, маю справу з середовищем, яке знає свою мету, незалежне в думках і творенні нового змісту... Так почалася наша співпраця»⁶⁵.

Налагодження добрих відносин з Україною було для Є.Гедройця, так само, як незалежність Польщі, справою життя. Ще в 1930-х рр., за умов польсько-українського протистояння, він як редактор впливового журналу молодих консерваторів («Бунт молодих», потім «Політика») і як державний службовець шукав шляхів порозуміння. Був переконаний, що для початку діалогу насамперед належить побачити й визнати в українцях партнерів. Згодом, опинившись разом з армією генерала Владислава Андерса на Близькому Сході, Є.Гедройць видав молитовник українською мовою для вояків українського походження у цьому військовому з'єднанні.

Слід нагадати, що на рубежі 1940–1950-х рр., після трагічної братовбивчої боротьби між поляками та українцями, було не надто багато охочих вести діалог. Саме діалог, а не перелік взаємних звинувачень. Тому ініціатива Є.Гедройця виробити концепцію майбутніх польсько-українських відносин здійснилася не відразу. Спочатку, у 1948 р., він запропонував виробити таку концепцію тим діячам, які до війни заслужили авторитет серед українців. Наприклад, Єжи Стемповському⁶⁶, синові Станіслава Стемповського, міністра в уряді Симона Петлюри; Станіславові Вінцензу⁶⁷, авторові епопеї з життя Гуцульщини «На високій полонині»; політичному мислителеві Пьотрові Дуніну-Борковському⁶⁸. Передчасна смерть останнього перешкодила здійсненню цієї ініціативи, однак Є.Гедройць незабаром знайшов інший спосіб. Він започаткував публічну дискусію довкола найхворобливішого в ту пору питання – визнання нових кордонів Польщі. Це не могло не викликати шквал обурення передплатників. Однак Є.Гедройць не думав відступати – він продовжував обговорення, одночасно висвітлюючи різні події польсько-української історії та сучасності. Першим текстом, який зробив польсько-українські відносини предметом жвавої дискусії, стала опублікована 1952 р. стаття поета й перекладача Юзефа Лободовського⁶⁹ «Проти почвар минулого» («Культура», 1952, №2). Слід підкреслити, що з самого початку

⁶⁵ Осадчук Б. Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. – С.138.

⁶⁶ Єжи Стемповський (1893–1969 рр.) – театральний критик, перекладач, один із найвизначніших польських есеїстів. Із 1940 р. жив у Швейцарії. Публікувався під псевдонімом «Павло Гостовець». Від нього Б.Осадчук згодом перейняв роль посередника між «Культурою» та українською еміграцією.

⁶⁷ Станіслав Вінценз (1888–1971 рр.) – письменник, філософ, есеїст, перекладач, співпрацював із «Культурою».

⁶⁸ Пьотр Дунін-Борковський (1890–1949 рр.) – політик, державний діяч, публіцист. Був пов'язаним із виданнями «Бунт молодих», «Політика», що їх редагував Є.Гедройць. Обстоював польсько-українську співпрацю перед обличчям радянської загрози.

⁶⁹ Юзеф Лободовський (1908–1988 рр.) – поет, публіцист, прозаїк, перекладач. У 1914–1922 рр. перебував у Росії та Грузії, потім мешкав у Польщі. В еміграції з 1939 р. Із 1941 р. – в Іспанії, у 1945–1975 р. – співзасновник і редактор польської програми Мадридського радіо. Один із ключових експертів в українських питаннях серед співробітників «Культури».

існування журналу в ньому з'являлися твори української літератури в перекладах Ю.Лободовського або його статті про цю тематику (станом на 1996 р їх було надруковано 130)⁷⁰.

У журналі «Культура» з'явився новий розділ – «Українська хроніка» («Kronika ukraińska»). Її постійним автором і став Б.Осадчук. Він під псевдонімом «БЕО» («BEO») у червневому номері журналу за 1952 р. відкрив рубрику «Польсько-українська хроніка» («Kronika polsko-ukraińska») ⁷¹. Б.Осадчук друкувався постійно, допоки виходив часопис, тобто до 2000 р. включно. Це були в основному тексти про життя української еміграції, українсько-польські відносини, політичну ситуацію у «Східному блоці» та в Німеччині. У 637 числах «Культури» вміщено близько 160 статей Б.Осадчука, а крім того збереглося до 900 листів, якими обмінялися він та Є.Ґедройць ⁷². Останній згодом напише:

«Богдан Осадчук був і є не тільки точним інформатором про польсько-українські відносини; насамперед він полегшив “Культури” встановлення контактів із чільними українськими діячами. Починаючи нашу діяльність, ми зовсім не орієнтувалися в тому, як виглядає українська еміграція на Заході, і тут Осадчук був перш за все дуже цінним контактором» ⁷³.

Своею чергою, у статті «Роль Єжи Ґедройця в польсько-українських відносинах» Б.Осадчук писав:

«Часом я допитувався в Єжи, як і навіщо він відкрив українське питання... Все почалося з відвідувань лекцій з історії України Мирона Кордуби ⁷⁴. Ґедройць тоді вже мав юридичну освіту, тож відвідування лекцій і семінарів професора Кордуби, фахівця з етнічних і територіально-прикордонних питань, було приватною справою, а не обов'язком для молодого політика і редактора-початківця. Лекції українського історика з Варшави відіграли величезну роль у політичній і видавничій кар'єрі Єжи Ґедройця. Українська справа на все життя стала для нього центральним питанням» ⁷⁵.

Хоча «центрального питання» усього життя Є.Ґедройця було питання польське, думка Б.Осадчука все ж правильна. Адже Є.Ґедройць односторонньо обумовлював розв'язання польського питання розв'язанням питання українського. Б.Бердиховська точно вказує на ключові елементи

⁷⁰ Див.: Шаруга Л. «Культура» и украинский вопрос [Електронний ресурс]: <https://novpol.org/ru/r1LUtOfws-/KULTURA-I-UKRAINSKIJ-VOPROS>

⁷¹ БЕО. Kronika polsko-ukraińska // Kultura. – 1952. – №5. – С.125–132.

⁷² Див.: Sikora W. Pożegnanie Bohdana Osadczyka // Ukraiński Polonofil: Pamięci Bohdana Osadczyka. – С.74.

⁷³ Цит. за: Єжи Ґедройць та українська еміграція: Листування 1950–1982 рр. / Упор., пер. слово і ком. Б.Бердиховської; пер. з пол. та англ. – К., 2008. – С.15.

⁷⁴ Мирон Кордуба (1876–1947 рр.) – історик, публіцист, перекладач. Із 1929 р. викладав у Варшавському (до його закриття нацистами), у 1944–1947 рр. – Львівському університетах.

⁷⁵ Осадчук Б. Роль Єжи Ґедройця в польсько-українських відносинах [Електронний ресурс]: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5073/osadchuk_rol_yezhy_gedroitsa.pdf

української стратегії Є.Гедройця: дискусія довкола проблеми кордонів; рефлексія над історичною спадщиною і критичний аналіз польсько-українського минулого; систематичне спостереження за змінами в Україні та спроба впливати на процеси, які там відбуваються; спроби вивести українське питання на міжнародний рівень; якнайширше представлення української культури⁷⁶.

Українське питання в діяльності «Культури» не було чимось ізольованим – воно вписувалося у проект, окреслений принципово важливою статтею Юліуша Мєрошевського⁷⁷ (1974 р.). Тут, зокрема, мовилося:

«У Східній Європі – якщо на цих землях колись має встановитися не лише мир, а й свобода – немає місця жодному імперіалізму, ані російському, ані польському. Ми не можемо кричати, що росіяни мають віддати українцям Київ, і одночасно заявляти, що Львів має відійти до Польщі. [...] Якщо для спрощення простір, що охоплює Україну, Литву й Білорусь, ми позначимо скороченням УЛБ, слід констатувати, що в минулому, а подекуди і сьогодні, простір УЛБ був чимось більшим, ніж “яблуком розбрату” поміж Польщею і Росією. Простір УЛБ визначав форму польсько-російських взаємин, прирікаючи нас або на імперіалізм, або на сателітство»⁷⁸.

До ліквідації цієї печальної дилеми може призвести лише наполеглива робота задля побудови суверенності «простору УЛБ». Це – ключова теза Ю.Мєрошевського та Є.Гедройця.

Однією з основних проблем, пов'язаних з «українським питанням», стала відмова від міфології польських «східних кресів» («східних околиць»). У листі до Лєшека Шаруги у середині 1990-х рр. Є.Гедройць пропонував відійти від понять «креси» і «кресовий» як образливих для українців визначень, таких, що викликають у них асоціацію з імперською історією Польщі, замінивши їх термінами «пограниччя», «прикордонний»⁷⁹.

Є.Гедройць ніколи не ідеалізував польсько-українські відносини. Без ілюзій оцінював їх і Б.Осадчук. Він уважав, що поляки й українці – це

«дві нації, розвиток яких дуже відрізнявся. Спорідненість існувала лише на початку нашої історії, за Польщі П'ястів і Київської Русі. Потім шляхи розходяться, приводячи до зовсім різних процесів. П'ястівська Польща зміцнюється, а Русь-Україну поглинає німеч. Найчутливішим ударом, завданим русинам-українцям, було невизнання цієї частини Ягеллонської імперії автономною частиною, рівною Короні та Литві.

⁷⁶ Див.: Єжи Гедройць та українська еміграція: Листування 1950–1982 рр. – С.29.

⁷⁷ Юліуш Мєрошевський (1906–1976 рр.) – журналіст, публіцист, політичний оглядач. Під час Другої світової війни виїхав із Польщі, працював як публіцист у виданнях польського еміграційного уряду, мешкав у Лондоні. У 1950–1972 рр. – головний редактор «Англійського відділу» журналу «Культура».

⁷⁸ Мєрошевський Ю. Російський «комплекс Польщі» і простір УЛБ // Ми не є українофілами: Польська політична думка про Україну і українців: Антологія текстів. – К., 2012. – С.321.

⁷⁹ Див.: Шаруга Л. «Культура» и украинский вопрос [Електронний ресурс]: <https://novpol.org/ru/r1LUtOfws-/KULTURA-I-UKRAINSKIJ-VOPROS>

Черговим трагічним поділом стала недооцінка ролі православ'я й нерозуміння ролі уніатської церкви. У результаті експансії римо-католицької церкви, у даному випадку ідентичної польському домінуванню, Україна втратила більшу частину своєї аристократії. Іншу, на Лівобережній Україні, тобто на схід від Дніпра, пізніше поглине царська Росія»⁸⁰.

Такий стан речей, на думку Б.Осадчука, призвів до того, що

«в поведінці поляків виник елемент зверхності, ставлення “панів” до “хамів”, що утвердилося під час розподілів у польських маєтках на українських землях, переважно на Правобережній Україні, поглибилося в результаті колаборації польської шляхти з російською владою, яка зі свого боку погодилася не чіпати привілеї щодо власності. Козацькі війни не принесли змін на краще, а затвердили стереотип українця-заколотника, а згодом – “гайдамаки”. Оперування подібними стереотипами суттєво посилювалося за часів ПНР, коли відпрацював своє і вичерпався ворожий прототип німця, ураховуючи створення держави “добрих німців” – Німецької Демократичної Республіки, і потрібно було знайти інший об'єкт для “народного гніву”, щоб відволікти увагу від сталінських злочинів. Так було створено образ українського ворога»⁸¹.

У польсько-українських відносинах не останню роль відігравали негативні стереотипи одного народу щодо іншого. Б.Осадчук намагався їх руйнувати. Цікаво, що разом зі Є.Стемповським, С.Вінцензом та Ю.Лободовським він створив своєрідне «українське лобі» у журналі «Культура». Хоча й був у цьому «лобі» єдиним українцем за походженням. Крім того, Б.Осадчук зробив чимало для залучення до співпраці з «Культурою» українських авторів із середовища молодшого покоління еміграції, робив спроби налагодження відносин із представниками діаспори – вихідцями з-за Збруча. Ідеться про так званих «східняків» з Української революційно-демократичної партії (УРДП) під керівництвом письменника та громадського діяча Івана Багряного⁸² (певний час Б.Осадчук входив до неї).

І це було непросто. Мало хто зі згаданого кола розумів важливість і значення зміцнення відносин із поляками. Над колегами та друзями Б.Осадчука тяжів пропагандистський стереотип антиукраїнської ролі «білополяків». Він боровся з цими поглядами на шпальтах газети «Українські вісті». У ту пору це видання було єдиною демократичною трибуною української політичної

⁸⁰ Цит. за: Polska i Ukraina: Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem przeprowadzili Basil Kerski i Andrzej Stanisław Kowalczyk. – S.41.

⁸¹ Ibid. – S.42.

⁸² Іван Багрянний (1906–1963 рр.) – письменник, політичний діяч. Із 1945 р. перебував в еміграції в Німеччині, де 1948 р. заснував Українську революційно-демократичну партію (УРДП) і редагував газету «Українські вісті». Претендував на Нобелівську премію й мав шанси на її отримання, оскільки написав два романи про ГУЛАГ («Сад Гетсиманський», «Тигролови») ще за 20 років до «Архіпелагу ГУЛАГ» О.Солженіцина, але раптова смерть І.Багряного завадила офіційному висуненню його на цю нагороду.

еміграції. Із самого початку він проголосив солідарність з ідеями С.Петлюри (що відповідало переконанням Є.Гедройця). Б.Осадчук робив ставку не на третю світову війну, як, наприклад, тодішні націоналісти-бандерівці (до слова, робили це й радикально налаштовані представники польської еміграції), а на мирні поступові перетворення, тобто на близький ідеям Є.Гедройця та Ю.Мерошевського еволюціонізм.

Окрім того, згадані зв'язки Б.Осадчука з німецькою та швейцарською пресою сприяли просуванню ідей «Культури» на її шпальтах. Іншою важливою сферою співпраці з Є.Гедройцем став пошук і залучення нових співробітників серед відомих Б.Осадчукові українських інтелектуалів та публіцистів. Так, завдяки його посередництву було налагоджено контакти Є.Гедройця з Борисом Левицьким, Іваном Лисяком-Рудницьким, Любомиром Ортинським⁸³. Активним кореспондентом «Культури» став редактор спочатку «Української літературної газети», а потім журналу «Сучасність» Іван Кошелівець⁸⁴. Також серед публіцистів та авторів польського часопису можна назвати таких відомих представників української еміграції, як Леонід Мосендз⁸⁵, Євген Маланюк⁸⁶, Юрій Лавріненко⁸⁷, професор Микола Глобенко – історик літератури та секретар «Енциклопедії українознавства»⁸⁸. Пізніше Б.Осадчук напише:

«Найважливішим у моїй співпраці з Єжи Гедройцем було прокладання нового шляху до подолання старих конфліктів і пошук розв'язків на майбутнє. У цьому контексті Гедройць був ключовою, найважливішою постаттю. Він мав бачення перспективи й був у цьому непоступливий і наполегливий... Він

⁸³ Любомир Ортинський (1919–1961 рр.) – публіцист, діяч ОУН, співзасновник Союзу українських комбатантів, редактор часопису «Вісті», співробітник радіо «Свобода».

⁸⁴ Іван Кошелівець (1907–1999 рр.) – літературознавець, критик, публіцист, перекладач, неодноразовий головний редактор журналу «Сучасність» (1961–1966, 1976–1977, 1983–1984 рр.). В еміграції з 1944 р. Мешкав в Австрії, Німеччині. Найґрунтовнішим проектом, що його зреалізував І.Кошелівець на замовлення Літературного інституту, була антологія «Україна 1956–1968», видана 1969 р. польською мовою.

⁸⁵ Леонід Мосендз (1897–1948 рр.) – поет, прозаїк, есеїст, писав під псевдонімом «Леонід Корзон». Після поразки УНР 1920 р. емігрував до Польщі, згодом жив у Чехословаччині, Австрії, Швейцарії. Був першим українським автором, чия стаття з'явилася на шпальтах «Культури» в 1948 р.

⁸⁶ Євген Маланюк (1897–1968 рр.) – поет, публіцист, історіософ. Після поразки УНР 1920 р. емігрував, жив у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, від 1949 р. – у США. Уперше надрукувався в «Культурі» 1948 р. під псевдонімом «Юліан Кардош» (стаття присвячувалася культурному життю української еміграції). Особливо тісні стосунки поєднували Є.Маланюка зі С.Степовським. Є.Гедройць прагнув, щоб Є.Маланюк друкувався в «Культурі» частіше (див.: Jerzy Giedroyc Jewhen Małaniuk. Listy 1948–1963 / Oprac., wstępem i przypisami opatr. H.Dubyk. – Warszawa, 2014).

⁸⁷ Юрій Лавріненко (1905–1987 рр.) – критик, історик літератури. В еміграції з 1944 р. (спочатку в Австрії, потім у Німеччині, 1950 р. виїхав до США). Друкувався під псевдонімом «Юрій Дивнич». Саме йому Є.Гедройць запропонував створити антологію української поезії «Розстріляне відродження», що була видана Літературним інститутом у 1959 р.

⁸⁸ Микола Глобенко (1902–1957 рр.) – літературознавець, педагог. Із 1943 р. в еміграції. У Мюнхені був редактором тижневого політичного видання «Українська трибуна» (виходило 1947–1949 рр.). Уперше виступив у «Культурі», надрукувавши в 1950 р. під псевдонімом «М.Слобожанин» власні спогади про українське літературне життя кінця 1920-х рр., зокрема про процес «Спілки визволення України».

діяв без фанатизму, так, наче це була звичайна річ. Пам'ятаю, як я не раз протягом наших численних довгих розмов в Ме-зон-Ляфіт часом висловлював сумніви чи застереження. Єжи Ґедройць все терпляче вислуховував, а потім виправляв мене й ніколи не гарячкував»⁸⁹.

Тандем двох неординарних емігрантів – Є.Ґедройця та Б.Осадчука – зрештою спрацював успішно. Відірвані від своїх країн, позбавлені реальної можливості перевірити, які там панують погляди й настрої, віддані на відкуп ворожої і брехливої пропаганди, вони діяли всупереч настроям, що панували в еміграційних середовищах. Ці настрої підживлювали за давніми конфліктами поляків та українців, загострені під час Другої світової війни й депортацій у рамках акції «Вісла» 1947 р.⁹⁰

Б.Осадчук і Є.Ґедройць почали діалог, який допоміг подолати старі упередження та взаємні звинувачення, а польськомовний журнал «Культура» довго був єдиним місцем для таких обговорень і дискусій (українці не мали такого незалежного у своїй позиції відповідника). Б.Осадчук був переконаний, що без Є.Ґедройця

«польсько-українське прикордоння могло б зараз бути польсько-українським Косовом – взаємним кровопролиттям. Замість цього після тривалої смуги конфліктів і воєн, коротких періодів дружби, ми протягом уже багатьох років маємо систему, що спирається на взаєморозуміння й обоюдоцінну потребу в співпраці й навіть дружби, яка в загальних рисах нагадує реалізацію планів і домовленостей Юзефа Пілсудського з Симоном Петлюрою. Без Єжи Ґедройця, його концепцій і практичної діяльності, у нас би цього не було. Я гордий і щасливий, що міг разом з ним брати участь у цій великій справі»⁹¹.

До цих слів можна з повною впевненістю додати, що й без Богдана Осадчука не могло статися потепління польсько-українських відносин, неможливим було б взаєморозуміння двох країн, принципово важливе і у сьогоденнішому геополітичному ландшафті Європи.

⁸⁹ Осадчук Б. Роль Єжи Ґедройця в польсько-українських відносинах [Електронний ресурс]: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5073/osadchuk_rol_yezhy_gedroitsa.pdf

⁹⁰ Акція (операція) «Вісла» (перша назва «Схід») розпочалася у квітні 1947 р. В її результаті понад 150 тис. громадян ПНР української національності було переселено зі східних районів країни у Західну й Північно-Західну Польщу, у тому числі на «повернуті землі» («Ziemie Odzyskane») Південної Пруссії та Силезії, приєднані до Польщі після розгрому нацистської Німеччини. До проведення операції було залучено понад 20 тис. вояків польської армії, а також службовців місцевої міліції, органів безпеки, прикордонників. Українців розселяли в певній пропорції, у гірших, ніж поляків, умовах. Формально акція «Вісла» закінчилася в липні 1947 р., але фактично переселення тривало до жовтня того року (докл. див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.5: Акція «Вісла» 1947. – Варшава: К., 2006).

⁹¹ Осадчук Б. Роль Єжи Ґедройця в польсько-українських відносинах [Електронний ресурс]: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5073/osadchuk_rol_yezhy_gedroitsa.pdf

Після Є.Гедройця

Єжи Гедройць пішов із життя в 2000 р. Він жодного разу не приїхав у свою рідну країну після падіння комунізму, хоча його неодноразово запрошували. Разом зі своїм беззмінним редактором в історію пішов і журнал «Культура», оскільки Є.Гедройць заповідав припинити видання після його смерті.

Богдан Осадчук почав їздити до Польщі з 1989 р., а до Києва вперше прибув у 1990 р., ще до проголошення незалежності України. Потім він неодноразово бував у Львові, Коломиї, Харкові, Донецьку, виступав на наукових та інших форумах, дискутував, зустрічався з президентами Леонідом Кравчуком і Леонідом Кучмою, давав рекомендації, ділився досвідом. Процеси демократизації відкрили йому двері в Польщу. Він зустрічався з президентом Лехом Валенсою, співпрацював з президентом Александром Квасневським. Активно, без фальшивої дипломатичності писав для польських та українських періодичних видань, реагуючи на всі досягнення й вади польсько-українських відносин – тепер уже за нових умов, виступав на радіо, телебаченні. У Києві його тексти вперше за багато років почали редагувати, через що він відмовився від співпраці з газетою Верховної Ради «Голос України» (головним редактором тоді був Сергій Правденко), але друкувався в інших виданнях.

19 жовтня 2011 р. Богдан Осадчук пішов із життя. Сталося це в будинку його опікунки Аґати Фрайтаґ (Agata Freitag) у с. Чехувка (Czechówka) неподалік від м. Мисленице (Myślenice) в Малопольському воєводстві. Важко точно зрозуміти, як саме він опинився у цьому селі. Згадану опікунку в матеріалі місцевої газети відразу після похорону Б.Осадчука було представлено як «психотерапевтку однієї з берлінських клінік», «асистентку професора» та його «секретарку»⁹². Вона розповіла, що до подружжя Осадчуків потрапила завдяки знайомству з пані Іреною й на її запрошення. Невдовзі, у 2008 р., дружина професора померла та була похована в місті Аугсбург (Augsburg), на півдні Німеччини, у Баварії. Улітку 2009 р. А.Фрайтаґ уперше привезла Б.Осадчука у Чехувку до своїх батьків. Потім він був із ними на Різдво. За словами опікунки, у серпні 2011 р. після тижневого перебування в одній із берлінських клінік Б.Осадчук категорично почав вимагати, щоб А.Фрайтаґ забрала його до Польщі. Це й було зроблено⁹³.

Надзвичайно цікаве свідчення про те, що опікунка разом із редактором Вітольдом Слюсарським (Witold Ślusarski) працювала над споминами Б.Осадчука. «З авторизацією спогадів ми впоралися за 5 днів до його смерті», – розповіла А.Фрайтаґ⁹⁴. Дотепер ці мемуари (якщо вони справді існують) не надруковані.

У 2017 р., перебуваючи у Кракові, я поїхав до Чехувки. Знайшов там будинок №132 по вул. Шкільній. Саме тут провів свої останні дні Богдан Осадчук.

⁹² Aga, zabierz mnie do Polski, chcę nią pooddychać! Prof. Bohdan Osadczuk zmarł w Czechówce // Dziennik Polski: Myślenicki tygodnik. – 2011. – 29 października.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

Пані Кристина Фірек (Krystyna Firek), мати Аґати Фрайтаґ, погодилася поговорити зі мною, поділитися спогадами про свого квартиранта, запросила до будинку. Вона показала мені кілька фотоальбомів, що належали Б.Осадчукові, а також його архів, запакований у картонні коробки, котрих було доволі чимало. На моє запитання, що вона збирається робити з цими матеріалами, господиня відповіла, що хотіла б продати їх тому, кому вони цікаві.

Похорон Богдана Осадчука відбувся 25 жовтня 2011 р. в парафії Всіх святих у містечку Заклічин (Zakliczyn). Було зачитано лист від президента Польщі Б.Коморовського, котрий назвав небіжчика «вірним представником свободи»⁹⁵. На могильному пам'ятнику, із-поміж іншого, написано: «“Отаманові” польсько-українського поєднання». Як написала «Gazeta Wyborcza»: «Без нього не можна собі уявити польсько-українського єднання. Він будував його, коли ще не було ані вільної Польщі, ані вільної України»⁹⁶.

У 1984 р. Б.Осадчук отримав премію журналу «Культура», у 2001 р. президент Польщі відзначив його найвищою нагородою країни – орденом Білого орла за заслуги у справі польсько-українського порозуміння. У 2001 р. президент України нагородив Б.Осадчука орденом Ярослава Мудрого 5-го ступеня, тоді ж він став почесним громадянином Коломиї. У 2005 р. його обрали почесним доктором Донецького національного університету, а в 2006 р. – почесним доктором Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Богдан Осадчук мав і інші нагороди та звання. Але, мабуть, найвдаліше визначеною, а тому найвагомішою відзнакою, що відбивала глибинну суть зробленого ним, стало присвоєння йому в Польщі звання «людини пограниччя» («Człowiek Pogranicza») за 2005–2006 рр. Цю премію Б.Осадчукові вручили на початку листопада 2006 р. в м. Сейни (Sejny) в Північно-Східній Польщі, де функціонує Центр пограниччя – мистецтв, культур, народів, а також Фонд «Пограниччя» на чолі з есеїстом Кшиштофом Чижевським (Krzysztof Czyżewski). Він пояснював, що поняття «людина пограниччя» стосується «толерантної особи, часто з заплутаними сімейними коренями, яка характеризується співпереживанням, критичним патріотизмом, стійкістю до національної фобії, вільним володінням мовами, котра цікава іншим людям у поєднанні з відкритістю до світу, любов'ю до своєї маленької батьківщини»⁹⁷.

З іншого боку, присвоєння звання людини пограниччя виразно відзеркалило той факт, що рецепція Б.Осадчука в Польщі значно глибша, ніж в Україні. Як влучно зауважив літературознавець і перекладач Юрій Прохасько, варто поміркувати про причини виняткової невідповідності

«між масштабами особистості Осадчука та його вагою в новітній європейській історії – і мізерним їх усвідомленням у кон-

⁹⁵ Цит. за: *Ukraiński polonofil: Pamięci Bohdana Osadczuka*. – S.13.

⁹⁶ *Zmarł prof. Bohdan Osadczuk: Ukraiński Polak, polski Ukrainiec* // *Gazeta Wyborcza*. – 2011. – 20 października.

⁹⁷ *Czyżewski K. Linia powrotu*. – Sejny, 2008. – S.14.

тинентальній Україні. Ось тільки зробити це вкрай важко, як загалом завжди важко розуміти абсурдні феномени. Для них, безперечно, збереться ціла низка цілком прийнятних пояснень, але відчуття прикрої несправедливості, а ще більше – гіркоти від того, що ми самі себе так охоче так багато чого позбавляємо, вони ледве чи по-справжньому здатні пом'якшити»⁹⁸.

Багато ще належить зробити, щоб виправити таку ситуацію. Необхідні реалістичні, неквапливі, детальні дослідження життя і творчої спадщини Б.Осадчука на дисертаційному та монографічному рівнях. У цьому напрямі зроблено лише перші кроки. Доцільно перекласти українською мовою його наукові праці, а також найважливіші публіцистичні й журналістські публікації з відповідними фаховими коментарями та довідковим апаратом. Ці тексти, завдяки ерудиції їх автора, його вмінню аналізувати конкретні ситуації, майстерно концептуалізувати їх і передбачати перебіг подій, стали цінними «камінцями» грандіозної інтелектуальної мозаїки політичного життя Європи та світу у середині 1950-х рр. і початку ХХІ ст. Лауреат Нобелівської премії Чеслав Мілош, говорячи про Б.Осадчука, зауважував: «Всім своїм життям він доводить, що відданість одній справі стає провідною ниткою у хаосі історичних подій»⁹⁹.

Слід зробити все, щоб уроки діяльності Богдана Осадчука, його спадщина, що, зокрема, слугує польсько-українському єднанню, були в Україні актуальною та органічною частиною сучасного наукового, політичного, громадського дискурсів.

REFERENCES

1. Bakula, B. (1997). Pol'shcha i Ukraina v diial'nosti «Kultury». *Suchasnist'*, 1, 97–103. [in Ukrainian].
2. Berdykhovska, B. (comp.). (2005). Prostir svobody: Ukraina na shpal'takh paryz'koi «Kul'tury»: per. z pol. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Berdykhovska, B. (ed., comp.). (2008). Yezhy Gedroyts' ta ukrains'ka emigratsiia. Lystuvannia 1950–1982 roky: per. z pol. ta nim. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Berdychowska, B., Hnatiuk, O. (eds). (2012). Polska. Ukraina. Osadczuk. Lublin. [in Polish].
5. Hai-Nyzhnyk, P. (2004). Yaroslav Pelenskyi. Etapy zhyttievoho i naukovooho shliakhu. *Kyivs'ka starovyna*, 1, 155–162. [in Ukrainian].
6. Hnatiuk, O., Mokrousov, A. (2009). Proceedings of International Conference pam'iaty Yezhy Gedroytsia, Kyiv, 24–26 lystopada 2006 r.: *Evropa – mynule i maibutnie – vizii ta revizii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hnatiuk, O. (2007). Pol's'ko-ukrains'kyi dialoh: chasopys «Kul'tura» ta yoho spadshchyna. Lviv; Kyiv. [in Ukrainian].
8. Hofman, I. (2011). Tematy polsko-ukraińskie Bohdana Osadczuka w paryskiej «Kulturze». *Przegląd Politologiczny*, 3, 185–194. [in Polish].

⁹⁸ Прохасько Ю. Дон Кіхот із Коломиї // Українські полоніфи: Пам'яті Богдана Осадчука. – С.61.

⁹⁹ Цит. за: Осадчук Б. Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. – С.9.

9. Hofman, I. (2011). *Ukraiński polonofil. Pamięci Bohdana Osadczyka*. Lublin. [in Polish].
10. Kaliberda, H.Yu. *Naukovo-doslidnyts'ka ta osvitnia diial'nist' Ukrain's'koho naukovoho instytutu u Berlini (1926–1945)*. Retrieved from http://www.rusnauka.com/5_NITSB_2009/Istoria/41208.doc.htm [in Ukrainian].
11. Kerski, B. *Z Kołomyi w świat*. Retrieved from <http://www.new.org.pl/4561-z-kolomyi-w-swiat> [in Polish].
12. Kerski, B., Kowalczyk, A. (eds.). (2001). *Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadczykiem*. Lublin. [in Polish].
13. Kerskyi, B., Kovalchuk, A. (2009). *Rozmowy z Bohdanom Osadchukom: per. z pol.* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Lapan T. *Diial'nist' ukrains'kykh hromads'kykh orhanizatsii na zakhyst stanovyscha deportovanykh ukrains'kykh robitnykiv u III Raikhu*. Retrieved from <http://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/3-1.pdf> [in Ukrainian].
15. Lodyn, P. (2015). *Podolannia negatyvnykh mifiv i stereotypiv ukrains'ko-pol's'kykh vidnosyn u politychnii diial'nosti Bohdana Osadchuka*. *Gileia*, (103), 347–351. [in Ukrainian].
16. Mieroshevskiy, Yu. (2012). *Rosiis'kyi «kompleks Pol'shchi» i prostir ULB*. In: *My ne ie ukrainofilamy. Pol's'ka politychna dumka pro Ukrainu i ukraintsiv. Antolohiia tekstiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Osadchuk, B. (2000). *Na perekhrestyakh chasiv*. In: M.Telus, Yu.Shapoval (eds.). *Ukrains'ka istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrains'ki pidruchnyky z istorii)*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Osadczuk, B. (2006). *Niepodległa Ukraina: wybór szkiców, artykułów i rozmów (1991–2006)*. Sejny. [in Polish].
19. Osadchuk, B. (2001). *Ukraina, Pol'shcha, svit. Vybrani reportazhi ta statii*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Osadczuk, B. (1982). *Weisser Adler, Kreuz und rote Fahne. Chronik der Krisen des kommunistischen Herrschaftssystems in Polen 1956–1982*. Zürich. [in German].
21. Osadchuk B. *Rol' Yezhy Gedroitsia v pol's'ko-ukrains'kykh vidnosynakh*. Retrieved from http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5073/osadchuk_rol_yezhy_gedroitsa.pdf [in Ukrainian].
22. Smyrnov, A. (2008). *Mstyslav (Skrypnyk): hromads'ko-politychnyi i tserkovnyi diiach. 1930–1944*. Kyiv. [in Ukrainian].

YURI SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of Theory and History of Political Science,
I.F.Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shapoblu@gmail.com

**BOHDAN OSADCZUK:
“I AM CALLED ‘OTAMAN’, WHICH IS GUIDED SOLELY
BY HIS OWN OPINION AND HIS OWN PEN”**

The article considers the life and work of journalist and researcher Bohdan Osadczuk, his importance for strengthening the Polish-Ukrainian relations in 1950th – 2000th years, his collaboration with Jerzy Giedroyc, Editor-in-Chief of exile magazine “Kultura”, published in Paris between 1947–2000. The author of the article set itself the task of creating a realistic biography of B.Osadczuk. It was collected and studied little-known or even unknown facts, analyzed previously inaccessible archival documents. The article states that B.Osadczuk grew up and was

raised in a multicultural environment. That's why he condemned any chauvinism, professed liberal values. He was able to combine the identity of the Ukrainian emigrant with the identity of the European democrat. He lived for 70 years in Berlin (1941–2011), where he graduated from the University of Berlin, where he became known as journalist Alexander Korab. It was under this pseudonym that readers of German newspapers and the oldest Swiss newspaper "Neue Zürcher Zeitung" knew about it for decades. For this authoritative publication he wrote for more than half a century materials about events in the USSR and the countries of the "socialist camp". In addition, he actively collaborated with radio and television. The article shows how Soviet and Polish secret services hunted B.Osadczyk, followed him, tried to recruit him. He led his own game and did not give himself a deceit. The article deals with the scientific achievements of B.Osadczyk. He was a professor at two universities – Freie Universität Berlin and the Ukrainian Free University (UFU, also UVU) in Munich, the author of fundamental scientific publications. For the first time the circumstances of B.Osadczyk's life have been covered. His scientific biography still has to be created. The most important works from his work should be worked out and republished.

Keywords: Osadczyk, Giedroyc, "Kultura", Berlin, Germany, Ukraine, Poland.

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«XIX/XX»

Олександр Оглоблин

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В НАУКОВІЙ І ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ XIX–XX В. (До 90-річчя першої публікації статті)

У статті О.Оглоблина висувається та обґрунтовується теза про господарську автономію України як наріжний концепт економічної історії України XIX – початку XX ст. Обстоюється думка, що тодішній економічний процес на українських обширах варто репрезентувати у вигляді тріади: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення». Показується, що соціально-економічні події, явища та процеси трансливалися до культурної свідомості суспільства, що продукувало низку візій щодо осмислення становища «українського господарства» спершу в «територіальній», згодом – «національній» формах у науковій і суспільній думці XIX – початку XX ст. Наголошується, що концептуальна пропозиція О.Оглоблина наприкінці 1920-х рр. спиралася як на позитивістські канони історієписання (органіцизм, детермінізм, каузальність, фактографічний документалізм), так і деякі вимоги марксистської методології (матеріалістичне тлумачення, домінація економічних законів). Зазначається, що в тодішніх концептуальних пропозиціях ряду українських істориків, передусім О.Оглоблина і М.Слабченка, вибудовувалися антиколоніальні дискурси. Підкреслюється, що в типологічному плані концепція О.Оглоблина в багатьох аспектах нагадувала візію М.Волобуєва, зокрема його тезу про УСРР як історично оформлений національно-господарський організм. Відзначається, що подібність концепцій О.Оглоблина та М.Волобуєва походила не тільки зі спільної конструктивної основи, а й базувалася на розгортанні антиколоніальних дискурсів.

Ключові слова: схема/концепція історії України XIX – початку XX ст., економічна історія, генерація українських істориків 1920-х рр., українська історіографія, соціологізація історії, антиколоніальні дискурси, Оглоблин, Слабченко, Волобуєв.

У світлі нашої сучасності генерація українських істориків та вчених-гуманітаріїв 1920-х рр. асоціюється з важким присмаком утрачених можливостей і похованих надій, оскільки це післяреволюційне покоління могло надати національній науці

величезний, майже фантастичний інтелектуальний імпульс. Висунуті ідеї та концептуальні пропозиції, започатковані, проте, на превеликий жаль, гвалтовно обірвані оригінальні наукові проекти та масштабні незавершені студії обіцяли так багато, що уява продукує цілу низку яскравих асоціацій і компаративних запитів...

Отож мимоволі постає спокуса відкинути поважні фахові табу та переміститися на «заборонену територію» і спроектувати інші сценарії наукового буття за більш сприятливих соціокультурних обставин та політичних передумов: що було б, якби... Та не судилося. За точним і страшним означенням учня О.Оглоблина – репресованого історика С.Підгайного, покоління вчених 1920-х рр. увійшло до історії української науки як генерація «недостріляних»¹.

Утім концепції, конструктивні проєкції та наукові практики цього самобутнього покоління вчених і до сьогодні становлять чималий інтерес для багатьох дослідників. Адже за часів відносно «нормальної» науки 1920-х рр. на обширах радянської України сприйняття марксизму, точніше його більшовицької версії, як універсальної монометодології ще не призвело до тотального нищення українського культурного простору. Тож зберігалися певні можливості для варіативного представлення й концептуалізації української минувшини, поміж яких рясно сходили розмаїті інтелектуальні паростки.

Із цієї перспективи чимале зацікавлення продукують антиколоніальні дискурси, котрі побутували в українській історіографії 1920-х рр. і ввійшли як органічні складові до низки концептуальних пропозицій щодо конструювання історії України, зокрема стосовно висвітлення та представлення національної минувшини від середини XVII ст. Фундаторами антиколоніальних дискурсів на полі історії України стали переважно молоді вчені, котрі вважали себе представниками « нової революційної школи » (М.Слабченко, О.Оглоблин та їхні учні).

Звісно, вони не були поодинокими українськими істориками, у текстах яких виразно проступали антиколоніальні мотиви, позаяк останні споглядаємо у працях цілої низки вчених, зокрема у студіях Д.Бованенка, О.Гермайзе, А.Козаченка, П.Клименка, Н.Мірзи-Авак'янц, М.Петровського, М.Ткаченка, В.Фесенка та ін. Але найяскравіше антиколоніальні дискурси були розгорнуті в розвідках київського історика О.Оглоблина й одеського вченого М.Слабченка, котрі використали ці практики для висунення оригінальних концептуалізацій.

Однією з таких пропозицій була «теорія єдиного процесу» М.Слабченка. На його думку (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.), «студіювати нашу (тобто українську – О.Я.) історію (й не тільки, розуміється, нову) потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. *Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас*»².

На початку 1920-х рр. цей підхід нав'язував універсальну й доволі спрощену соціологічну схему минувшини, яку М.Слабченко метафорично нарік «теорію єдиного процесу» та переніс її на національні терени у вигляді видозмінених концептів, ідей, апробованих у

¹ Оглоблин О. Семен Підгайний (1907–1965) // Український історик. – 1966. – №3/4. – С.68.

² Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.7/8. – К., 1926. – С.557.

працях Е.Бем-Баверка, К.Бюхера, М.Вірта, Р.Гільфердінга, В.С.Джевонса, В.Зомбарта, К.Каутського, М.Ковалевського, В.Лексіса, П.Маслова, К.Менгера, М.Павлова-Сильванського, М.Покровського, М.Рожкова, П.Сорокіна, Г.Спенсера, П.Струве, М.Тугана-Барановського, Г.Швіттау, Г. фон Шмоллера, Р.Штамmlера та ін. На його думку, рівень модифікації запозичених й адаптованих ідей залежав від місцевих «відхилень», передумов і обставин. Власне, останні розглядалися як своєрідний стрижень національної минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід було виявити й досягнути дослідникам із локальної перспективи історієписання.

Проте «місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Тож М.Слабченко вважав, що Україна пережила з більшою чи меншою самотуністю всі стадії, властиві історії світового господарства³, зокрема колоніальне гноблення.

У широкому сенсі М.Слабченко вводив антиколоніальний дискурс до своєї конструкції української ранньомодерної минувшини задля того, щоби пояснити побутування архаїчних рис у господарстві й торгівлі України-Гетьманщини. Причому цей дискурс уживався для представлення соціокультурних впливів як Московщини-Росії, так і Речі Посполитої, хоч меншою мірою стосувався Корони Польської.

Тривалий російський наступ на автономію Гетьманщини, котрий врешті-решт увінчався її ліквідацією, М.Слабченко пов'язував з імперіалістичними потугами Москви. У цьому світлі автор розглядав економічну політику Росії щодо України-Гетьманщини як таку, котра спиралася на засади протекціонізму та меркантилізму й, кінець-кінцем, мала метою опанувати, захопити, знищити український ринок.

Саме в розрізі антиколоніального дискурсу М.Слабченко репрезентував економічну політику Москви, зокрема щодо Києва. На його думку, з другої половини XVII ст. «найважливіший жвавий торговий український пункт – Київ, напр[иклад], одразу ж випав із посідань Української держави і став ключем у торговій політиці Московської держави. *Володіння Києвом давало Московії можливість реалізовувати найжорсткішим чином свої меркантилістські плани й допомагало проводити в Україні колоніальну політику, завдяки якій Україна поступово ставала ринком для російської обробної промисловості*»⁴.

Зрештою, цей процес М.Слабченко означував як «економічну політику грошово-поліційної»⁵ чи «військово-поліційної держави»⁶ (як він називав тодішню Росію), спрямовану на знищення дрібної приватної власності на українських землях. Ба більше, М.Слабченко гадав, що політична руйнація автономії Гетьманщини була вислідом потужних господарських трансформацій. Тому історик обстоював думку, що «український народ від 1709 швидко перетворюється у недержавний, всі інші грошові знаки були витиснені монетою російською»⁷.

³ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т.1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – Одесса, 1922. – С.V.

⁴ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т.3: Очерки торговли и торгового капитализма. – Б. м., 1923. – С.3.

⁵ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т.2: Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса, 1922. – С.49.

⁶ Там же. – С.51.

⁷ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Ч.1. – Т.1. – С.109.

Отож процес руйнації та падіння Гетьманщини М.Слабченко висвітлював у розрізі антиколоніального дискурсу, себто колоніальної політики Московської держави, яку розглядав як вислід її господарських і торгівельних устремлінь. Таке представлення дозволяло авторові триматися вихідних положень «теорії єдиного процесу».

На відміну від М.Слабченка О.Оглоблин висунув концепцію «господарської автономії України»⁸. Київський дослідник також перебував під впливом соціологізації історії, хоч і меншою мірою. Тому він намагався більше спиратися на конкретний фактографічний матеріал, зокрема досить критично сприймав екстраполяції різних концептів європейських інтелектуалів на український ґрунт, які рясно побутували в текстах М.Слабченка.

Первісна дослідницька програма О.Оглоблина почасти нагадувала конструкцію відомої студії М.Тугана-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование» (Санкт-Петербург, 1898 р., т.1). У 1928 р. О.Оглоблину⁹ довелося навіть реагувати на гострі зауваги М.Ткаченка¹⁰ стосовно впливів означеної праці на його монографії про мануфактуру в Гетьманщині та передкапіталістичну фабрику. «Вихваляння» М.Тугана-Барановського закидали авторів й пізніше, зокрема під час так званої «дискусії» навколо його концепції українського історичного процесу (травень 1931 р.)¹¹.

Мабуть, О.Оглоблину імпонували наукові погляди М.Тугана-Барановського, хоч він не виявляв особливих зацікавлень щодо філософських експериментів цього вченого, але пильно вивчав його історико-економічні праці. Тим паче, що М.Туган-Барановський не був схильним до фетишизації марксизму, зокрема прагнучи доповнити й оновити його за допомогою неокантіанської етики.

«Етичний мотив (кантіанство), з погляду Туган-Барановського, був керівним у житті і в ім'я його й на ньому мали миритись різні інтереси», – відзначав М.Слабченко¹². Приміром, М.Туган-Барановський обстоював тезу, що наукове пізнання має бути незалежним від класових інтересів, оскільки вони не можуть пояснити «справжню сутність моралі, релігії, мистецтва й науки»¹³.

Так чи інакше, проте студія М.Тугана-Барановського про російську фабрику була своєрідним орієнтиром для О.Оглоблина у процесі висунення й формулювання дослідницької програми щодо вивчення української господарської минувшини.

⁸ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.,] 1925. – С.4.

⁹ Оглоблин О. «Проф. А.П.Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К. 1925, стор.270. *Його-ж*, Предкапиталистическая фабрика. – К. 1925, стор. 324 (sic)» (З приводу рецензії, вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р., ч.1, за підписом Миколи Ткаченка) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.19. – К., 1928. – С.287.

¹⁰ Ткаченко М. Рец. на кн.: Оглоблин О.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К. 1925, стор. 270. *Його-ж*, Предкапиталистическая фабрика. – К. 1925, стор. 324 // Україна. – 1928. – №1. – С.147.

¹¹ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.14.

¹² Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т.2. – [Одеса], 1927. – С.220.

¹³ Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. – 4-е изд. – Москва, 1918. – С.100, 105.

Із такої перспективи антиколоніальний дискурс вписувався до концептуалізації О.Оглобина вельми своєрідно та вибірково. Певною мірою він поділяв тезу М.Слабченка про переважно колоніальний характер українського господарства XVIII ст., але не був прихильником її абсолютизації. Натомість намагався ввести цю тезу в контекст загальної спрямованості тодішньої російської політики. Скажімо, О.Оглобин стверджував, що «монополія московських мануфактур мала не порушуватися. Ця гадка неодноразово відкрито висловлювалася в указах російського уряду. *Українському господарству була вказана роль чисто колоніального господарства.* Однак, ця послідовна програма залишилася майже невиконаною. Навіть той слабкий розвиток мануфактури, який ми можемо простежити на Україні, свідчить про те, що в місцевому господарстві були деякі сприятливі умови»¹⁴.

Загалом О.Оглобин гадав, що катастрофа 1709 р. призвела до напливу великих російських землевласників на українські терени, який послабив колоніальну залежність України¹⁵. Саме у цьому він убачав ті можливості, котрі склалися для розвою українського господарства і його визволення з «колоніальних пут».

Більше того, О.Оглобин гостро критикував постулати «звичайної схеми “руської” історії», котра «підпирає колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»¹⁶. Він дотримувався думки, що в російських або польських концептуалізаціях історії цілісність українського господарства штучно розмивалася та навіть спотворювалася.

Видається, що О.Оглобин прагнув не стільки пояснити соціально-економічну вмотивованість російської політики, скільки показати на її тлі зародження, становлення та функціонування «українського господарського організму», котрий крок за кроком намагався визволитися з-під політичної зверхності імперії Романових. Таким чином, антиколоніальний дискурс доволі самобутньо вписувався в концептуальну пропозицію О.Оглобина, який пропонував розглядати економічну історію України XVIII – початку XX ст. у вигляді трьох фаз або стадій розвитку: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення».

Ці концептуальні настанови О.Оглобин прагнув застосувати вже у своїх студіях наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. Наприклад, перший випуск його «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином було опубліковано 1931 р., себто в розпал «викривальної кампанії» супроти О.Оглобина, мав доволі промовисту назву – «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття».

Побутує думка, що саме студії О.Оглобина і М.Слабченка тією чи іншою мірою спричинилися до висунення відомої концепції М.Волобуєва про необхідність економічної цілісності УСРР з огляду на її «нераціональний розвиток» і засилля союзного «централізму»¹⁷. Почасти таке спостереження потверджує ціла низка посилань у розвідці

¹⁴ Оглобин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К., 1925]. – С.40.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Оглобин О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобіна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [Факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.13.

¹⁷ Гончарук Т.Г. Праці українських істориків О.Оглобіна та М.Слабченка як підґрунтя економічної концепції М.Волобуєва // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний і науковий збірник. Серія: Історія. – Вип.5. – Одеса, 2005. – С.22–32.

М.Волобуєва на праці обох істориків (12 разів згадувалося прізвище О.Оглоблина й 7 разів – М.Слабченка)¹⁸, але найбільше про це свідчать споріднені, принаймні подібні складові в концептуальних пропозиціях О.Оглоблина та М.Волобуєва.

Насамперед М.Волобуєв гадав, що *«форми колоніальної залежності України від Росії не завжди були однакові»*¹⁹. Тому він наголошував, що перебіг «колоніальної політики царату на Україні був дуже складний»²⁰. Зокрема для окреслення цього процесу вживав означення «колонія європейського типу» та «колонія азійського типу»²¹. Різницю між цими «типами колоній» М.Волобуєв убачав у наслідках «колоніальної залежності», котрі для «колоній азійського типу» виявилися у відсталому «колоніальному господарстві», а для «колоній європейського типу», себто для підросійської України – у «відхиленні розвитку продукційних сил», достатньо розвинених за «капіталістичним рівнем», але викривлених, спотворених «на користь економіки метрополії»²².

Урешті, М.Волобуєв обстоював тезу про нагальну потребу переглянути плани індустріалізації, зокрема відкинути уявлення про «руську економіку як пануючу», та вимагав розглядати економіку УСРР як *«історично оформлений національно-господарський організм»*, що дозволить позбутися *«провінціального становища»* нашої мови, нашої літератури, нашої культури»²³. Такі прикінцеві закиди на адресу більшовицького центру де-факто означали, що антиколоніальна критика М.Волобуєва переносилася і скеровувалася від часів імперії Романових до політичних та економічних реалій тодішньої більшовицької Росії.

У типологічному плані концептуальна пропозиція М.Волобуєва вибудовувалася у вигляді тріади: а) «азійський тип колонії»; б) перетворення України в «європейський тип колонії»; в) ліквідація «нераціонального централізованого розвитку» й теза про економічну цілісність УСРР. Якщо порівняти цю тріаду М.Волобуєва з окресленою вище конструкцією О.Оглоблина, то помітимо очевидну подібність обох концептуалізацій.

Більше того, перегукуються навіть прикінцеві тези О.Оглоблина про Україну як «єдиний господарський організм» й М.Волобуєва про УСРР як «історично оформлений національно-господарський організм». Та і статті обох авторів, опубліковані 1928 р., схожі між собою навіть назвами – «До проблеми української економіки» М.Волобуєва та «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в.» О.Оглоблина.

Звісно, не можна виключати і зворотного впливу публікації М.Волобуєва на О.Оглоблина. Проте ідеї останнього про «автономію українського господарського організму» віднаходимо у його опублікованих текстах середини 1920-х рр., котрі опрацьовувалися, готувалися до друку ще раніше.

У сучасників М.Волобуєва побутували й інші компаративні паралелі щодо його концепції. Наприклад, М.Яворський дотримувався думки, що візія М.Волобуєва відроджувала довоєнну дискусію між М.Поршем і М.Стасюком щодо економічного

¹⁸ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.51–57.

¹⁹ Там само. – С.51.

²⁰ Там само. – С.52.

²¹ Там само. – С.57.

²² Там само. – С.63.

²³ Там само. – №3. – С.61–62.

становища та господарської ролі України під державно-політичною зверхністю Росії²⁴. Натомість О.Оглоблин у листі до І.Лисяка-Рудницького 13 січня 1963 р. наголошував, що «відома стаття (М.Волобуєва – О.Я.) – це продукт к о л е к т и в н о г о (розрядка в публікації 1966 р. – О.Я.) авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським)»²⁵.

Однак порівняно з візією М.Волобуєва в концепціях О.Оглоблина і М.Слабченка антиколоніальний дискурс відігравав здебільшого інструментальну, точніше допоміжну роль, себто був одним з елементів концепції «господарської автономії» чи «теорії єдиного процесу». Натомість у візії М.Волобуєва антиколоніальний дискурс став наріжним елементом його конструкції і якоюсь мірою навіть підґрунтям для проголошення політичної позиції.

Вочевидь, візія М.Волобуєва конфронтувала з традиційними уявленнями, котрі нав'язували звичні схеми залежності України від державно-імперського центру, зокрема заперечували його тезу про колоніальне становище українських земель в імперії Романових. Варто наголосити, що традиція такого заперечення у суспільній думці спиралася на цілу низку поважних чинників й обставин, які істотно розмивали уявлення про форми залежності з огляду на сусіднє географічне розміщення російських та українських земель, тривалу імперську державно-політичну зверхність, сегментацію, а навіть мозаїчність, національного культурного простору, успішне входження зросійщеної аристократії до станової ієрархії, владних структур і бюрократичного апарату Російської імперії тощо.

Відзначимо, що у середині 1960-х рр. О.Оглоблин, коментуючи статтю І.Лисяка-Рудницького, передусім акцентував увагу на своєрідності залежного становища України в імперії Романових: «Я якраз заперечував (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну п о л і т и к у (розбивка в публікації 1966 р. – О.Я.) на Україні, зокрема в царині економічній. Інша справа, що термін “колоніалізм”, може, не цілком відповідний для Східної Європи. Але це суті не змінє»²⁶.

В уточненому коментарі О.Оглоблина, уміщеному пізніше в іншому числі «Сучасності», його заувага формулювалася в більш точному та розлогіму вигляді: «Я якраз заперечував (і тепер заперечую), що Україна була колонією Росії. Я тільки доводив (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну п о л і т и к у (розбивка в публікації 1966 р. – О.Я.) на Україні, зокрема в царині економічній»²⁷. У цитованих словах простежується відлуння давньої полеміки 1920-х рр., що продемонструвала як складно маркувалися особливості підневільного/залежного становища України в імперії Романових у розрізі різних сфер суспільного буття. Адже ремінісценція О.Оглоблина до дискусії 1928 р. подавала доволі суперечливе означення: наголошення на колоніальній політиці Росії й, водночас, заперечення колоніального становища підросійської України.

Архітектоніку статті О.Оглоблина 1928 р. вибудовано відповідно до його концептуальної тріади, композиційно вона поділяється на три частини, у межах яких автор намагався сконструювати поняття «українська економіка». Експлікацію

²⁴ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Його ж. На історичному фронті: Збірка статтів. – Т.1. – Б.м., 1929. – С.209.

²⁵ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Сучасність. – 1966. – №1. – С.93 (прим.9).

²⁶ Там само.

²⁷ [Оглоблин О.] Поправка [до статті І.Лисяка-Рудницького «Роля України в новітній історії»] // Сучасність. – 1966. – №4. – С.116.

цього поняття він проводить, спираючись на кілька дослідницьких інструментів. Передусім О.Оглоблин вивчає історію суспільної думки, зокрема прагне виявити певні інтелектуальні маркери, що вказували на зрушення у сфері громадської свідомості. Водночас автор нав'язує компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обширах, які дозволяють уникнути однобічності у тлумаченні та репрезентації фактографічного матеріалу, нарешті подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність.

О. Оглоблин гадав, що первісно дефініція «українська економіка» постала винятково в територіальному розумінні. Він розглядав її в контексті колізії між «економічними інтересами *укр[аїнської] територіальної буржуазії* й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги *укр[аїнській] буржуазії захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської*».

За візією О.Оглоблина, ця колізія трансформувалася в усвідомлення відповідних суперечностей, а відтак «десь на початку 80-х років (XIX ст. – *О.Я.*) *проблема української економіки з'являється вже в національній формі*». Тому автор пов'язував зазначений конфлікт із появою антипода національної буржуазії – «українського пролетаріату».

На думку О.Оглоблина, з експансією західноєвропейського, головним чином французького та бельгійського капіталу, українські землі наприкінці XIX ст. перетворилися на арену міжнародних змагань. Тож різниця між національними економічними інтересами стає вповні очевидною, що, власне, і фіксувалося українською суспільною та науковою думкою, в якій висувалася теза про Україну як «окремий господарський терен».

Подібну думку простежуємо й в інших дописах О.Оглоблина. Скажімо, у робочій версії рецензії на три випуски «Записок Одеського наукового при УАН товариства» (1927–1928 рр., ч.1–3) історик наголошував на ідеї «одноцільності українського економічного терену»²⁸.

За висловом О.Оглоблина, наприкінці XIX – на початку XX ст. «територіальна проблема української економіки» сполучається з соціально-економічними та політичними інтересами революційного руху, які торують шлях до «національного визволення України». Ця теза з третьої частини розвідки О.Оглоблина вивершувала його концептуальну тріаду.

Таким чином, О.Оглоблин висунув і запропонував якщо не завершену схему становлення української економічної історії XIX – початку XX ст., то, принаймні, її робочу, операційну версію. У світлі пізнавальної ситуації кінця 1920-х рр. ця схема давала певні концептуальні орієнтири, незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії тодішньої «масової» історії й низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму.

Зрештою О.Оглоблин акцентував увагу на реакціях суспільної свідомості, у фокусі якої опинилися певні економічні явища та процеси на українських обширах. У широкому сенсі цей підхід дещо нагадує фіксацію результатів соціальної й економічної діяльності у світі ідей, себто витлумачення певних понять як своєрідних маркерів культурної свідомості. Вочевидь це нав'язує деяку схожість із підходами неокантіанців і, можливо, виказує завуальовані впливи М.Тугана-Барановського.

²⁸ Оглоблин О. Рец. на вид.: Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства секція соціальна-історична. – ДВУ. – 1927. – Ч.1. – 99 с.; ДВУ. – 1928. – Ч.2. – 92 с.; ДВУ. – 1928. – Ч.3. – 102 с. [автограф і машинопис рецензії] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.42.

Більше того, концептуальна пропозиція О.Оглоблина продукувала солідні, як на ті часи, інструментальні можливості, позаяк дозволяла широко залучати матеріали з обсягу історії суспільної та наукової думки, культурної минувшини для розкриття тих чи інших трансформацій колективної свідомості. Імовірно, такі наукові устремління обіцяли в найближчому майбутті перетворення позитивістського організму, економічного детермінізму й виразної каузальності О.Оглоблина в якусь із версій соціологізації історії з багатоплановим і добре структурованим представленням, із широкими можливостями щодо студювання різних площин та сфер минувшини України. Потенційно така дослідницька пропозиція торувала шлях до повноцінної, взаємодоповнюючої репрезентації української історії в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах.

Утім повернутися до цієї пропозиції, та й то у вигляді обмежених ремінісценцій, мемуарних згадок і пояснювальних коментарів, О.Оглоблин зміг лише за часів свого еміграційного буття.

Стаття О.Оглоблина відтворюється за публікацією 1928 р.²⁹ Збережено правопис, а також виділення розбивкою окремих слів. Друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту долучено посилання історіографічного спрямування та пояснення рідковживаних, архаїчних слів. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Додану до розвідки О.Оглоблина примітку редакції журналу «Червоний шлях» позначено астериском (*). На відміну від редакційної примітки 1928 р. в авторському коментарі до публікації 1953–1954 рр. наголошувалося: *«Ця стаття з'явилась, як вступна лекція до курсу історії українського господарства, що його вперше прочитав автор у Київському Інституті Народного Господарства в 1927/28 акад. році й була надрукована у харківському журналі “Червоний Шлях”, 1928 р., ч. 9-10. У примітці редакція “Ч.Ш.” висловила побажання “продовжити обговорення цієї теми”. Але починалися такі часи, коли не тільки обговорення, а навіть поставлення такої теми було вже неможливе. Між тим ця проблема зберігає всю свою актуальність і по сей день. Тому автор вважає за можливе вдруге опублікувати цю статтю, поробивши в ній деякі, здебільшого редакційного характеру, зміни та скорочення»*³⁰.

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

Oleksii Yas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

²⁹ Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. – 1928. – №9/10. – С.165–179; передрук зі змінами та скороченнями: Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). – 1953. – №8. – С.10–15; 1954. – №1. – С.6–8.

³⁰ Оглоблін Ол. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). – 1954. – №1. – С.8 (прим.).

Проф. Ол. Оглоблін**Проблема української економіки
в науковій і громадській думці XIX–XX в. *****I**

В розвиткові науки історії українського господарства основне, центральне питання – це процес витворення поняття української економіки. Дослідження цього питання цілком логично приведе нас до його історіографічних та історичних джерел, тобто до історії укр[аїнської] економічної думки та історії українського господарства. Поняття української економіки ще й поднесь³¹ не усталене ні в науковій літературі, ні в широких колах громадянства. Довгі століття свого історичного життя Україна перебувала під чужими економічними та політичними впливами, що, безумовно, відбилося й на українській економічній думці. Україна перебувала в найщільнішому зв'язку з Річчю Посполитою Польською, а пізніше з Московським царством (згодом Російською Імперією), була довгий час у цілковитій залежності від цих держав, позбавлена будь-якої автономії, й громадська, а згодом і наукова думка польська або російська звикала вважати Україну за невід'ємну частину своєї території політичної та економічної, і в певній підлеглості українського господарчого життя чужим економічним центрам вбачала відсутність українського економічного центру, автономного господарчого терену. Отож мусимо насамперед зупинитися на тому, як наукова й громадська думка на Україні ставилася до української економіки. Але найголовніше завдання наше – це встановити, як розвиток української економічної думки визначав питому вагу української економіки в світовому господарстві, передусім у її відносинах до російської та польської економіки. Треба зазначити, що ці питання мають велику вагу для сучасного господарчого будівництва України. Справді, процес розвитку українського господарства був дуже складний; це безперечно позначилося й на сучасному стані укр[аїнського] господарства. Досить згадати за такі проблеми, як-от проблема текстильної промисловости на Україні, що саме тепер поставлена на порядок денний.

Проблема укр[аїнської] економіки з'являється на суто практичному ґрунті господарчих інтересів України, в умовах тої економічної боротьби, яка точилася за український ринок між Росією, Польщею та Західною Європою (головне Німеччиною) за першої чверти 19 в. Як відомо, Україна до

* Ця стаття є автореферат ширшої праці на цю тему. Відповідну доповідь автор зробив на пленумі катедри Історії України Українського Інституту Марксизму 7-го березня 1928 року.

В і д Р е д а к ц і ї: Містимо цю статтю, як цікаву наукову спробу висвітлити проблему української економіки в історичному розвиткові української економічної думки. Бажано продовжити обговорення цієї теми.

³¹ До цього часу.

кінця 18 в. не була органічно зв'язана з Росією. Лівобережна Україна (окрім Слобожанщини) складала автономну державну одиницю – Гетьманщину, котра мала певні політичні й економічні зв'язки з Російською Імперією, й ці зв'язки чимраз міцнішали. Мало не вся Правобережна Україна (Київщина, окрім Києва з околицею, що належали до Гетьманщини, Волинь і Поділля) входила до складу Речі Посполитої Польської й перебувала під безпосереднім впливом польського господарства. Нарешті Південна Україна (пізніші Херсонщина, Катеринославщина й Північна Таврія) складала на той час або територію запорозьких земель (Січ і Вольності), або це були незалюднені степи, «дике поле», що належало до складу Кримського Ханства, або, як смуга північного узбережжя Чорного (та Озівського) моря належала частково до складу Оттоманської Імперії. В господарчому житті цих земель велике значіння мали впливи татарсько-турецькі. Отже, за 18 в. Україна була політично й економічно роз'єднана, і тільки частина її була сполучена з Російською Імперією. Аж коли північне узбережжя Чорного та Озівського морів до рук російських дісталось, й уряд російський заходився там коло будування портів (Херсон, пізніше Одеса), правобережно-українське господарство (зокрема південна частина Правобережжя – воєводства Брацлавське й Подільське) скеровує сюди всю свою увагу, а правобережне панство переходить на бік Росії. Цьому сприяла також митна політика російського уряду, який надав правобережно-українській торгівлі низку пільг, маючи на оці скерувати її до російських портів на Чорнім морі. Після двох останніх розборів Польщі (1793, 1795 р.р.) Правобережна Україна перейшла до Російської Імперії. Сталося величезної ваги подія – об'єднання розірваних частин української території під берлом³² Російської Імперії. Але це не усувало всіх попередніх інтересів і зв'язків. Правобережна Україна, що мала й надалі стосунки з польським ринком, з транзитом через Польщу до балтицьких портів, з польською промисловістю, безумовно ще довгий час дивилася в бік Польщі. Цьому сприяло й те, що економічні інтереси Центральної Європи на Правобережній Україні вимагали, щоб ця територія якнайменше була зв'язана з Російською Імперією. В Європі дивилися на стан Правобережної України очима Польщі, вважали російське панування тут за звичайну й тимчасову військову окупацію. Проте, об'єднання Правобережжя з Лівобережжям і Степом у кінці XVIII в. не було лише звичайним сполученням різних областей під єдиним політичним та адміністративним устроєм. Це було об'єднання розпорошених, колись розбитих частин єдиного економічного організму України. Звичайно, процес консолідації української економіки розвивався повільно і в складних економічних і політичних умовах того часу. Насамперед виявилася жорстока боротьба німецького (пруського, австрійського) капіталу з капіталом російським за Правобережну Україну. Німецький капітал, що захопив ще за польських часів ринки Правобережної України, намагався зберегти тут свої позиції. Правобережна Україна цікавила його як постачальник сировини, як ринок для збуту фабрикатів німецької індустрії, врешті як транзитний

³² Палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою; символ, знак влади; скипетр.

шлях на Схід. Але це суперечило інтересам капіталу російського, що, спираючись на політичний свій перевазі, чинить опір тим змаганням. В процесі цієї боротьби зростає третя, молодша, сила – польський капітал. Звичайно, в цій боротьбі про економічні інтереси України думали щонайменше. Це питання, власне, й не могло тоді повстати ні в російських або польських, ні в німецьких колах. Але тая боротьба економічна мала велику вагу в господарчому житті цілої України; її вплив, і негативний, і позитивний, дуже помітний. З одного боку, боротьба тая не давала укр[аїнському] господарству змоги нормально розвиватися. Але позитивне її значіння полягало в тому, що вона не дозволяла капіталові російському (й польському), або капіталові німецькому цілком опанувати економічне життя України. Отже, саме в умовах такої боротьби протилежних економічних інтересів, мимоволі виникало питання про те, куди скеровано економічні інтереси самої України: чи вони спільні з інтересами господарства російського, або польського, чи ні. Таким чином, складна міжнародня економічна й політична кон'юнктура України першої чверти 19 в. певною мірою сприяла тому, що поставлена була на порядок денний проблема української економіки. Але, звичайно, за основну базу тут було зростання капіталістичних елементів в укр[аїнському] господарстві першої чверти 19 в.

У процесі боротьби російського (та польського) і німецького капіталу сталися великі зміни у митній політиці Російської Імперії. Новий митний тариф 1822 року запроваджував систему протекціонізму³³. Встановлене було дуже велике мито на чужоземні товари, а багато товарів було зовсім заборонено довозити. Навпаки, полегшений був вивіз продуктів з Імперії. Разом з тим стверджено пільги, надані року 1819, польській промисловості й торгівлі. Все це було, безперечно, замахом на інтереси чужоземної промисловості, головне німецької. Тариф 1822 року мав дуже шкідливі наслідки для українського господарства. Насамперед це позначилося на зовнішній торгівлі України. Особливо помітні були наслідки нової митної системи в одеській торгівлі. Одеська торгівля перед 1822 роком розвивалася надзвичайно швидким темпом. Після 1822 року торгівля одеська занепадає. Падає довіз закордонних товарів. Зменшення імпорту мусила відбитися також і на експорті, що, в несприятливих умовах світового хлібного ринку, спричинилося до великих труднощів у збуті українського збіжжя. Недарма ж Гомер де Гель³⁴ за причину занепаду чорноморської торгівлі вважав отой тариф. Це гостро відчула південноукраїнська торговельна буржуазія, зв'язана з закордонним торгом. Такий стан речей викликав велике невдоволення української (в територіальному розумінні) торговельної буржуазії, що її центр був в Одесі (як відомо національний склад одеського купецтва був надзвичайно різноманітний). В цих колах чуємо перший

³³ Див. докл.: Оглоблин О. З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). – 1955. – №1. – С.16–21.

³⁴ Ксав'є Омер де Гелль (Hommage de Hell; 1812–1848) – французький інженер, географ і мандрівник. У 1838 р. проводив обстеження південних регіонів Російської імперії, зокрема території вздовж р. Дніпро.

активний протест проти тарифу 1822 року. Звичайно, ці протести не могли бути широко виявлені, але відгуки цього здибуємо на шпальтах російської економічної преси, особливо в «Коммерческой газете» 1820–1830 р.р. Р[оку] 1826 «Комм[ерческая] Газета» констатує «в Южной России жалобы на запрещение товаров и на высокие пошлины». «Утверждают – пишет газета, – что ничего нельзя продавать, потому что ничего не хотим покупать у иностранцев, что все запрещено или обложено сверх меры». Зазначаючи, що «таковые мнения легко находят веру», газета продовжує: «самый источник сих мнений состоит наиболее в местных жалобах купцов, кои не имеют в виду целого». Проте, навіть офіційний орган Міністерства Скарбу мусив визнати, що «если ввести опять тариф 1819 г. или и еще неограниченнейший, то конечно гавани Черного моря много бы выиграли. Стекло бы туда необыкновенное количество товаров; торговые выгоды и прибытки жителей вообще были бы на некоторое время блистательны». Проте, оборонці інтересів російського капіталу доводили, що інтереси частини мусять уступитися перед інтересами цілого. Голос одеського купецтва лунав сильно ще й тому, що певного мірою висловлював інтереси південно-українських аграріїв, котрі зазнали великої шкоди від тарифу 1822 року. В Західній Європі до того тарифу поставилися надзвичайно вороже. Цей опозиційний настрій на Україні й за кордоном, надто ж після грудневих подій 1825 року, був такий загрозливий, що російський уряд примушений був зробити деякі поступки. Було залишено одеський транзит; порто-франко в Одесі існує й надалі³⁵. Отож, після тарифу 1822 року вперше виникає думка про те, що інтереси українського господарчого терену можуть розминутися з інтересами російського капіталу, можуть суперечити їм, навіть бути цілком протилежні. Поняття української економіки з'являється вперше на суто практичному ґрунті. Звичайно, це поняття не могло одразу набутися певних форм, не могло заглибитися в громадській думці, тим паче в думці науковій. Минуло ще багато часу, доки тая проблема могла зформуватися як поняття територіальної української економіки.

Перші спроби оформлення поняття територіальної української економіки зв'язані з діяльністю однієї краєзнавчої інституції, що працювала в Києві в 50-х роках 19 в. Це «Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа», що існувала з 1850 і до 1864 року. Поле діяльності її – то була вся Київська шкільна округа, що складалася з 3-х губернь Правобережжя та 2 губернь Лівобережжя (Чернігівська та Полтавська), тобто охоплювала давню територію України. В умовах революційної доби 1840-х років широко розгортається національний рух у Польщі. Пожвавлення революційної діяльності у Польщі і серед польської еміграції за кордоном безперечно знімало питання про Правобережну Україну. Російський уряд мусив запобігти цьому. Року 1850 скасовано митний кордон між Імперією та Царством Польським, і польські вироби (особливо текстильні) відтоді вільно

³⁵ Див.: Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – Т.9. – К., 1928. – С.37–47.

могли йти на Україну. Це позначилося навіть на цукровому ринкові. Тоді на Правобережжі у великій кількості з'явився польський (або з Польщі) рафінад. Ця навала була така сильна, що українському рафінадові довелося шукати собі нові ринки у Росії, навіть у Сибіру. Хоч польська цукрова промисловість, безперечно, й рівнятися не могла до української, проте сприятливі митні й торговельні умови в той час дуже прислужилися інтересам польської промисловості й торгівлі. Але в зв'язку з цим на Україні поширюються польські економічні, політичні й культурні впливи, а це знов таки ускладнювало стан російського уряду на Правобережжі. В цілій низці заходів російського уряду супроти отієї польської навали на Правобережжю не останнє місце належить спробам вивчити всебічно стан Правобережної України (в зв'язку з Лівобережжям), довести, що це є не Польща, а «край русский»³⁶. Зокрема питання про укр[аїнську] економіку знову стає на порядок денний. Завданням згаданої комісії було зібрати та систематизувати матеріали щодо природних умов, географічного та демографічного стану, економічно-соціального адміністративно-правного та культурно-побутового життя тих губернь, а також скласти й видати відповідний опис їх. До складу комісії увійшли професори київського університету, урядовці, місцеві дослідники й аматори і що дуже важливо, дідичі українські. Організація комісії мала цілком бюрократичний характер: вона перебувала під безпосереднім керуванням київської вищої адміністрації. Але, не зважаючи на свою бюрократичну організацію, комісія, вивчаючи тогочасний стан України, вийшла за межі своїх урядових завдань. Зв'язок її з широкими громадськими колами надає їй певного кольору та напрямку її діяльності. Урядові російські тенденції немовби одходять на другий план. Комісія склала план майбутньої своєї праці («План статистического описания губерний Киевского учебного округа»)³⁷. Автор його, секретар комісії – відомий український статистик Д.П.Журавський, що залишив нам капітальний твір, на той час класичний, – «Статистическое описание Киевской губернии» в 3-х томах³⁸. Основну увагу в «Плані» віддано економічним питанням. Комісія не закінчила своєї роботи й економічного опису України не дала. Але в її виданнях опубліковано було кілька праць, присвячених окремим питанням тогочасної української економіки, приміром, розвідка відомого українського економіста проф. Бунге «О железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа»³⁹. Цікаво відзна-

³⁶ Див., докл.: Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні / Передм. С.Гуревича. – Вип.1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. – Х.; К., 1931. – XV, 174 с.

³⁷ План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской, составлен в Комиссии, высочайше учрежденной при университете Св. Владимира для вышеозначенного описания / Сост. Д.Журавским. – К., 1851. – 59 с.

³⁸ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.1: Обзорение площади, народонаселения, населённых мест и путей сообщения. – III, [6], 549, 20 с.; Ч.2: Обзорение сельского хозяйства и поземельной собственности. – 538 с.; Ч.3: Обзорение промышленности и торговли. – 572, [5] с.

³⁹ Бунге Н. Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа. 1. О добывании руды и о выплавке из неё чугуна и железа. – К., 1856. – IV, 93 с.

чити, що в цих студіях маємо інтерес і до минувшини українського господарства. Після Кримської війни, коли почалася підготовка селянської реформи, комісія намагалася встановити зв'язок з новими інтересами й течіями, стати на ширші шляхи. Була нещаслива спроба перетворити комісію на Відділ Російського Географічного Товариства. На початку 60-х р. комісія проектувала змінити свій статут. Але уряд вгледів тут певну небезпеку, й праця комісії була припинена р. 1864. Комісія 50-х років не тільки накреслила шляхи вивчення укр[аїнської] економіки, вона пішла шляхом оформлення поняття територіальної української економіки, утворила певну традицію, що потім знайшла собі такий плідючий ґрунт у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства в 70-х роках 19 в.

Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства, заснованого року 1873, працював вже в зовсім інших умовах. Цю організацію створив осередок української інтелігенції в Києві, так зв. «Київська Громада». Хоч до складу Відділу ввійшли деякі члени Комісії 50-х років, проте керуюча роля в новій організації належить, безперечно, «громадянам» старшої й молодшої генерації. В цій роботі беруть участь Антонович, Житецький, Драгоманов, Зібер⁴⁰, Русов, Вовк та інші. Отож, у роботі Півд[енно-]Зах[ідного] Відділу яскраво виявилися українські громадсько-політичні й наукові інтереси й прагнення. Інтерес до українських економічних питань виявився в діяльності Відділу цілком виразно. Характерно, що навіть етнографічні праці звертають увагу на економічні моменти. Два основні моменти позначилися у відповідних студіях членів Відділу. Це – інтерес до історії українського господарства в його окремих галузях (досить згадати хоча б цікаву працю Антоновича «О промышленности Юго-Зап[адного] Края в 18 в.»)⁴¹ – з одного боку, й пильна увага до питань тогочасної української економіки – з другого (праці Волкова, Чубинського та, найголовніше, Яснопольського). На великий жаль, Півд[енно-]Зах[ідний] Відділ не встиг розгорнути свою діяльність. Російський уряд, занепокоєний з його національно-політичних тенденцій, того ж сумної пам'яті 1876 року закрити цю інституцію. Члени Відділу проте не припинили своєї роботи. Та вже загострилося розходження між двома таборами української інтелігенції, «старою» й «ною» громадами. «Нова громада» на чолі з Драгомановим та Подолинським переносить свою діяльність за кордон. Старі «громадяни» й надалі працюють на території Російської України. 1876 рік тут провів велику межу. В цих двох напрямках далі розвивається українська економічна думка, отже й проблема укр[аїнської] економіки в цих двох напрямках ставиться, вивчається й розв'язується.

⁴⁰ Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Сост. д. ч. Отдела Н.И.Зибер для Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – К., 1875. – 32 с.

⁴¹ Антонович В.Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. – Т.1 за 1873 г. – К., 1874. – С.179–191.

II

Друга половина 19 в. в історії українського господарства позначилася буйним зростанням капіталістичних елементів, що вже на межі третьої й останньої чверті століття створює досить сильну капіталістичну систему. Цілком зрозуміло, що в умовах швидкого темпу економічного розвитку України, неминуче мусили виявлятися і загострюватися всі суперечності цього розвитку, а разом з тим це повинне було відбитися на економічній думці. Українське господарче життя 2-ої половини 19 ст., як і за попередньої доби, не розвивалося ізольовано, незалежно від господарчих впливів сумежних країн – Росії та Польщі, ба навіть ширше – господарчого життя всенької Європи. Отож, відповідні процеси на Україні були вельми складні. Своєю природою та своїм темпом вони часто-густо чинили гострий опір економічним інтересам і прагненням Росії та Польщі на Україні. Економічна боротьба цих країн відбувалася також у другій половині 19 в. і позначилася в житті національно-політичному та культурному.

Які були основні моменти й чинники господарчого життя того часу? Це насамперед реформа 1861 року, що утворила належні умови задля вільного обігу робочої сили, отож сприяла поширенню робітничого ринку. Зрозуміла річ, реформа 1861 року, що передусім мала на меті інтереси промислової буржуазії – бо якраз вони й визначали весь хід реформи, – мусила відбитися на всіх ділянках українського господарчого життя. З другого боку, саме тоді, коли зліквідований був кріпацький транспорт, в умовах загостреної конкуренції промислового капіталу російського та західноєвропейського після Кримської війни й тарифу 1857 року, з'являється пекуча потреба поширити транспортні можливості України – звичайно не стародавні шляхи чумацькі поліпшити, а збудувати залізниці. Отож, у часи переведення селянської реформи з'являються перші залізниці на Україні, що їх мережа надалі, особливо в останній чверті 19 в., росте надзвичайно хутко. Третій чинник, особливо важливий задля української економіки другої половини 19 в., – це розвиток донецької промисловости. Звичайно, природні багатства Донецького басейну були відомі ще раніш (з 18 в.), але в умовах кріпацького господарства не було ґрунту для утворення тут великих і міцних промислових осередків. На цьому питанні слід зупинитися докладніше. Утворення донецької промисловости саме й спричинилося до справжньої революції в тогочасному українському господарстві й яскраво відбилося на економічній думці⁴². В першій половині 19 ст. становище донецької промисловости було дуже кепське. Тоді знали тільки за кам'яне вугілля в Донбасі, й тее вугілля здобували в невеличкій кількості, бо не було споживача. Нечисленні фабрики та заводи вживали стародавнього палива – дерева, й кам'яне вугілля, що його доводилося здобувати з великими труднощами технічними (техніка тогочасна була дуже примітивна) було дороге й з дерев'яним паливом

⁴² Див. докл.: Оглоблін О.П. Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). – 1929. – 12 мая. – №106. – С.3.

конкурувати не могло. Головний споживач міг бути лише на півдні, у портах Чорного та Озівського морів та у флоті. Але тут був міцний конкурент – англійське вугілля, що у великій кількості довозилося сюди як баласт на кораблях, які приїздили по пшеницю та інші сільськогосподарські продукти. Ціни на тее вугілля в Одесі та Таганрозі були досить низькі. Транспортні умови (залізниць у першій половині 19 віку на Україні не було) були такі, що далеко перевозити донецьке вугілля було не вигідно. Через це донецьке вугілля й не могло виступати на ринкові як дешевий продукт. Та найбільш обмежувала розвиток донецької кам'яновугільної промисловості відсутність тут промисловості металургійної. За 1-ої половини 19 століття і на Україні, і в Західній Європі певні були, що в Донбасі немає великих покладів залізної руди. Праці Демидівської експедиції (висновки Лепле)⁴³ стверджували таку гадку. Взагалі, залізнорудні багатства України тоді вважали за дуже обмежені. Один німецький подорожній Коль⁴⁴ на Україні писав в 1841 році: «У всій Південній Росії немає жадного місця, де б можна було здобути хоч який метал. Це величезна просторінь у Європі, позбавлена металу, де не можна здобути заліза настільки, щоб викувати однісінького цвяху». Це, звичайно, перебільшення, бо ж невеличкі металургійні підприємства на Україні (головне на Поліссі) були віддавна. Проте, справедливо, що великої металургійної промисловості на Україні не було через те, що відомі поклади залізної руди були надзвичайно малі й невисокої якості. Залізний ринок України був цілком підпорядкований російському та почасти (на Правобережжі) польському залізові. Ливарне виробництво на Україні цілком залежало від довозу російського чавуну. Отож Луганський ливарний завод (у Донбасі), що обслуговував військові потреби Імперії, а також вільний ринок (він виробляв різні сільськогосподарські й фабричні машини, навіть парові), працював хоч на українському вугіллі, але на російському чавуні. Та той чавун треба було довозити з уральських заводів, тобто за тисячі верстов. Це безперечно гальмувало розвиток донецької промисловості.

Але ж у другій половині 19 в. сталася величезна подія в історії цієї промисловості та взагалі в історії українського господарства, що цілком змінила співвідношення української економіки й економіки російської. Це було відкриття криворізьких руд у 80-х роках 19 в. На терені Криворіжжя, під впливом західноєвропейського капіталу (французького), з'являється й швидко зростає велика металургійна промисловість. Нарешті останній чинник об'єднує й економіку, й політику тогочасну. Це прагнення російського капіталу (головне промислового), в спілці з капіталом українським, до близькосхідних ринків. Агресивна зовнішня політика Російської Імперії на Балканах в 2-ій половині 19 в., що завершилася російсько-турецькою війною

⁴³ П'єр Гійом Фредерік Ле Пле (Le Play; 1806–1882 pp.) – французький соціолог, політичний діяч, економіст і гірничий інженер, професор Паризької гірничої школи. У 1837–1839 pp. за пропозицією російського заводчика А. Демидова брав участь в експедиції, котра складала мапу родовищ корисних копалин на Півдні Російської імперії.

⁴⁴ Йоганн Георг Коль (Kohl; 1808–1878 pp.) – німецький мандрівник, географ і письменник, який подорожував країнами Європи та Північної Америки. У 1838 р. відвідав підросійську Україну. Свої подорожні спостереження та враження виклав у кількох книжках.

1877–78 р.р., мала великий вплив на українську економіку, яка виходить на широкі простори колоніальних інтересів і прагнень. З того часу український промисловий капітал починає цікавитися ринками Близького Сходу (балканським, турецьким, перським).

Всі оті визначні події в українському господарчому житті 2-ої половини 19 ст. мушили відбитися й на укр[аїнській] економічній думці. Загальні умови розвитку українського капіталізму визначали й розвиток економічної думки. Справді, для виявлення й оформлення поняття української економіки конче потрібний був не тільки буйний розвиток українського господарчого життя, а також загострення суперечностей цього розвитку з інтересами деяких інших країн, з Україною сполучених, насамперед Росії та Польщі, та усвідомлення тих суперечностей. Тут велика залежність політична й економічна України від Росії – з одного боку, й економічна залежність від Польщі – з другого боку безперечно позначилися й на українській економічній думці тогочасній. Це загострення особливо виявилось у питанні про залізничне будівництво на Україні. Як відомо, залізничне будівництво на терені колишньої Російської Імперії почалося в Росії. На Україні залізниці з'являються десятка на два років пізніше, як це було в Росії. Головне питання, яке цікавило українські господарчі кола, – це питання про напрямки укр[аїнських] залізничних магістралів. Інтереси укр[аїнського] господарства вимагали, щоб у першу чергу побудовані були залізниці від українських центрів до українських портів Чорного моря (Одеса), а також до західного кордону Імперії – австрійського та пруського (через Польщу). Імперський уряд, під впливом російської буржуазії, визначав інші напрямки перших українських залізниць (в першу чергу: Москва – Харків – Феодосія). Цей напрямок, як основний, був не вигідний для укр[аїнського] господарства. Коли ще зважити, що він гальмував інші проекти залізничного будівництва на Україні, то ясно, що він був шкідливий задля України. Питання про напрямки залізничних шляхів спричинилося до палкої дискусії, що виявила суперечливі інтереси України й Росії. Адже ж навіть офіційне російське видання (Центрального Статистичного Комітету Міністерства Внутрішніх Справ) р. 1864 констатувало в брошурі «О направлении железных дорог в Юго-Западной России», що «после окончания Крымской войны все силы Государства обратились на проведение железных дорог на севере, а юг, производительнейшая половина России, остался забытым... Южная Россия все более и более проникается убеждениями, что интересы ее стоят в глазах правительства на втором плане, и что доходы целого государства употребляются преимущественно для пользы и выгод его северной половины. Укоренение подобного убеждения может произвести полное разъединение между интересами севера и юга»⁴⁵. В економічній літературі досить недвозначно згадували про боротьбу південних і північних штатів Північної Америки. Апологети російського капіталізму заперечували цьому, здебільшого усуваючи всі ці докази непереможними

⁴⁵ Несколько статистических данных и соображений по вопросу о направлении железных дорог в Юго-Западной России / Разраб. и напеч. Центр. стат. ком. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 6.

«інтересами цілого», що їм мусили поступитися інтереси «частин». Не зважаючи на те, що з боку української (в розумінні територіальному) торговельної та промислової буржуазії були висловлені певні протести проти цих проєктів, – вони були здійснені, і в першу чергу на Україні були проведені ті залізниці, що були вигідніші для російського торговельно-промислового капіталу, а вже далі залізниці, що мали значіння для українського господарства. Ота полеміка безперечно збуджувала укр[аїнську] економічну думку, на практичних, буденних справах загострювала гадку про особливі інтереси українського господарства, що в певний час можуть не збігтися, а навпаки розминутися з інтересами російського або польського господарства.

На цьому ґрунті з'являються перші наукові праці, укр[аїнській] економіці присвячені. Вплив практичних інтересів господарства тогочасного яскраво позначився на тих працях. Перше місце безперечно належить професорові М.П.Яснопольському. Великий знавець сучасного йому укр[аїнського] господарства, представник науки політичної економії й статистики на університетській кафедрі, Яснопольський багато прислужився науці історії українського господарства: адже ж йому належить ціла низка праць про тогочасне українське господарство. Праці Яснопольського яскраво виявляють погляди, що утворилися в колах укр[аїнської] територіальної-буржуазії. Для нас найцікавіші дві праці Яснопольського – «Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость»⁴⁶, і «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России»⁴⁷. Перша праця – то величенька стаття, надрукована в «Отечественных Записках» 1871 року. Тут Яснопольський подає докладний огляд і аналізу укр[аїнського] господарства; найбільш зупиняється він на господарстві Південної України, бо там він вбачає вихід з того тупика, в якому опинилося укр[аїнське] господарство. Цікаво відзначити, що 1871 року не було ще криворізького промислового осередку, та й взагалі донецька промисловість ще була мало розвинена. Та не зважаючи на це, Яснопольський передбачав майбутнє зростання донецької промисловости й пророкує, що через це зростання неминуче зміниться питома вага укр[аїнської] економіки. Свою розвідку, після пильних статистичних обчислень і докладних описів окремих галузів укр[аїнської] промисловости та й взагалі укр[аїнського] господарства, він закінчує такими цікавими рядками: «Когда разовьется фабричная и заводская промышленность в Южной России, а вместе с нею и земледелие, когда чрез нее пройдет один из важнейших торговых путей, и вообще оживится торговля, когда густота населения южных степей будет более соответствовать их природным богатствам, тогда эти экономические успехи совершенно изменят значение Южной России по отношению к другим частям нашего государства. В настоящее время государственное преобладание севера России опирается в очень сильной степени на экономическое его превосходство, а когда последнее перейдет на

⁴⁶ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. – 1871. – №6. – С.268–301; №7. – С.70–120.

⁴⁷ Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. – Ч.1. – К., 1890. – VIII, 235 с.; Ч.2. – К., 1897. – [2], 4, XVI, 584, XIV с.

сторону Юга, и население его, при изменившихся условиях, разовьет свои природные умственные способности, тогда Южная Россия выйдет из пассивной своей нынешней роли и приобретет значение, соответствующее богатым природным задаткам страны и ее обитателей»⁴⁸. Економіст-практик, яким був Яснопольський, передбачав і неминучий зріст українського господарства під впливом вищезгаданих основних чинників українського економічного процесу за другої половини 19 в. Характерно, що і в далішій діяльності Яснопольського, який стає осторонь укр[аїнських] політичних угруповань, маємо вплив тих інтересів і ідей, що з початку визначали його студії в царині української економіки. У своїй капітальній праці «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России» Яснопольський, шляхом аналізу державних прибутків і видатків імперії, з'ясував, яке місце належало Україні в фінансовій системі імперії. Його цифри, цифри об'єктивного дослідника, блискуче стверджують гадку про систему колоніального визиску й національного пригнічення, що її російський уряд запровадив на Україні. Ця праця завершила попередні студії Яснопольського, що яскраво відбили інтереси й прагнення української територіальної буржуазії. Вони (разом з працями інших укр[аїнських] економістів) стали за підвалину дальших студій над укр[аїнською] економікою, утворили міцну теоретичну базу для відповідної програми укр[аїнських] революційних партій.

У таких умовах поняття укр[аїнської] економіки, як економіки територіальної, не могло залишитися в своїх старих формах. Очевидно, коли територіальне поняття укр[аїнської] економіки зформувалося, визначилася й колізія між економічними інтересами укр[аїнської] територіальної буржуазії й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги укр[аїнській] буржуазії захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської. Розуміння цього протиріччя, що певною мірою помітне було в укр[аїнській] (територіальної) буржуазії та її ідеологів (зокрема, в Яснопольського), й сприяло перетворенню поняття територіальної економіки на поняття економіки національної. Отож не дивно, що тоді ж таки, десь на початку 80-х років, проблема укр[аїнської] економіки з'являється вже в національній формі. Для цього, звичайно, потрібні були відповідні умови. Це були тії зміни в соціально-економічному житті, що сталися на Україні внаслідок розвитку промислового капіталізму. Тоді розвивається й зміцнюється не тільки укр[аїнська] промислова буржуазія, а й її антипод – український пролетаріят. Щоправда, робітництво на Україні було ще не дуже сильне. Проте, безперечно, капіталістичні процеси в укр[аїнському] господарстві, зокрема швидкий розвиток аграрного капіталізму, дедалі зміцнювали укр[аїнський] промисловий (та сільськогосподарський) пролетаріят, який мусив висунути нові методи громадської акції й громадської думки. На цьому ґрунті з'являються перші марксівські течії на Україні, що мали за мету не тільки теоретично вивчати економічні й соціологічні питання,

⁴⁸ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. – №7. – С.120.

а також поєднати їх з завданнями революційно-політичними. Це й визначило в перших укр[аїнських] марксистів цілком актуальний інтерес до українського господарчого життя. Це помітно вже в працях першого українського теоретика-марксиста – проф. М.І.Зібера⁴⁹. Та найяскравіше позначилося це в діяльності відомого українського революціонера Сергія Подолинського. Подолинський почав свою революційну діяльність ще в Києві, де в перших марксівських гуртках він познайомився з наукою Маркса, головне з її економічною концепцією. Багато років він провів за кордоном, у Франції, Англії, Швейцарії. Там він бере активну участь у соціалістичних організаціях. Деякий час він був зв'язаний з російськими революційними угрупованнями (Лавров), не залишаючи проте своїх українських симпатій. Згодом він цілком присвячує себе українській революційній роботі, працює, як найближчий спілльник Драгоманова. Добре освічена людина, блискучий популяризатор і агітатор, він прислужився багатьма науково-популярними виданнями (українською мовою), навіть метеликами, що поширювали основні ідеї наукового соціалізму серед українського суспільства. Деякі його трактати мають безперечно науковий інтерес. Він був знайомий з Марксом та Енгельсом, листувався з ними, й вони досить високо цінили його праці. Теоретична база економічної концепції Подолинського була досить складна. Вплив економічної доктрини Маркса на Подолинського є цілком безперечний. Та, окрім того, певний вплив на Подолинського мали класична школа в політичній економії (Рікардо) та особливо Ласаль. Подолинський цікавився не тільки теоретично-економічними проблемами. Знавець українського господарства, ще й в його історичному розвитку, Подолинський, що добре обізнаний був з господарчим життям тогочасної Західної Європи, вперше поставив на всю широчінь проблему українського капіталізму. І це зроблено було ще тоді, коли за спірне вважали питання про капіталістичний шлях історичного розвитку Східної Європи. Року 1880 Подолинський видає свою працю «Ремесла та хвабрики на Україні»⁵⁰, де вперше подано історію укр[аїнської] промисловості – й ремісничої, й фабричної – в освітленні наукового соціалізму. Але тая праця має й ширше методологічне значіння. Бо ж тут маємо дуже цікаву аналізу промислового капіталізму на Україні. Україну Подолинський розглядав як окремий господарчий терен. На ґрунті аналізу укр[аїнського] господарства Подолинський доводив, що на Україні відбуваються ті ж самі економічні процеси, які відбувалися в Зах[ідній] Європі. Найважливіше в концепції Подолинського є те, що вона не тільки довела безперечність капіталістичних процесів в українському господарстві, а й викрила ті противенства, що неминуче зростали й загострювалися в умовах капіталістичного розвитку. Проблема укр[аїнського] пролетаріату, зростання соціалістичних сил на Україні й майбутній вихід – революційна перебудова суспільства, – все це логично й яскраво зформульовано в працях Подолинського.

⁴⁹ *Зібер Н.І.* Теория ценности и капитала Д.Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями: Опыт критико-экономического исследования. – К., 1871. – [6], IV, 278 с.

⁵⁰ *Подолинський С.* Ремесла і хвабрики на Україні. – Genève, 1880. – 148 с.

Праця Подолинського була величезним досягненням української економічної думки. Останні десятиріччя 19-го в. – то був період певної кризи в українській економічній думці. Така криза з'явилася насамперед наслідком швидкого темпу розвитку української промисловости. Це давало змогу українській територіальній буржуазії тиснути на імперський уряд, що змушений був інколи рахуватися з її інтересами. Це, звичайно, зменшувало опозиційність укр[аїнської] буржуазії, яка до того ще переживала денаціоналізаційний процес, й одривало її від українських національно-політичних і культурних інтересів і змагань, що безперечно відбивалося й на українській економічній думці. Останні десятиріччя 19-го в. позначилися величезним допливом, цілою навалюю західноєвропейського капіталу на Україну. На кошти головне французьких і бельгійських капіталів були утворені могутні осередки донецької промисловости. Україна стає немов би за терен боротьби російського та західноєвропейського капіталу, отож проблема укр[аїнської] економіки набирає ширшого, міжнароднього значіння. Дальший розвиток укр[аїнської] економічної думки мусив іти повільніше. Буржуазні укр[аїнські] економісти поступовно перейшли до проблем суто теоретичних, що одривало укр[аїнську] економічну теорію од укр[аїнської] економічної практики. Соціалістичні укр[аїнські] економісти (приміром, Подолинський) в еміграції теж одривалися від укр[аїнського] ґрунту, поступовно втрачали зв'язок з ним. Кінець наукової діяльності Подолинського й Яснопольського був характерною ознакою тієї кризи. Звичайно, розвиток укр[аїнської] економічної думки через це не зупинився. В кінці 19 в. проблема укр[аїнської] економіки повстала на ґрунті загострення економічної боротьби, що точилася поміж російським і польським промисловим капіталом на укр[аїнському] ринкові. Змагання московських та лодзінських фабрикантів за український ринок не могло не відбитися на укр[аїнській] економічній думці. Московські фабриканти весь час галасували про небезпеку, вбачаючи в розвитку польської індустрії величезну загрозу для себе. У 80-х роках цей голос московських фабрикантів залунав гучніше. В цих умовах неминуче повставала проблема укр[аїнського] ринку. Треба було розв'язати питання про те, яке відношення укр[аїнського] ринку до російської промисловости та до промисловости польської, до московського ситцю й ситцю лодзінського. Це, звичайно, висувало на порядок денний цілу проблему української економіки. Умови громадського життя українського в межах Російської Імперії були тоді такі, що це можна було зробити лише за кордоном, зокрема у Галичині. Спробу розв'язати це питання зробив відомий галицький політичний діяч Ю.Бачинський у своїй праці «Україна irredenta» (перше видання 1895 року у Львові). Там Бачинський поставив проблему взаємовідношення української, польської й російської економіки. Стверджуючи, що на терені Російської Імперії відбувається процес капіталістичного розвитку («економічна європеїзація Росії»), він каже про неминучість «політичної європеїзації Росії»⁵¹, прилучення її до кола буржуазно-конституційних держав, зростання

⁵¹ Бачинський Ю. Україна irredenta. – 3-те вид. – Берлін, 1924. – С.81.

й перемогу елементів автономістичних і врешті розпад Російської Імперії. Отож, треба було з'ясувати, яке місце належить Україні в складі Російської Імперії. Це питання Бачинський розв'язує на ґрунті економічних особливостей трьох країн: України, Росії й Польщі. Він перший чітко поставив проблему трьох економічних центрів на терені Російської Імперії, трьох відрубних територій – польської (Варшавсько-Лодзінська), великоруської (Московсько-Ярославська) та української (Харківська). «Економічна відрубність тих трьох головних територій – писав Бачинський – опирається з одної сторони на неоднаковим, нерівним ступені економічного розвитку поодиноких територій, а з другої сторони на рівності і тожсамості їх, що до плекання поодиноких галузей продукції»⁵². Бачинський доводив, що «при браку згідності інтересів поодиноких економічних територій Росії, при браку одноцілості економічної Росії, годі думати, щоби змогла удержатися і її політична одноцілість»⁵³. «Самостійність політична України – продовжує Бачинський – то *conditio sine qua non*⁵⁴ її економічного і культурного розвитку, услів'є⁵⁵ взагалі можності її екзистенції»⁵⁶. Це було б величезним досягненням укр[аїнської] буржуазії. Але «діпнявши самостійності політичної – спідлється вона, як взагалі кожда буржуазія, скоро лише діпне своєї ціли. Та, тоді і возьмесь уже за своє діло українська соціальна демократія»⁵⁷.

Основні досягнення XIX ст. в розвиткові проблеми укр[аїнської] економіки були такі. З одного боку, в наукових дослідках видатних українських економістів того часу, що відбивали інтереси укр[аїнської] територіальної буржуазії, було доведено, що Україна являє окремий господарчий терен, економічні інтереси якого не повинні бути занедбані. З другого боку, в діяльності українських соціалістичних угруповань того часу територіальна проблема укр[аїнської] економіки сполучається з соціальними та національно-політичними інтересами укр[аїнського] революційного руху. Укр[аїнська] територіальна буржуазія в 19 в. тільки констатувала суперечність економічних інтересів України та її політичного стану. Українські революційні кола вказали й вихід з цього – національне визволення України. Проблема укр[аїнської] економіки консолідується як поняття національної економіки й розв'язується революційним шляхом. Отож проблема укр[аїнської] економіки поступовно переходила від укр[аїнської] територіальної буржуазії до укр[аїнської] національної буржуазії, щоб далі перейти вже до іншого класу – нової, майбутньої політичної сили – до укр[аїнського] пролетаріату.

III

Доба I-ої чверти 20 століття, доба революційна в історії України, безперечно яскраво визначилася в розвиткові укр[аїнської] економічної думки.

⁵² Там само. – С.87.

⁵³ Там само. – С.96.

⁵⁴ Обов'язкова умова (лат.).

⁵⁵ Умова.

⁵⁶ Бачинський Ю. Україна *irredenta*. – С.87.

⁵⁷ Там само. – С.97.

Проблема укр[аїнської] економіки в цей час виходить з тих закутків, в яких вона раніше перебувала, як на ширші простори виходить наукова й громадська думка українська. Економічне життя України на початку 20 ст. сприяло зростанню й укр[аїнської] економічної думки. Швидкий темп розвитку укр[аїнського] аграрного й промислового капіталізму, безупинний доплив чужоземних капіталів до укр[аїнської] промисловості й взагалі до укр[аїнського] господарства, загострення класових суперечок в українському суспільстві – з одного боку; з другого боку, збільшення політичного пригноблення з боку Російської Імперії й економічний визиск з боку тої соціально-економічної сили, яку ця імперія репрезентувала, – російської буржуазії, – все це безперечно позначилося на стані української економічної думки. Треба трохи докладніше зупинитися на двох моментах: це поширення на Україні впливів чужоземного капіталу, особливо франко-бельгійського, – й те економічне, політичне й національне пригнічення, що Україна відчувала з боку Російської Імперії. Західноєвропейський капітал з'являється в укр[аїнському] господарстві, головне в укр[аїнській] промисловості (в донецькій промисловості насамперед) ще з 2-ої половини 19 ст., але його вплив в укр[аїнському] господарстві особливо виявився аж в кінці 19 ст., в період промислового піднесення 90-х років. Вже в перші роки 20 ст. західноєвропейський капітал в укр[аїнському] господарстві концентрується в формі капіталу фінансового й напередодні світової війни цей процес у південноукр[аїнській] промисловості був мабуть завершений. Звичайно, це збуджувало великий інтерес до України, укр[аїнської] економіки, а разом з тим до укр[аїнської] політики. Західноєвропейські капіталісти, володарі укр[аїнської] важкої індустрії, безперечно, хтіли краще знати за ту країну, яка дедалі все більш підпадала їхнім впливам, перетворювалася на їхню колонію. Західноєвропейський капітал повинен був особливо цікавитися тими відносинами, котрі встановилися між Україною і Російською Імперією. Участь російського капіталу в укр[аїнській] промисловості була незрівняно менша, порівнюючи до капіталу західноєвропейського. Але політичні впливи Росії на Україну були значно більші. Політика Російської Імперії на Україні в 20 в. виявлялася в формах неприхованого економічно-політичного й національно-культурного пригнічення, обмеження будь-яких прав української національності й культури. Звичайно, з боку укр[аїнського] громадянства це викликало досить сильні прояви протесту, соціального й національного. В таких умовах українське громадське життя було дуже бурхливе, було загрозливе для пануючого ладу. Західноєвропейський капітал не міг не звернути на це увагу. На цьому ґрунті, на ґрунті суперечності між економічним розвитком України та її політично-національним станом з'являються й зростають певні противенства в тогочасній економічній і національній політиці Російської Імперії щодо України. З одного боку, західноєвропейський капітал не міг забути за те, що йому, а не російському капіталові, належить економічна перевага на Україні. З'являється певний інтерес до автономії, відокремлення України в межах Російської Імперії, а може й поза межами її. З другого боку, українська буржуазія теж повинна

була поставити питання про укр[аїнське] господарство, й тут вона виявляє й свої економічні, й свої національно-політичні інтереси. Знов таки, як колись в I чверті 19 в., на початку 20 ст. територіальна буржуазія (головне південноукраїнська) знімає питання на своїх численних з'їздах і нарадах (іноді навіть конспіративних) про те, що економічна, а разом з тим національна політика царської Росії суперечить інтересам господарства України як певної капіталістичної одиниці. З'являється думка про утворення автономної Чорноморської республіки з центром в Одесі. І ця думка з'являється не в колах національно-українських, а серед тої інтернаціональної буржуазії, що в Одесі утворила міцну базу. Звичайно, подібні думки ми констатуємо й серед інших груп української (територіальної) буржуазії, напр[иклад] серед донецьких промисловців. Отже, знов таки на суто практичному ґрунті, в перші роки 20 ст. поширюються політичні течії, вельми загрозливі для того ладу, що панував тоді в Російській Імперії. В той же час, напередодні революції 1905 року, інтерес до українського економічного питання з'являється в колах нової української національної буржуазії. Це позначилося на діяльності тих політичних партій (особливо радикально-демократичних), що відбивали інтереси цієї української національної буржуазії. Але укр[аїнська] національна буржуазія не тільки протестувала проти економічної політики Російської Імперії щодо України, а й висувала певні вимоги національно-політичні, ставлячи на порядок денний автономію або й самостійність України. Не треба, звичайно, перебільшувати об'єктивно-революційної ролі цієї національної української буржуазії. Вона вже через те, що була економічно слабша за територіальну українську буржуазію, не могла виступати гостро й самостійно. Зате вона, через свої зв'язки з дрібнобуржуазними групами українського суспільства (певні шари українського міщанства, заможня верхівка селянства), мала ту силу, якої територіальній укр[аїнській] буржуазії безперечно бракувало, – це силу національно-політичного протесту. Тим-то у тогочасній укр[аїнській] публіцистиці чуємо досить сильні голоси української національної буржуазії. Нарешті, проблема українського господарства повинна була цікавити й українські соціалістичні кола. В процесі розвитку капіталістичного господарства на Україні, з усіма його своєрідними формами, в умовах панування Російської Імперії, проблема української економіки в програмах українських соціалістичних партій з'являється в поставленні й освітленні укр[аїнської] соціал-демократії.

19 ст. в розвитку укр[аїнської] економічної ідеї зробило багато, й ідеологічна спадщина його, звичайно, мала велику вагу для різних груп укр[аїнського] суспільства в їх оцінці укр[аїнської] економіки. Концепція Яснопольського була найближча до інтересів і прагнень укр[аїнської] територіальної буржуазії, що цю концепцію, і то без наукового обґрунтування, запозичила. Проте процес засвоєння тих концепцій в економічній думці 20 в. був досить складний. Але концепція Яснопольського мала безперечне значіння й для укр[аїнської] національної буржуазії, й для укр[аїнської] соціал-демократії. Адже ж деякі вчасники УСДРП стверджують, що на їхню економічну програму, їхню оцінку укр[аїнської] економіки великий вплив мала саме

праця Яснопольського «О географическом распределении государственных расходов и приходов Российской Империи». Територіальна укр[аїнська] буржуазія висловлювала своє ставлення до укр[аїнської] економіки головне в численних резолюціях своїх з'їздів і нарад.

Але в 20 в. керуюча ролі в розвитку укр[аїнської] економічної думки, отже й проблеми укр[аїнської] економіки, належить укр[аїнській] національній буржуазії, яка у виданнях різних укр[аїнських] буржуазних партій висловила свою думку щодо укр[аїнської] економіки. Один із ідеологів укр[аїнської] національної буржуазії (дрібної буржуазії) М.Грушевський в своїх публіцистичних творах не раз зупиняється на питаннях укр[аїнської] економіки. В статті, присвяченій Україні, в збірнику «Формы национально-го движения современных государств» (за ред. Костелянського) він визначав не тільки культурно-національні, а й суто економічні умови укр[аїнського] життя. На його думку, вони «такі, що вимагають самостійної укр[аїнської] господарчої політики, зважаючи на те, що ці умови в корні відмінні від умов північно-західних і північно-східних країн Росії»⁵⁸. Тут укр[аїнська] національна буржуазія знімала питання про самостійну укр[аїнську] економічну політику, виходячи ідеологічно з концепції Бачинського. Різниця між укр[аїнською] територіальною й укр[аїнською] національною буржуазією полягала в тому, що укр[аїнська] територіальна буржуазія обстоювала деякі вимоги укр[аїнської] автономії на суто економічному тлі. Укр[аїнська] національна буржуазія ставила питання про автономність господарчого життя України в цілому й на цьому будувала свої плани національного визволення України. Саме тут проблема укр[аїнської] економіки виявлялася як проблема національна.

Укр[аїнська] соціал-демократія своє ставлення до укр[аїнської] економіки, своє трактування проблеми укр[аїнської] економіки розвиває в двох напрямках. Перший напрямок – це певні політичні вимоги, політичні програми; другий – це наукове дослідження тогочасного укр[аїнського] господарства. У політичних програмах, в численних агітаційних виданнях укр[аїнської] соціал-демократії, а перед тим ще Революційної Укр[аїнської] Партії – маємо багато згадок про укр[аїнські] економічні справи. Всіх їх об'єднано основною думкою, котра особливо позначилася в революційній укр[аїнській] публіцистиці в період революції 1905 р. і пізніше, а саме про конечний зв'язок укр[аїнської] політики з укр[аїнською] економікою. Виходячи з того, що Україна являє собою окремий господарчий терен, суцільний господарчий організм, доводили, що інтереси укр[аїнської] економіки потребують нових, самостійних форм політичного буття. Інтереси промислового робітництва та сільськогосподарського пролетаріату вимагали інших політичних умов для розвитку укр[аїнського] господарства. Отож, діячі укр[аїнської] соціал-демократії, зокрема фахівці-економісти, вивчають стан укр[аїнського] господарства. Маємо цілу низку праць, які студіювали або загальні, або ж

⁵⁸ Грушевський М. Украинцы [в России] // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А.И.Костелянского. – Санкт-Петербург, 1910. – С.321.

спеціальні питання укр[аїнської] економіки. Один з ідеологів укр[аїнської] соц[іал]-демократії М.Порш спеціально студіює питання про розвиток українського робітничого ринку («Робітництво України»⁵⁹ та інші праці). Другий укр[аїнський] економіст – Стасюк, в статті «Економічні відносини України»⁶⁰ зібрав численний, дуже цікавий матеріал, що дає можливість з'ясувати питому вагу українського господарства в системі Російської Імперії та зв'язки його з польським господарством. Маємо ще низку праць українських економістів (Матвієва⁶¹, Гехтера⁶² тощо).

Таке пожвавлення укр[аїнської] економ[ічної] думки було помічене в російських колах і спричинилося до певної дискусії. Відомий російський економіст П.Струве в своїх статтях (напр. «Общерусская культура и украинский партикуляризм»⁶³) не раз виступає в укр[аїнській] справі, зокрема в справі української економіки. Струве особливо тут цікавився співвідношенням укр[аїнської] економіки та політичного й культурного стану України. Він каже, що «капіталізм розговаривает и будет разговаривать не по-малорусски, а по-русски». Ця думка яскраво відбивала ідеологію російських буржуазних кіл. З другого боку, в своїх наукових студіях, присвячених історії російського господарства (напр. «Крепостное хозяйство»⁶⁴), Струве намагався довести, що завжди існував зв'язок між господарством України й Великоруси. В укр[аїнській] пресі маємо кілька статтів, де заперечується думка Струве. У статті Гордієнка (М.Порша) «Капіталізм и русская культура на Украине»⁶⁵ подано систематично заперечення проти доводів Струве. Гордієнко доводить, що капіталізм на Україні, в дальшому своєму розвитку, приводить до поширення національного руху, втягнення ширших кіл українського суспільства в цей національний рух. Він каже: «Доки укр[аїнське] селянство буде розмовляти українською мовою, доти капіталізм на Україні розмовлятиме не російською мовою, а мовою українською»⁶⁶.

Найважливіший момент в розвитку проблеми української економіки – це безперечно революційна доба. 19 в. і початок 20-го дали багато для витворення й консолідації проблеми укр[аїнської] економіки, але тая проблема ставилася або в площині практичної господарчої діяльності на Україні, або в працях укр[аїнських] економістів, або врешті в програмах укр[аїнських]

⁵⁹ Порш М. Робітництво України (Нарис по статистиці праці) // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1913. – Кн.11. – С.107–162; Кн.12. – С.131–157.

⁶⁰ Стасюк М. Економічні відносини України до Великоросії і Польщі // Там само. – Кн.9. – К., 1911. – С.86–120.

⁶¹ Матвійєв В. Промисловість на російській Україні у 1910 р. // Літературно-науковий вістник. – 1912. – №4. – С.85–98.

⁶² Гехтер М. Значінне України в економічному житті Росії // Там само. – 1909. – №11. – С.288–301.

⁶³ Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. – 1912. – №1. – С.65–86.

⁶⁴ Струве П. Крепостное хозяйство: Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – [Санкт-Петербург,] 1913. – 340, XIII с.

⁶⁵ Див.: Порш М. П.Струве в українській справі // Літературно-науковий вістник. – 1912. – №5. – С.324–348; Гордієнко М. [Порш М.] Капіталізм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – №9. – С.16–32.

⁶⁶ Порш М. П.Струве в українській справі. – С.331.

політичних партій. Ця проблема весь час мала поточний характер, зв'язана була з сучасною економікою, сучасним політичним життям. Наукове дослідження цієї проблеми починається аж після революції. Для утворення проблеми укр[аїнської] економіки, як наукової проблеми, потрібне було вивчення укр[аїнської] економіки в її історичному розвитку.

REFERENCES

1. Honcharuk, T.H. (2005). Pratsi ukrains'kykh istorykiv O.Ohloblina ta M.Slabchenka iak pidgruntia ekonomichnoi kontseptsii M.Volobuieva. *Intelihehntsiia i vlada*, (5), 22–32. [in Ukrainian].
2. Lysiak-Rudnyts'kyi, I. (1966). Rolia Ukrainy v novitnii istorii. *Suchasnist'*, 1, 87–97. [in Ukrainian].
3. Ohloblyn, O. (1966). Popravka. *Suchasnist'*, 4, 116. [in Ukrainian].
4. Ohloblyn, O. (1966). Semen Pidhainyi (1907–1965). *Ukrains'kyi istoryk – Ukrainian Historian*, 3/4, 68–71. [in Ukrainian].

OLEKSANDER OHLOBLYN

THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN ECONOMY IN THE SCIENTIFIC AND PUBLIC OPINION OF THE 19–20TH CENTURIES (To the 90th Anniversary of the First Publication of the Article)

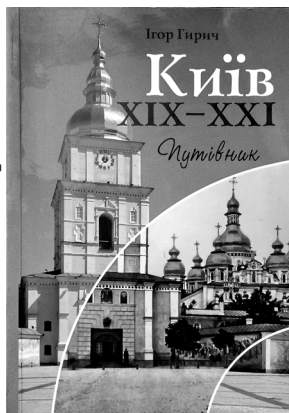
In the article by O.Ohloblyn, the thesis is presented and grounded about the economic autonomy of Ukraine as the corner concept of the economic history of Ukraine of the 19th – early 20th centuries. In the work grounded the thought that then-day economic process in Ukrainian circles should be represented as a triad: “territorial economics” – “national form” – “national liberation”. Author showed that socioeconomic events, phenomena and processes were translated into the cultural consciousness of society, which produced a series of visions of understanding the position of the “Ukrainian economy” for the first time in the “territorial”, and then in the “national” forms in the scientific and social thought of the 19th – early 20th centuries. In the article it is noticed that the conceptual proposal by O.Ohloblyn in the late 1920's was based on the positivist canons of historical writing (organicism, determinism, causality, factographic documentalism) and some requirements of Marxist methodology (materialist interpretation, domination of economic laws). Also in the article noted that those-time conceptual proposals of a number of Ukrainian historians, primarily O.Ohloblyn and M.Slabchenko, were built the anti-colonial discourses. Author paying attention that in the typological plan the concept of O.Ohloblyn in many aspects reminded the M.Volobuiev's vision. In particular, his thesis about Ukrainian SSR as historically formed national-economical organism. Also, in the article noted that the similarity of the concepts of O.Ohloblyn and M.Volobuiev was not only based on a common constructive basis, but also based on the deployment of anti-colonial discourses.

Keywords: scheme/concept of the history of Ukraine from the 19 – early 20th centuries, economic history, generation of Ukrainian historians of the 1920's, Ukrainian historiography, sociologization of history, anti-colonial discourses, Ohloblyn, Slabchenko, Volobuiev.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Гирич І.
Київ XIX–XXI ст.:
Путівник. – К.:
НАЦІОНАЛЬНЕ ГАЗЕТНО-
ЖУРНАЛЬНЕ ВИДАВНИЦТВО,
2013. – 255 с.**

**Гирич І.
Київ: люди і будинки. –
К.: Либідь, 2016. –
432 с.**

**Гирич І.
Історичний путівник по Києву: український Київ XIX – поч. XX ст.:
Культурологічний есей. – К.: Українські пропілеї, 2016. – 709 с.**

**Гирич І.
Український Київ кінця XIX – початку XX століття: Культурологічний есей. –
2-ге вид., виправл. і доп. – К.: Пенмен, 2017. – 798 с.**

Києвознавчі студії історика Ігоря Гирича об'єднуються єдиною концепцією¹ та форматом². Кожним своїм наступним виданням фахівець доповнює попереднє. Власне першою такою працею варто розглядати «Київ в

¹ «Автор пише про український Київ, роблячи акцент на історії другої половини XIX – першої половини XX ст. Як не дивно, цей дискурс найменш представлений серед киевознавчої літератури. Парадокс у тому, що є підстави стверджувати про тисячолітність українськості Києва, хоча в опонентів є система доказів, що українським місто не стало ще й досі. Вони можуть наполягати на його російськості, принаймні протягом останніх ста п'ятдесяти років. Із таким же успіхом можна казати про польськість Києва у XVII – першій половині XIX ст., або єврейськість у другій половині XIX – 30-х роках XX ст.» (докл. див.: *Гирич І. Передмова // Історичний путівник по Києву: український Київ XIX – поч. XX ст.: Культурологічний есей. – К., 2016. – С.3–4; Його ж. Передмова // Український Київ кінця XIX – початку XX століття: Культурологічний есей. – 2-ге вид., виправл. і доп. – К., 2017. – С.88–89).*

² «Традиційні путівники – це або розповідь про історичні події, що відбулися у місті, або опис його архітектурно-мистецьких пам'яток. Авторів хотілося поєднати одне й друге, подавши ніби стислий культурологічний нарис про Київ, де історичне і мистецьке – єдине ціле» (докл. див.: *Гирич І. Від автора // Київ XIX–XXI ст.: Путівник. – К., 2013. – С.12).*

українській історії: киевознавчі статті» (2011 р.), яка, за визначенням рецензента, «на перший погляд [...] є збірником низки розвідок, рецензій, заміток та матеріалів з обсягу киевознавства, написаних упродовж кількох десятиків років. Утім, ближче знайомство з текстами виявляє незвичну сюжетну канву, продукує низку своєрідних асоціацій та образів, демонструє перетікання буденних проблем на інші предметні поля, спонукає замислитися щодо інтелектуальних та культурних вимірів киевознавства»³.

Потім побачив світ путівник «Київ XIX–XXI ст.» (2013 р.), зміст якого вибудовано за сімома маршрутами: чотири екскурсії у Старому місті за лінійним принципом і три тематично-територіальних подорожі Подолом, Хрещатиком та Липками, Печерськом і Києво-Печерською лаврою. У передмові автор зазначив, що «вже готується докладніший і розлогий путівник, який в чотири рази за обсягом переважає цю книжку»⁴. Пізніше з'явилися невеличкі брошури, присвячені окремим самодостатнім і невід'ємним частинам історичного Києва⁵.

Упродовж 2015–2016 рр. у двох накладках, профінансованих державною програмою «Українська книга» та видавництвом «Либідь», опубліковано працю «Київ: люди і будинки». У цій книжці з'явилися анонсовані історичні околиці Києва (Голосіївський ліс та лаврські скити, Кирилівський монастир і Межигір'я), а також суттєво доповнено виклад про історичне серце міста (територію між Софією, Михайлівським Золотоверхим, Десятиною церквою й Лядськими воротами, «Київський акрополь та Андріївський узвіз», Поділ, Липки, Печерськ, Києво-Печерська лавра). Окрему увагу приділено Києву середини XIX – початку XX ст. й монастирському «обрамленню» міста. У відгуку на це видання зауважувалося, що «існують також Київ польський, єврейський, караїмський, німецький, татарський, чеський, російський»⁶, тим самим підкреслюючи, що вже можна говорити і про Київ український. Широке охоплення епох, неухильна державницька лінія, переконливий стиль викладу, а також колоритна мова оповідача вигідно вирізняють нову працю І.Гирича серед багатьох інших киевознавчих видань. У книзі «Київ: люди і будинки» охоплено терени історичного центру, військово-фортифікаційні, промислово-виробничі, громадсько-політичні, архітектурні, мистецькі, сакральні аспекти становлення й функціонування окремих міських осередків та кварталів.

Утім автор, як видається, користувався явно застарілими відомостями. Насамперед маємо на увазі сумні явища нашої доби, пов'язані з погіршенням цивілізаційної тканини історичного міста. Унаслідок цього млин Бродського вже не є найбільшою спорудою Поштової площі (с.160). Маріїнський палац,

³ Ясь О. [Рец.] Гирич І. Київ в українській історії: киевознавчі статті. – К.: Смолоскип, 2011. – 304 с. // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С.215.

⁴ Гирич І. Від автора // Київ XIX–XXI ст.: Путівник. – С.13.

⁵ Див.: Гирич І. Під захистом святого Володимира: університет та його околиці. – К., 2014. – 77 с.; Його ж. Магдебурзьке серце Києва. – К., 2014. – 84 с.; Його ж. Околиці історичного Києва. – К., 2017. – 80 с.

⁶ Пономарьов В. [Рец.] Гирич І. Київ: люди і будинки. – К., 2016. – 432 с. // Український археографічний щорічник. – Вип.19/20. – К., 2016. – С.560–563.

через млявий перебіг довготривалої реставрації, не є президентською резиденцією (с.185, 188), а скасована пам'ятка вже не стоїть на вул. Різницькій, 2 (с.268). Низку «новоділів» (музеї М.Старицького та культурної спадщини, метеостанція, готель «Театральний», будинки на вул. Володимирській, 23–25, Липській, 10) помилково названо автентичними пам'ятками. Крім цього, О.Шмідт, як з'ясувала М.Кадомська, не жив на вул. Франка, 26 (с.346), «мертва петля» не має жодного стосунку до вул. Нестерова (с.266), на площі Франка вже три (а не два; с.201) пам'ятники. Прикрі помилки в датуванні стосуються повідомлень автора про те, що будівлю комерційного інституту споруджено 1912 р. (с.346) – замість 1906 р.; Ново-Тимофіївська вулиця виникла на рубежі XIX–XX ст. (с.347) – замість 1930 р.; фонтан «Самсон» відновлено 2001 р. (с.112) – замість 1982 р.; проїзд Скоропадського найменовано в 1980-х рр. (с.177) – замість початку XXI ст. Підписи до ілюстрацій подекуди вражають невідповідністю: «Володимирський проїзд» (с.48) – замість однойменної вулиці; «училище на Лютеранській» (с.191) – замість лікарні на Ново-Павлівській; «особняк на Московській, 5» (с.266) – натомість на фото бачимо табличку з будинковим номером 17; «художнє училище» (с.377) – замість біржі тощо. Деякі підписи вводять в оману необізнаних. Так, Фундукліївська гімназія аж ніяк не була колишнім театром Бергоньє (с.349), а дзвіниця, на місці якої стоїть готель «Салют», належала до Великого Миколи, а не Пустинно-Микільського монастиря (с.252). Помилкову локалізацію споруд зустрічаємо й у текстах. Наприклад, Малею Миколу віднесено до Арсенальної площі (с.249), а технікум радіоелектроніки прописано на вул. Бульварно-Кудрявській, 2 (с.377).

Трапляються неоднозначні твердження про кількаразове перевищення довжини Притисько-Микільської вулиці (с.154) та фасаду Старого, нині Мистецького, арсеналу (с.262). У текстах автора зустрічаємо помилкове орієнтування за сторонами світу. Наприклад, Золоті ворота названо західною брамою «міста Ярослава» (с.33, 75), а не південною; ботанічний сад подано на північ від університету (с.197), а не на захід. Через явний недогляд авіаконструктора О.Карпеку названо «М.Карпенком» (с.325); у штабі Київського військового округу (КВО) на Липках посаджено В.Блюхера з Й.Якіром (с.237) – замість М.Ватутіна; музей КВО розквартировано у Кловському палаці (с.183) – замість Будинку офіцерів. До того ж відсутній іменний покажчик (як мінімум архітекторів – з огляду на назву книжки) та чомусь «засекречено» повний склад співробітників, дотичних до втілення масштабного проекту.

І хоча автор у передньому слові зазначив, що його книга – не путівник у традиційному сенсі, наважимося поставити її поряд із такими краєзнавчими пам'ятками, як «Київ теперь и прежде» (1888 р.) М.Захарченка та «Київ: путеводитель» (1918 р.) К.Шероцького. Праця І.Гирича «Київ: люди і будинки», на нашу думку, залишає позаду навіть академічний «Київ: провідник» (1930 р.) за редакцією Ф.Ернста.

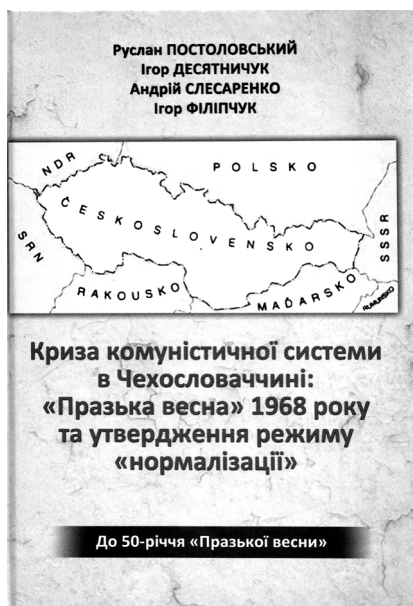
Наприкінці 2016 р. І.Гирич видав оновлений варіант концепції національної столиці під назвою «Історичний путівник по Києву: український Київ XIX – поч. XX ст.: Культурологічний есей». Тут уже включено іменний

показчик. Крім передмови додано статтю культурологічного змісту «Київ як українське місто» (с.8–26). Відразу впадає у вічі майже десятиразове зменшення кількості фотографій, що компенсується збільшенням тексту – цитування мемуарів, подання біографічних довідок про відомих киян та їхні оселі, оцінки національної ситуації в місті сто років тому. Додано розділ з описом історичних околиць і сучасних масивів, включених до меж міської території у XX ст.

Друге, виправлене та доповнене, видання з'явилося у середині 2017 р. під назвою «Український Київ кінця XIX – початку XX століття: Культурологічний есей». Тут, власне, додано цілий історіографічний розділ концептуальних нарисів міської історії: «Київ в історіографічному дискурсі» (с.3–24), «Історична пам'ять про український Київ початку модерної доби» (с.25–39), «Топоніміка Києва як спосіб відродження історичної пам'яті» (с.40–57), «Архітектурний образ Києва новітнього часу і в наші дні» (с.58–66), «Знамениті кияни: образи на тлі трансформацій пам'яті міста другої половини XIX – початку XX ст.» (с.67–82) та «Адреси українського Києва середини XIX – початку XX ст.» (с.83–87). Новими позиціями доповнено іменний показник.

Таким чином, багаторічні киевознавчі студії І.Гирича втілено в його працях останніх років, підготовлених в єдиній концепції та моделі, що передбачає інтеграцію історіографічної й культурологічної аналітики з традиційним путівником.

Сергій Вакулишин (Київ)
Валентин Кавунник (Київ)

**Постоловський Р., Десятничук І.,
Слесаренко А., Філіпчук І.**

**Криза комуністичної системи в Чехословаччині:
«Празька весна» 1968 року та утвердження
режиму «нормалізації» / За ред. Р.Постоловсь-
кого. – Рівне: О.Зень, 2018. – 240 с.**

Праця, підготовлена співробітниками Рівненського державного гуманітарного університету за редакцією його ректора професора Р.Постоловського, є оригінальним дослідженням із новітньої історії Чехії і Словаччини, в якому на основі широкої джерельної бази висвітлюються передумови, причини, хід та наслідки подій 1968–1972 рр. у Чехословаччині, їх вплив на по-

дальшу історію цієї країни. Книгу присвячено 50-річчю «Празької весни» 1968 р. – феноменальної спроби комуністів-реформаторів та інтелектуалів Чехословаччини реформувати тоталітарну систему, побудувавши так званий «соціалізм із людським обличчям». Це викликало непідробний жах у тодішніх лідерів «соціалістичного табору» та представників консервативного крила Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), які доклали зусиль для придушення процесу лібералізації. Але, незважаючи на достатньо нетривалий термін (січень – серпень 1968 р.), «Празька весна» справила значний вплив на процес розвитку країн радянського блоку, ставши, зокрема, прообразом «перебудови» у СРСР та передвісником краху світової системи соціалізму.

Рецензована праця стала синтезом результатів тривалих і плідних досліджень її авторами різних аспектів «Празької весни» 1968 р. та наступного періоду «нормалізації» у Чехословацькій Соціалістичній Республіці (ЧССР). Для її написання було використано ґрунтовну джерельну базу, насамперед документи з фондів Центрального державного архіву Чеської Республіки, архівів Федеральних зборів ЧССР, ЦК КПЧ, інститутів сучасної історії та літератури Академії наук Чехословацької Республіки, МВС Чехії тощо. Це дало змогу предметно розглянути процес розвитку чехословацького суспільства досліджуваного періоду, проаналізувати ідейну основу «Празької весни», причини її невдач.

Структура книги дозволила авторам розкрити передумови виникнення, інтелектуальну підготовку демократичного руху 1967–1968 рр., проаналізувати процес становлення елементів громадянського суспільства як на загальнодержавному рівні, так і регіональний вимір демократизації, а також висвітлити хід реставрації бюрократично-централістської системи та прояви антитоталітарного руху після придушення «Празької весни». Щоправда, кульмінаційні події 1968 р. у Чехословаччині – реакція радянського керівництва та його союзників по Організації Варшавського договору (ОВД),

дипломатичний тиск, військові маневри, переговори, погрози та вимоги до керівництва ЧССР «покласти край» діяльності реформаторів, що «становили загрозу завоюванням соціалізму», і, нарешті, вторгнення військ п'яти держав 21 серпня 1968 р. (операція «Дунай») та окупація країни, що стали відповіддю на політичну лібералізацію, поставивши крапку на її спробах вийти зі сфери впливу СРСР, чомусь не знайшли висвітлення у праці рівненських істориків. Натомість саме силове придушення «Празької весни» головним чином і сприяло припиненню демократичних перетворень та починань, розгортанню репресивних заходів, установленню партійно-бюрократичного режиму «нормалізації» у ЧССР.

Щодо хронологічних рамок дослідження проблеми, які визначені 1968–1972 рр., то вони, із нашого погляду, потребують більшого обґрунтування й пояснень. Так, доволі значний за обсягом другий розділ під назвою «Інтелектуальна підготовка демократичного руху 1967–1968 рр.» охоплює процес лібералізації чехословацького суспільства з середини 1950-х рр. А впродовж 1969–1972 рр. нове промосковське керівництво ЧССР здійснило репресивні заходи, що призвели до послаблення активності антитоталітарної опозиції, яка складалася лише з кількох нелегальних політичних угруповань переважно соціалістичного спрямування, що існували майже винятково у чеській частині країни. Уже у травні 1971 р. XIV з'їзд КПЧ (легальний, адже на наступний день після окупації країни – 22 серпня 1968 р. – в одному з цехів празького заводу «ЧКД» у Височанах відбувся «нелегальний» XIV з'їзд КПЧ, на якому до керівних органів партії було обрано всіх затриманих радянськими військовиками й вивезених до Москви чехословацьких лідерів, прийнято резолюцію та звернення до комуністичних і робітничих партій світу із засудженням окупації країни військами ОВД) констатував «ідейне, політичне й організаційне зміцнення партійних лав, перемогу над ворогами соціалізму у ЧССР» та «завершення розпочатого квітневим і травневим 1969 р. пленумами ЦК КПЧ процесу соціалістичної консолідації». Розгортання ж антитоталітарного опозиційного руху правозахисників і дисидентів у країні розпочалося після 1975 р. під впливом Заключного акта Гельсинської наради з безпеки та співробітництва в Європі, судового процесу над музикантами рок-групи «Плестік-піпл» 1976 р. і створення громадянської ініціативи «Хартія-77». Усі ці знакові події авторам слід було врахувати при визначенні хронологічних рамок.

Перший розділ рецензованої книги загалом класичний для досліджень, які здійснюються у царині історії. У ньому ґрунтовно проаналізовано історіографію проблеми, хоча й відсутній аналіз джерельної бази. Автор розділу Р.Постоловський поділив доробок представників різних історичних шкіл і традицій із проблеми на наступні групи: «офіційну» радянську та чехословацьку, «незалежну» самвидавчу й еміграційну, сучасну чеську і словацьку, модерну зарубіжну, пострадянську російську та українську історіографії.

Ми поділяємо логіку й аргументацію такої класифікації. Автор, зокрема, цілком слушно наголошує на заангажованості тих праць, що вийшли з-під пера радянських і чехословацьких авторів у 1970–1980-х рр., коли події

«Празької весни» характеризувалися як «спроба контрреволюційних сил» у ЧССР «зруйнувати політичні основи соціалізму», як «криза в інтернаціональних, міжпартійних і побратимських зв'язках» унаслідок «проникнення антирадянських елементів» до партійних і державних органів у Чехословаччині, діяльність котрих «підтримували західні спецслужби» (справедливо треба зазначити, що до таких істориків належав і автор цієї рецензії). Акцентується увага на недостатній джерельній базі та часто надмірній емоційності й політизованості висновків представників емігрантської історіографії, які нерідко були активними учасниками «Празької весни». Констатовано той незаперечний факт, що проблематика подій на рубежі 1960–1970-х рр. – одна з ключових тем сучасної чеської і словацької історіографії, доробок якої особливо детально проаналізовано. Доцільність виокремлення зарубіжної історіографії можемо пояснити тим, що це погляд на досліджувану проблему «збоку» – фактор, котрий максимально зменшує ризик історичної кон'юнктури. Водночас Р.Постоловський доволі високо оцінює досягнення пострадянської російської славістики у вивченні поставленої проблеми, проте констатує й повернення в останні роки ідеологічних оцінок, що виправдовують вторгнення військ країн ОВД до Чехословаччини. Аналіз вітчизняної історіографії підсумовується констатацією того факту, що ціла низка важливих питань у вивченні суспільно-політичного розвитку ЧССР другої половини ХХ ст. залишається без належної уваги українських дослідників або з різнополярним трактуванням.

Щоправда чомусь поза увагою автора залишилися такі узагальнюючі праці вітчизняних фахівців, як «Історія Центрально-Східної Європи» (за ред. Л.Зашкільняка; Львів, 2001 р.), «Історія Словаччини» (Є.Пугач; Харків, 2013 р.), «Нариси історії Чехії» (Ю.Зінько, С.Калитко, О.Кравчук, І.Поп; Вінниця, 2017 р.) та оригінальне дослідження військового історика Р.Пилявця «Повітрянодесантні війська в операціях “Вихор” (Угорщина, 1956) і “Дунай” (Чехословаччина, 1968)» (Київ, 2005 р.).

Цілком виправдано у другому розділі книги аналізуються передумови демократизації чехословацького суспільства, її інтелектуальна підготовка. Зокрема, на думку автора – І.Філіпчука, процес лібералізації охоплював період із середини 1950-х до середини 1960-х рр., натомість за рівнем впливу інтелектуалів на суспільну свідомість він виділяє два етапи: перший – із 1956 по 1961 рр., другий – із 1962 по 1967 рр. Дійсно, кризові процеси у чехословацькому суспільстві визрівали ще з 1950-х рр., а поштовх до відкритого засудження «деформацій» комуністичного ладу у Чехословаччині дав ХХ з'їзд КПРС, на якому було засуджено «культ особи» Й.Сталіна. Історик детально аналізує реакцію на рішення цього форуму, з якого почався процес змін і у Чехословаччині. Проявом певної лібералізації стало створення при ЦК КПЧ інституту підготовки теоретиків партії. На місцях у партійних організаціях розгорнулася широка дискусія, наслідком якої стали вимоги провести позачерговий з'їзд КПЧ для вирішення наболілих питань. Особливо виразно домагання демократизації суспільного життя прозвучали на II з'їзді Спілки письменників Чехословаччини (СПЧ) у квітні 1956 р., на якому не

лише було піддано критиці політику КПЧ, її «керівну роль» у суспільстві, поставлено під сумнів принцип «партійності» та «класової» детермінованості літературної, наукової творчості, але й лунали заклики рішуче відмежуватися від сталінських методів керування суспільними процесами та приступити до реформування чехословацького суспільства.

Посилювалися ліберальні настрої й серед студентів, досягши свого апогею під час травневих свят 1956 р., коли молодь у Братиславі та Празі вийшла з вимогами лібералізації, свободи слова, доступу до західної преси, розширення контактів із Заходом. Однак уже у 1957 р. партійне керівництво розпочало боротьбу з «ідеологічним ревізіонізмом». Про перемогу консервативних тенденцій у розвитку Чехословаччини у цей період свідчила й конституція 1960 р., за якою ця держава проголошувалася першою з країн «народної демократії», де «завершено будівництво соціалізму». Помітним виявом процесу лібералізації став III з'їзд СПЧ, що відбувся 22–24 травня 1963 р. Напередодні в лавах спілки та КПЧ було відновлено Ладо Новомеського, який у квітні 1954 р. став однією з жертв репресій і був звинувачений у «словацькому буржуазному націоналізмі». Також членство у СПЧ набули літератори, котрі відзначалися ліберальними поглядами.

У 1960-х рр. почався період ренесансу чехословацької економічної теорії. У цей час виникали різноманітні підходи до проблем «соціалістичної економіки», що в період «нормалізації» визначалися як «ревізіоністські». Приводом до суспільної дискусії з проблем економіки у Чехословаччині, як зазначав відомий економіст, один із лідерів «Празької весни» О.Шик у своїх спогадах, стала стаття радянського автора Є.Лібермана «План, прибуток, премія», що вийшла в газеті «Правда» у вересні 1962 р. Тоді ж у часопису «Руде право» з'явився матеріал О.Шика «Про зв'язки між виробництвом і споживанням», де наголошувалося на тому, що помилки у плановому управлінні економікою виникають через недостатнє розуміння суспільством внутрішніх зв'язків соціалістичної економіки, а також є виявом некомпетентності керівних органів усіх рівнів, що свідчило про більш радикальний підхід у чехословацькій економічній науці, представники якої прагнули змінити існуючу економічну систему. Значним фактором посилення демократичних тенденцій у розвитку чехословацького суспільства стала кампанія з реабілітації Ф.Кафки, що її розпочав германіст Е.Гольдштюкер.

У другій половині 1960-х рр. процес зростання політичної свободи, що виражався в демократизації суспільного життя, набув більшої динамічності. Це стало наслідком певної відкритості компартії, і як результат – просування політиків молодшої генерації, таких, як Ч.Цісарж, З.Млинарж, О.Шик та інших, котрим випало вирішувати важливі соціальні проблеми.

Значні зміни наприкінці 1950-х рр. відбувалися у чехословацькій філософії. Офіційна формалізована основа не могла стати опорою у справі пошуку нових підходів до соціальної реальності. Таку опору філософи знайшли у часопису Спілки письменників «Літерарні новини», на шпальтах якого в 1956–1957 рр. серед представників гуманістичного марксизму відбулася дискусія про зв'язок ідеології з наукою та про бюрократизм. Завдяки

цьому в період 1956–1959 рр. пройшла перша фаза руйнування сталінського способу мислення, що, згідно з офіційним підходом, мав існувати завжди. Дискусію розпочав учений секретар Інституту філософії АН ЧСРСР І.Світак статтею «Деякі причини відсталості теорії». Критику заідеологізованого способу сприйняття філософії продовжив К.Косик – також представник гуманістичного марксизму, який у студії «Гегель і наша доба» ставив питання про відмінність ідеологічного мислення від теоретичного. Значний внесок у процес руйнування старих ідеологем у філософії зробили полемічні статті у «Філософському часописі», а також такі праці, як «Світогляд радикальних демократів» і «Діалектика конкретного» К.Косика, «Матеріалістична діалектика» Ї.Цвекля, «Смисл життя» М.Маховця та інші видання, розглянуті в рецензованій книзі.

У чехословацькій історичній науці кінця 1950 – початку 1960-х рр. відбувалися процеси, що характеризувалися послабленням впливу методології марксизму, яка дискредитувала себе в період сталінізму, та глибшим вивченням джерел і фактів. Це був період внутрішніх суперечностей та пошуків вектора майбутнього розвитку. У середині 1960-х рр. чеські і словацькі історики, спираючись у своїх дослідженнях на значний масив архівних документів, спробували переглянути раніше встановлені ідеологічні постулати. Серед чехословацьких істориків почалися дискусії з різних гострих тем, зокрема про характер «народної демократії» й «народно-демократичну революцію» у Чехословаччині. Однак вони не виходили за межі «марксистсько-ленінського вчення» про «переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну».

Окреме місце серед передумов інтелектуальної підготовки «Празької весни» І.Філіпчук відводить IV з'їзду Спілки письменників Чехословаччини, що відбувся у червні 1967 р. Зокрема такі літератори, як В.Гавел, М.Кундера, П.Когут та деякі інші своїми виступами на форумі проявили себе як опозиційні політики. Зрозуміло, що в конфлікті з КПЧ ліберально налаштовані письменники не мали шансів на перемогу, але IV з'їзд СПЧ дійсно «став подією, яка значно прискорила соціальний рух у Чехословаччині».

Загалом позитивно оцінюючи здійснений автором розділу фаховий аналіз передумов демократизації чехословацького суспільства, слід указати на те, що він упустив таку важливу складову питання, як чеська та словацька демократичні традиції, що, зокрема, яскраво проявилися у часи існування І Чехословацької республіки в 1918–1938 рр.

У третьому розділі І.Десятничук проаналізував становлення елементів громадянського суспільства на тлі лібералізації комуністичного режиму навесні 1968 р. Очевидно, автор прихильник тези про первинність суспільного руху «знизу» та вторинність дій КПЧ у процесах демократизації у Чехословаччині. Водночас не заперечується думка про те, що поштовхом до подій «Празької весни» стала ситуація у вищих колах компартії. Суттєву увагу слушно зосереджено на інтелігенції та ЗМІ, що були своєрідним локомотивом реформаторського руху. Відзначено ключову роль інтелектуалів у підготовці «Програми дій», ухваленої новим партійним керівництвом на

квітневому 1968 р. пленумі ЦК КПЧ, вплив їх організаційних структур на формування громадської думки з ключових проблем реформування країни. Найважливішим досягненням демократичного руху у Чехословаччині автор вважає скасування цензури та режим свободи слова. Це дозволило представникам громадськості взяти участь в обговоренні нагальних проблем та запропонувати шляхи їх розв'язання, свідченням чого стала потужна інтелектуальна дискусія у ЗМІ. Найбільш резонансними з усіх політичних заяв були «Дві тисячі слів» письменника Л.Вацулика – своєрідний маніфест про необхідність демократизації політичної системи, опублікований одночасно в багатьох газетах ЧССР 27 червня 1968 р., під яким підписалися кілька десятків знаних діячів науки, культури та спорту, і на підтримку якого відгукнулися сотні тисяч чехословацьких громадян. Водночас І.Десятничук підкреслює, що свобода слова у ЗМІ не влаштовувала верхівку КПЧ на чолі з А.Дубчеком і наводить приклади прагнення партії до її обмеження.

Особливе місце у структурі новопосталого громадянського суспільства автор відводить громадським організаціям різного спрямування, що з'явилися навесні 1968 р. і намагалися звільнитися з-під опіки партійних органів, або прямо декларували свою політичну та ідеологічну самостійність. Погоджуємося з думкою про те, що головним досягненням недержавних організацій стало залучення безпартійних до активної громадської та політичної діяльності, хоча більшість нових структур найчастіше створювалися спонтанно й безсистемно, мали короткострокову орієнтацію та, відповідно, так і не набули впливовості. Ще більше організацій не визнавалися офіційною владою. Проте слід зазначити, що за наявності аналізу процесів відновлення діяльності Чехословацької соціал-демократичної партії у книзі відсутній матеріал про ситуацію в легальних Чехословацькій соціалістичній і Чехословацькій народній партіях, що робить картину суспільного життя у країні періоду «Празької весни» неповною.

Водночас вдалою знахідкою І.Десятничука стало порівняння двох суспільних груп із найрадикальнішими та найбільш консервативними поглядами на суспільну лібералізацію – студентства й робітництва. Аналізуючи молодіжне середовище автор, зокрема, констатує занепад офіційних молодіжних структур та відображає розвиток і діяльність студентського руху. Він оцінює поступову радикалізацію молоді в контексті її конфлікту з компартією стосовно питання поглиблення та законодавчого закріплення реформ. На цьому тлі логічним став висновок про те, що керівництво КПЧ не використало всіх можливостей діалогу з молоддю і у прагненні зменшити тиск із боку СРСР було готове піти на загострення ситуації задля «приборкання радикалів».

Становище робітництва автор розглядає крізь призму активності профспілкового руху. Він наголошує, що більшість робітників перебували під впливом комуністичної пропаганди, а тому зустріли суспільно-політичні перетворення «Празької весни» з пересторогами та побоюваннями. Водночас аналіз діяльності профспілок засвідчив їх поступове включення до процесу реформ. Так активізація й бажання їх лідерів перебудувати свою структуру, керуючись загальноприйнятими принципами, проявилися під час профспілкової

конференції у червні 1968 р., яка затвердила загальні зміни концепції профспілок як «незалежного, демократичного об'єднання трудящих», що проявилися в тенденції, спрямованій на досягнення ними більшої незалежності від політичних партій і держави у цілому. Окрім того, програма Революційного профспілкового руху (офіційна назва профспілок Чехословаччини – *С.В.*) наділяла профспілкові органи такими новими правами й повноваженнями, як можливість зупинки виробничого процесу у випадку недотримання умов безпеки праці, захист прав споживачів стосовно до виробників, захист громадян від негативного впливу підприємств на довкілля. І.Десятничук зауважує, що підтримка створення робітничих рад, діяльність робітничих комітетів із захисту свободи слова, зобов'язання підтримувати все, що сприятиме поживленню ринкових відносин, знищенню адміністративної монополії у виробництві й торгівлі стали свідченням того, що профспілки усвідомили неминучість реформ і взяли на себе частину відповідальності за їх проведення.

У четвертому розділі І.Десятничук сфокусував увагу на регіональних починаннях, викликаних поширенням атмосфери свободи. Громадські ініціативи у соціальній сфері, питаннях охорони довкілля, збереження пам'яток культури тощо було доповнено місцевими прагненнями, що мали загальнодержавне значення. Серед таких історик виокремлює рух, спрямований на створення організації, яка опікувалася б захистом інтересів селян і відновленням повноважень національних комітетів як повноцінних органів місцевого самоврядування. Вершиною регіональних ініціатив стало прагнення до територіально-адміністративної реформи на основі утворення повноцінної федеративної держави. Продуктивна, на наш погляд, думка автора про те, що найважливішим регіональним компонентом суспільної кризи у ЧССР виявилися проблеми, пов'язані зі становищем Словаччини. Саме «словацьке питання» стало одним із головних факторів, що сприяли падінню А.Новотного й утвердженню прореформаторськи налаштованого керівництва компартії. Реформи просувалися у Словаччині з певним запізненням, адже тут вони дещо гальмувалися традиційною нерозвиненістю політичного життя, обережним ставленням до будь-яких змін, скептичним поглядом на пропозиції, які надходили із Праги. Водночас у Словаччині спостерігалось протистояння декількох впливових груп інтелігенції, кожна з яких мала свій погляд на демократичні реформи у країні, проте їх загальним прагненням була федералізація – перетворення країни на рівноправний союз чеського і словацького народів.

Окремо висвітлено поживлення національних меншин та релігійних конфесій, котрі сприймали лібералізацію як можливість задовольнити свої специфічні прагнення. І.Десятничук констатує, що у ході посилення процесів самоорганізації суспільства на політичних, територіальних, господарських, професійних, «соціально-класових» принципах важливим фактором самовизначення й самоідентифікації особистості та груп стала етнічність. Ключовим питанням розвитку нового суспільства, що перебувало у процесі творення, з погляду етнічних меншин, було забезпечення такого їх статусу, згідно з яким одночасно відбувалося б їх включення у громадянське

суспільство, ототожнення з територією проживання за умов збереження власної національної ідентичності та відчуття зв'язку з відповідною етнічною спільнотою поза межами Чехословаччини. Зокрема у праці висвітлюються становище німецької, польської, угорської, української національних меншин та їхні прагнення в період «Празької весни» 1968 р. Констатовано зростання напруги у взаємовідносинах між словаками й угорцями, словаками та українцями. Окремо розглянуто особливості єврейського й ромського питань у Чехословаччині. Утім проблема національних меншин і міжнаціональних відносин у ЧССР під час «Празької весни» заслуговувала б на більш предметне дослідження.

Водночас І.Десятничук цілком правильно наголошує, що навесні 1968 р. феномен громадянства проник у всі сфери суспільного життя Чехословаччини, включаючи різні конфесії, які вимагали реабілітації та права на вільне віросповідання. Католики країни закликали до діалогу між церквою й державою задля нормалізації умов життя церкви, що означало відновлення вільного спілкування з Ватиканом, повернення на свої посади всіх титулярних та єпархіальних єпископів, реабілітацію засуджених за релігійну діяльність, відновлення діяльності деяких єпархій і монастирів. Окрім цього, вимагалися свобода у заснуванні теологічних училищ та семінарій, вільне релігійне виховання у школах і поза ними, свобода релігійної преси, радіо, телебачення. Окремо постало питання повернення церкві майна й нерухомості, конфіскованих у 1950-х рр., будівництва та ремонту храмів за державний рахунок. Слушні міркування автора стосовно того, що одним із найважливіших елементів становлення основ громадянського суспільства у країні стало формування його зародків на низовому рівні. Католицька церква й особливо парафіяльні священники доклали багато зусиль в організації низових осередків католиків-мирян, що, окрім внутрішньої соціальної самоорганізації, часто брали на себе правозахисні та політичні функції.

Теза про непов'язаність християнства з будь-яким суспільним устроєм, котру сприйняла більшість протестантських церков, створила умови для позитивного ставлення некаатолицьких церков до соціальних перетворень та їх лояльної співпраці з державою. Аналіз ситуації у протестантському середовищі дозволив авторові зробити висновок про перевагу поміркованої лояльності протестантів до влади, хоча тривалий час практична церковна політика держави ігнорувала пресвітеріанські особливості некаатолицьких церков.

Найбільш гострим у релігійній сфері, як наголошується у праці, стала проблема відновлення діяльності греко-католицької церкви (червень 1968 р.). Протести з боку православної конфесії переросли в постійні взаємні звинувачення, вибухи ворожості, насильницькі дії та заклики. Слушна думка про амбівалентність церковної політики партії. Попри те, що в період «Празької весни» керівництво країни задовольнило чимало вимог і побажань віруючих, для комуністів відстоювання церквами своїх політичних, культурних, економічних і соціальних інтересів означало їх перетворення на суб'єкти політики, що сприймалося як безпосередня загроза для КПЧ.

За логікою розвитку подій у Чехословаччині досліджуваного періоду далі у книзі мав би йти окремий розділ про події, пов'язані з придушенням «Празької весни» військами Організації Варшавського договору, який, утім, відсутній. А даремно. Зокрема, за деякими даними, 50% нинішніх громадян Російської Федерації зовсім не чули про «Празьку весну». Навіть у Чехії вторгнення 1968 р. й окупація країни сприймаються сьогодні громадянами як історія, і не більше того. Про ті часи згадують, головним чином, у річницю агресії – 21 серпня. «А у звичайному ж житті, в інші дні, – зазначає чеський історик П.Томек, – мені здається, люди вже не сприймають все так гостро. У них уже немає такого гострого відчуття приниження та несправедливості, як було тоді». Тому, мабуть, не випадково з нагоди 50-річчя «Празької весни» і з метою запобігання перекирчування історії 22 серпня 2018 р. парламент Чеської Республіки ухвалив резолюцію, якою визнав уведення військ Варшавського договору та СРСР у 1968 р. у Чехословаччину «вторгненням і окупацією». «Цей документ, – як наголосив ініціатор його прийняття глава фракції християнських демократів Я.Бартошек, – повинен стати чітким сигналом для громадськості, а також інших країн, у тому числі Росії. Таким чином, ми відкидаємо коментарі, які останнім часом лунають із приводу подій 1968 року, перекирчуючи їх істинний зміст».

Дійсно, ось уже півстоліття історики, а також політики та громадські діячі вивчають й аналізують цю фатальну подію, утім розставити всі крапки над «і» все ще не вдається. Як свідчать документи, опубліковані наприкінці 1980 – у 1990-х рр., відвертий тиск на оновлене керівництво ЧССР із боку партійно-державної верхівки СРСР та окремих країн ОВД із вимогами «наведення порядку» та припинення перетворень у країні, що суперечили радянській моделі соціалізму, здійснювався ще з кінця квітня 1968 р. і вже тоді не відкидалася можливість збройного втручання. А 21 серпня 1968 р. війська СРСР (близько 500 тис. осіб) та його союзників по ОВД – Східної Німеччини, Польщі, Болгарії та Угорщини (близько 300 тис. осіб) згідно з планом ретельно розробленої операції «Дунай» вступили на територію суверенної держави – ЧССР. При цьому саме рішення про введення військ ухвалювалося радянським керівництвом (імовірно 18 серпня 1968 р.) келійно, неповним складом політбюро ЦК КПРС і не одноголосно. Не було скликано ані пленум ЦК, ані сесію Верховної Ради СРСР – хоча б для формального схвалення воєнної операції, що готувалася.

Президія ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила «дії союзників по ОВД» як такі, що суперечать принципам відносин між соціалістичними державами й нормам міжнародного права. Проти інтервенції виступили всі конституційні органи ЧССР – Національні збори, президент, уряд. Міністр закордонних справ Ї.Гаек звернувся до Ради Безпеки ООН із вимогою розглянути питання про агресію СРСР. Водночас у «Зверненні до народу Чехословаччини», переданому в ніч на 21 серпня 1968 р. по радіо, населення закликали «дотримуватися спокою» й не чинити опору.

І справді, організованого збройного опору військам ОВД у ЧССР не було, населення реагувало на інтервенцію переважно тактикою психологічного

опору, наприклад, розвішуванням плакатів із написами «Батьки – визволителі, діти – окупанти» з метою насамперед деморалізувати військовиків. Але були жертви, причому з обох сторін, точна кількість яких навіть не відома й донині. Якщо десять років тому у скорботному списку чехословацьких громадян значилося 108 імен, то нині співробітники Військово-історичного інституту у Празі на основі прискіпливого вивчення архівних джерел і зустрічей із родичами загиблих встановили, що в перші місяці після вторгнення, із серпня по грудень 1968 р., загинули не менше, ніж 137 громадян ЧССР. У книзі «Окупація 1968 та її жертви», яка побачила світ до минулорічної річниці тих трагічних подій, чеські історики І.Пейчох і П.Томек намагалися також з'ясувати втрати з боку СРСР. Зокрема вони стверджують, що жоден із радянських солдатів не був застрелений «контрреволюціонерами». Принаймні автори не знайшли бодай одного випадку вбивства їх чехословацькими громадянами. Водночас український військовий історик Р.Пилявець на основі доступних матеріалів Центрального архіву міністерства оборони РФ наводить такі дані про втрати радянських військ у «подіях» 1968 р. у Чехословаччині: убиті й померлі від ран унаслідок дій громадян ЧССР – 12, загинули в катастрофах, аваріях та інших випадках – 50, через необережне поводження зі зброєю – 24, померли від хвороб – 4, за інших обставин – 3, покінчили життя самогубством – 5. Разом 98 осіб.

Отже висвітлення цих та деяких інших аспектів «Празької весни», зокрема з'ясування чинників і мотивів, що зумовили військове втручання країн ОВД у ЧССР, висвітлення реакції міжнародного товариства, окремих держав та їх лідерів і громадян (у тому числі в Україні) на події у Чехословаччині, їх наслідки й уроки для країн «соціалістичного табору» та в контексті європейської і світової історії загалом лише доповнили б проблемно-сюжетно, збагатили науково-теоретично і прикрасили змістовно рецензоване дослідження.

Щодо наступного після придушення «Празької весни» 1968 р. процесу реставрації бюрократично-централістської системи періоду «нормалізації» та виникнення й розвитку антитоталітарного руху, то ці питання у заключному, п'ятому, розділі книги аналізує А.Слесаренко. Він, насамперед, правильно зазначає, що внутрішньополітичний розвиток Чехословаччини другої половини 1968 та в 1969 рр. визначався боротьбою антиреформістської про-радянської й реформаторської фракцій усередині правлячої Комуністичної партії Чехословаччини. В основі політичної лінії реформаторів, на думку автора, було подолання недовіри радянської сторони, виконання рішень московських переговорів за тимчасового обмеження демократичних прав, зокрема свободи слова та зібрань. На практиці це призвело до закриття журналів «Репортер», «Політика» та деяких інших, створення міністерства друку й інформації, якому підпорядковували засоби масової інформації, розпуску незалежних організацій – Клубу активних безпартійних (КАН), Об'єднання колишніх політ'язнів К-231, Словацької організації охорони прав людини. 13 жовтня 1968 р. Національні збори ухвалили закон, який унеможлилював діяльність політичних організацій поза структурами Національного фронту. Своїх посад позбулися голова Національного фронту Ф.Крігель,

секретар ЦК КПЧ Ч.Цісарж, заступник голови уряду О.Шик, міністри закордонних (І.Гаск) та внутрішніх (Й.Павел) справ, керівники чехословацького телебачення й радіо І.Пелікан і З.Гейзлар. Це стало початком усунення з політичної арени найбільш активних прибічників реформ. Вирішальна проба сил, з'ясування співвідношення реформаторської та консервативної фракцій у вищому ешелоні партії відбулися на листопадовому 1968 р. пленумі ЦК КПЧ, на якому було створено виконавчий орган президії ЦК у складі 8 осіб. А.Дубчеку та Й.Смрковському протистояли «реалісти», прибічники «нормалізації», до яких приєднався голова уряду О.Черник. Головними посталями в керівництві партії стали Л.Штроугал, який очолив бюро ЦК КПЧ по чеських землях, та Г.Гусак – перший секретар ЦК Компартії Словаччини.

Тактика компромісів і поступок дубчеківського керівництва перед Москвою й консервативними силами наразилася на опір громадськості. Студентська молодь виступила з вимогами відновлення політики реформ та захисту громадянських прав, що їх було здобуто перед інтервенцією. Подальшу активізацію студентського руху спричинило самоспалення 16 січня 1969 р. на головній площі Праги студента Я.Палаха. Посерпневий розвиток Чехословаччини обумовив зростання суспільної ролі робітників. Кульмінації робітничий рух сягнув наприкінці 1968 р. під час дискусії щодо посади голови Федеральних зборів. Серед інших проявів підтримки реформ із боку робітництва відзначимо загальнодержавну конференцію представників заводських рад трудящих 9 січня 1969 р. у м. Пльзень.

Суспільно-політичний розвиток у ЧССР до квітня 1969 р. настільки загострився, що антиреформатори (Д.Кольдер, А.Індра, В.Біляк, О.Швестка, А.Капек, М.Якеш) із допомогою деяких неоконсерваторів, передусім Г.Гусака і Л.Штроугала, поступово готувалися перейти у відкритий наступ. Одним із приводів до великої провокації стала перемога чехословацької команди над радянською на чемпіонаті світу з хокею у Стокгольмі 21 березня 1969 р. Радянське керівництво використало цю обставину для різких нападок на А.Дубчека, Й.Смрковського та інших реформаторів у партії. Передусім використовувався військовий тиск. На травневому 1969 р. пленумі ЦК КПЧ нове партійне керівництво на чолі з Г.Гусаком запропонувало «програму нормалізації становища в партії та суспільстві», зміст якої вказував на повернення до неосталінських методів управління. У зв'язку з масовими демонстраціями на річницю введення військ ОВД 22 серпня 1969 р. Федеральні збори ухвалили запропонований О.Черником проект закону проти «організаторів акцій, що порушують громадський порядок і соціалістичний устрій». Документ став юридичною базою для переслідування прихильників реформ та інших інакодумців. «Нормалізаційні» засідання та з'їзди поступово проводили всі партії й організації, що входили до складу Національного фронту ЧССР. Особливо жорстких утисків зазнала наукова і творча інтелігенція. Зокрема було закрито ряд літературних та культурологічних журналів, із 300 чехословацьких письменників 117 втратили право на публікацію своїх творів.

Перші підсумки реалізації нового курсу підбив легальний XIV з'їзд КПЧ у травні 1971 р., який висунув основним завданням «побудову розвиненого

соціалізму» й завершення «нормалізації» на тих ділянках, де вона все ще наштотувалася на «труднощі». Із початку 1970-х рр. окреслилися територіальні відмінності у проявах нового режиму у чеських та словацьких землях. Заходи нормалізаторів у Словаччині мали обмежений, «м'який», характер порівняно з Чехією. Повна ротація кадрів, як і ідеологічно підкріплена політика реставрації старої системи неухильно вели до фіналу у протистоянні з противниками курсу «нормалізації».

Окупація Чехословаччини військами п'яти держав-учасниць ОВД, підписання Московського протоколу у серпні 1968 р. й перші «нормалізаційні» заходи фракції І.Гусака наступного року інтенсифікували процес виникнення всередині чехословацького суспільства антитоталітарної опозиції. Щоправда, завдяки стабільній економічній ситуації опозиційний рух у країні не набув масового характеру, як, наприклад, у сусідніх Польщі та Угорщині, але його прояви мали місце з моменту придушення «Празької весни» (ядром і рушійною силою виступили представники науково-творчої інтелігенції, найбільш невдоволені «нормалізаторською» політикою). Значну частину інтелектуалів після 1968 р. виключили з КПЧ, позбавивши права працювати за фахом, відкинувши на периферію життя. Їхні родини зазнавали переслідувань. Ідеологічний контроль із боку партії, жорстка цензура унеможливили будь-яку вільну наукову і творчу самореалізацію.

Особливе місце в антитоталітарному русі займало студентство, яке, засуджуючи «нормалізацію», почало поширювати перші публікації самвидаву, інформуючи суспільство про своє ставлення до внутрішньополітичної ситуації. Істотний вплив на формування опозиції справили широкомасштабні «чистки» в партії, державному апараті, профспілках, армії, засобах масової інформації.

Першим із політичних опозиційних угруповань наприкінці 1968 р. сформувався Рух революційної молоді (РРМ) – троцькістська ліворадикальна організація студентів і молодих робітників, відома також під назвою Революційної соціалістичної партії (РСП). Особливу роль в опозиційному русі кінця 1960 – початку 1970-х рр. відіграла група колишніх членів Чехословацької соціалістичної партії (ЧСП) у Брно.

В умовах автономного функціонування різні опозиційні політичні угруповання періодично співпрацювали між собою. Одним із прикладів взаємодії опозиції стала підготовка листівки «Звернення», розповсюдженої до виборів у представницькі органи ЧССР у листопаді 1971 р. Розглядаючи антитоталітарний опозиційний рух як головну перешкоду процесам «консолідації суспільства», гусаківське керівництво КПЧ розпочало наприкінці року широкомасштабний наступ проти незгодних. Разом із членами нелегальних політичних угруповань переслідувань зазнавали також окремі громадяни, які тим чи іншим чином висловлювали своє особисте несприйняття «нормалізації». Репресії проти активістів опозиційного руху у Чехословаччині викликали значний міжнародний резонанс. Наприклад, розгляду суспільно-політичної ситуації в «нормалізованій» ЧССР, як зазначається в дослідженні, у 1972 р. було присвячено 300 статей у 122 європейських виданнях. Ряд західних інтелектуалів ініціювали

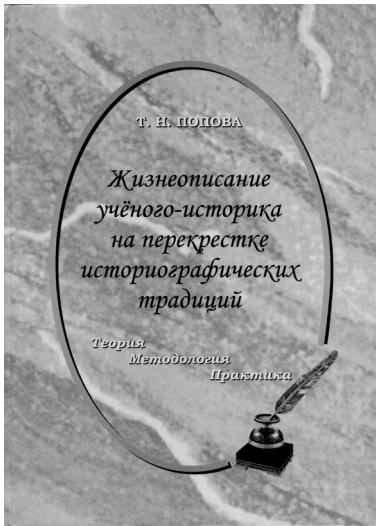
проект створення міжнародної комісії для розгляду політичних репресій у Чехословаччині.

У висновках до монографії автори підсумували основні результати дослідження різних аспектів «Празької весни». Зокрема серед причин провалу реформаторської політики та згорання діалогу між владою і громадськістю у Чехословаччині в 1968 р., окрім силового придушення реформ, дослідники висловлюють новаторську думку і цілком слушно наголошують на неготовності чехословацького суспільства до усвідомлення того, що «суспільний діалог міг завершитися успіхом лише за умов історичної вичерпаності суспільства радянського зразка», коли воно досягло б остаточних меж свого логічного розвитку, та за умов усвідомлення компартійною елітою такого стану. Більшість громадян цілком природно вважала, що реформаторські кроки неможливо здійснювати без участі влади – у цьому секрет величезної популярності КПЧ загалом та окремих її представників у період «Празької весни». Загроза суверенітету країни ще більше посилила довіру і сподівання населення на свою владу. І коли з'ясувалося, що більшість очікувань громадськості не виправдалася, настало жорстке розчарування, що супроводжувалося падінням активності та суспільною апатією (с.189).

Нарешті, заслуговують на увагу представлені авторами додатки: іменний покажчик, що містить понад 300 прізвищ, та оригінальні ілюстрації, які доповнюють зміст дослідження.

Загалом книга рівненських істориків, що з'явилася до 50-річчя «Празької весни» 1968 р., незважаючи на певні упущення, є оригінальним і цікавим дослідженням однієї з найбільш знакових подій новітньої історії Чехословаччини й, водночас, свідченням подальшого розвитку історичної славістики в нашій країні.

Степан Віднянський (Київ)

Попова Т.
ЖИЗНЕОПИСАНИЕ УЧЁНОГО-ИСТОРИКА
НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ:
ТЕОРИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ. ПРАКТИКА. – Одесса:
Бондаренко М.А., 2017. – 456 с.

Попова Т.
ЖИТТЕПИС УЧЕНОГО-ІСТОРИКА НА ПЕРЕХРЕСТІ
ІСТОРИОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЙ: ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ.
ПРАКТИКА. – Одеса: Бондаренко М.А., 2017. – 456 с.

Біографія як виклад життєвої історії людини є одним із найдавніших і найпоширеніших жанрів, видів та форм історієписання. Багатоманітність реалізованих і потенційно

можливих біографічних проєкцій годі навіть уявити, особливо тоді, коли йдеться про доволі тривалий проміжок часу з історії науки та культури. Із цієї перспективи ХХ ст. вирізняється як інтенсивними інтелектуальними мутаціями, резонансними соціокультурними імпульсами, масштабними культурними трансформаціями, розмаїтими інформаційними каналами й багатьма іншими передумовами, обставинами, чинниками, котрі продукують самотутні дослідницькі стратегії та епістемологічні взірці.

На зорі ХХІ ст. цифрові, мережеві, віртуальні площини нашого життя внесли до біографічних оповідей таку кількість новацій і метаморфоз, що нині споглядаємо не тільки низку тотальних, швидкоплинних мутацій знання, а й розмиття навіть базової демаркації між реальним та ілюзорним. Згадаємо, приміром, хоча б популярні практики з обсягу блогосфери чи соціальних мереж, які обіцяють ближчим часом кардинально змінити традиційні різновиди конструювання життєвих історій. Отож сучасні вчені-гумантарії чимдалі частіше воліють обговорювати персональні історії не у звичних форматах або усталених різновидах біографічного жанру, а у світлі біографізму як своєрідної множинності версіальних, конкуруючих, взаємодоповнюючих способів і форм конструювання, відтворення та представлення біографії у просторі сучасного соціогуманітарного знання.

Проблематика біографізму проступає в найрізноманітніших студіях, але найбільше дається взнаки тоді, коли автор опрацьовує життєві історії знах учених, інтелектуалів, мислителів. У цьому випадку змагання конкуруючих оповідей про провідного героя, зокрема традиційних, ревізійністських або, принаймні, варіативних викладів неодмінно спонукає до біографічних рефлексій, пояснень, тлумачень, інтерпретацій, а за великим рахунком – до побудови власної стратегії конструювання та репрезентації даної персональної історії, передусім її розгортання у вигляді різних, але взаємопов'язаних світів і площин людського буття.

Недаремно на теренах сучасної соціогуманітаристики виокремилися навіть своєрідні субдисциплінарні сегменти або міждисциплінарні напрями,

у межах яких прагнуть опрацювати, розробити й осмислити біографізм, зокрема в розрізі вповні конкретних дослідницьких запитів і наукових викликів. Один із таких напрямів представлено у вигляді традиційної біоісторіографії, котра дедалі сильніше трансформується внаслідок інтердисциплінарних запозичень і міждисциплінарних включень. Інші циркулюють у подібні своєрідних дисциплінарних сегментів або наукових напрямів, як-от біографіка та біографістика.

Нова книга відомої одеської дослідниці Тетяни Попової є студією про біографізм і його багатоманітні репрезентації, практики, проєкції та моделі у царині сучасного історієписання. Архітектоніка цієї праці, передусім її теоретичної та методологічної частин, доволі складна, позаяк авторка оперує різноманітними фрагментами тексту як самобутніми смисловими одиницями, котрі є неоднорідними й відіграють відмінні ролі – контекстуального введення, синхронного сполучення, компаративного зіставлення, проміжного чи паралельного екскурсу, конотаційного підкреслення, що загалом надає викладу неабиякого динамізму. У висліді споглядаємо ефект калейдоскопічної мозаїки, себто суцільної мінливості оповідальної канви, коли одну смислову палітру раптово заступає наступна, а розгляд певного контексту висвітлення нав'язує перетікання чи реконфігурацію попереднього сюжету тощо.

Наріжний запит одеської дослідниці пов'язаний із синтезуючою інтенцією на ниві біографічних стратегій і моделей конструювання та представлення життєвих історій. У метафоричному вигляді цей запит можна означити як своєрідний пошук «нитки Аріадни» в розгалуженому, вигадливому лабіринті біографізму за доби глобалізму, котрий утворився впродовж останніх десятиліть завдяки інформаційному трансферу різних академічних світів на пострадянському культурному просторі.

Та що означає версіальність біографізму в контексті написання чи конструювання конкретної життєвої історії?! Чи нав'язує певна дослідницька стратегія, обрана автором, однозначний видовий чи жанровий профіль конкретної студії? Наприклад, біоісторіографічного сценарію зі властивим йому сцієнтизмом у класичному чи некласичному дусі, інтелектуальної біографії з плаваючою калейдоскопічністю площин і світів персональної історії, строкатої, рваної, мозаїчної, фрагментарної оповіді біографічного наративу, котрий неначе бавиться з конфігурацією реальних і гаданих сценаріїв, жонґлюючи відмінними смислами... Тим більше, що палітра біографізму суттєво ускладнюється за рахунок «колективної» чи просопографічної історії, персональної історії інтелектуала й, власне, його автобіографічної проєкції або еґо-історії. Ця проблематика і склала загальну сюжетну канву представленої студії.

Провідна ідея Т.Попової полягає в тому, що саме відмінність між різними типами біографічного аналізу продукує можливість їх сполучення в межах єдиного тематичного чи проблемного поля (с.17). На думку авторки, саме розмаїття типологічних пропозицій у сфері біографічного письма й генерує великий діапазон можливих варіацій життєвої або персональної історії (с.27).

Наприклад, типологія історичних біографій відомого італійського адепта мікроісторії Дж.Леві здебільшого базується на масштабуванні історичного контексту, точніше певній конфігурації між мікро- та макроструктурами часу і зламами долі або самотутніми «рухами» особистості на авансцені минувшини. Натомість типологія американського дослідника історії економічної думки Д.Вокера пропонує багатопланову модель (біографія особистості, професійна біографія, бібліографічна біографія, ситуаційна біографія або біографія середовища), в якій кожний уявний пласт доповнює чи увиразнює попередні шари. Тож кінцевим продуктом, що постає як вислід відтворення низки таких пластів, є уявна сукупність, або радше сконструйована цілісність (с.27–30).

У певному розумінні такі типологічні пропозиції тією чи іншою мірою корелюються з ідеями багатомірної, взаємодоповнюючої, поліцентричної методології на полі історіографії. Утім постає питання: коли і в якому вигляді можливі й наскільки продуктивними є спроби синтезування або взаємодоповнення певних біографічних практик? Адже доволі складно навіть уявити синтезування чи узгодження дослідницьких стратегій, приміром, прихильника сцієнтичної біоісторіографії та прибічника вигадливих наративних моделей, адепта екзистенційної версії персональної історії й послідовника «нової біографічної історії», позаяк вони часто-густо пропонують контраверсійні наукові «рецепти». Тим більше, що в культурному просторі їх репрезентанти зазвичай прибирають на себе ролі показних і невтомних антагоністів, котрі завзято змагаються між собою.

Зауважимо, що своєрідним показником, який яскраво демонструє нинішнє розмаїття дослідницьких стратегій, концептуальних пропозицій і моделей у царині біографізму, є відсутність більш-менш усталеної конвенції щодо поняття «інтелектуальна біографія». Натомість маємо низку конкуруючих версій або проєкцій, у котрих провідну роль відіграє сформульована й артикульована дослідницька програма з головним пізнавальним запитом: що і в який спосіб хоче дізнатися та, урешті-решт, транслювати читацькому загалу автор.

Звичайно, рівень формалізації такої програми може бути доволі різним (с.43). Скажімо, у літературних портретах або замальовках-ескізах відомих інтелектуалів роль цієї програми можуть відігравати принагідні асоціації, чуттєві переживання, критичні події життєвої історії, ситуативні проєкції, колоритні мемуарні епізоди чи неординарні факти, навколо яких і розгортається біографічна оповідь. Натомість наративна модель апіорі нав'язує ту чи іншу програму екстраполяції задля конструювання структури, послугуючись якою автор-дослідник дошукується певних глибинних або прихованих смислів у біографії свого героя. Та побутують і спроби досить жорсткої формалізації життєвої історії за алгоритмом опитування, котре передбачає очевидну чи приховану програму типізації.

Утім і у цій сфері споглядаємо самотутні видові мутації, пов'язані зі всепроникними сучасними мас-медійними практиками, приміром у вигляді діалогічно побудованих життєписів, поданих у форматі розлогого інтерв'ю, котре

може сполучати виразні прикмети літературно-художнього портрету з тією чи іншою програмою опитування, притаманних практикам інтерв'ювання. Щоправда, указані мутації здебільшого відображають авторську креативність, аніж фахову конвенціональність.

У такому світлі доволі цікава розлога й добре структурована біоісторіографічна модель, запропонована Т.Поповою, котра є скоригованою, доповненою робочою програмою, використаною свого часу для побудови словникового розділу біографічного словника вчених Одеського університету. Ця модель складається з двадцять одного шару або рівня: 1) базові біографічні дані; 2) національні та соціальні характеристики; 3) походження й родинне становище; 4) освіта; 5) наукова підготовка та наукове зростання; 6) наукова, науково-педагогічна, науково-організаційна діяльність; 7) категорійний профіль (науковий); 8) наукове кредо: концептуальні погляди; 9) сфера наукової діяльності; 10) тип ученого; 11) історіографічна класифікація – належність до напрямку, течії, школи; 12) категорійний профіль (світоглядний); 13) визнання заслуг у науково-педагогічній діяльності; 14) наукові зв'язки; 15) службова діяльність (поза університетами); 16) громадська діяльність; 17) санкції (суспільні, наукові, карні заходи, арешти, ув'язнення, заслання й т. п.); 18) характеристика особистості (людини та професіонала); 19) географія мешкання; 20) оточення (комунікації); 21) наукометричний аналіз публікацій. Якщо взяти до уваги те, що кожен рівень докладно деталізований у вигляді окремих пунктів і підпунктів, то запропонована модель постає як складна, ієрархічна, багат шарова та розгалужена дослідницька програма (с.43–49).

Вочевидь модель Т.Попової – взірцева або ідеальна дослідницька програма, котра вимагає опрацювання біографічного матеріалу за 162-ма позиціями опитування чи напрямками представлення життєвої історії вченого. Більше того, цей складний алгоритм передбачає не тільки докладне оперування розмаїтими фактографічними відомостями, у тому числі з приватної, почасти навіть інтимної, сфери буття (психофізична конституція, ставлення до жінок, хвороби, вади характеру тощо), а й виняткових пізнавальних, методологічних, історіографічних, культурологічних і навіть психологічних рефлексій.

Певна річ, що навіть сучасному вченому з високою здатністю до саморефлексій та автопроекцій було б складно в повному обсязі заповнити таку біографічну «мапу» навіть на самого себе. Проте ці складнощі й виклики суттєво зростають, коли цю програму застосовувати ретроспективно, наприклад до побудови життєписів інтелектуалів XIX ст. Адже практично розкриття навіть одного-єдиного шару з обсягу цієї біоісторіографічної моделі може спричинитися до написання масштабної праці чи навіть цілої серії взаємопов'язаних студій. Тим паче, коли взяти до уваги неодмінні «білі плями» у життєписах бодай знакових інтелектуалів «довгого» XIX ст., а ще більше «екстремістського» й катастрофічного для українських учених XX ст.

Видається, що саме ідеальне призначення моделі Т.Попової добре прислужиться авторам-конструкторам життєвих історій, оскільки окреслює низку можливих варіацій для формування власних дослідницьких програм.

Недаремно одеська дослідниця слушно акцентує увагу на тому, що пропонує можливі комбінації чи варіації біографічного аналізу (с.50).

Водночас Т.Попова розглядає біографічні практики як у розрізі традицій радянського історієписання, так і у світлі сучасних новацій, котрі означає як пошуки нового біографізму (с.59). Авторські спостереження та роздуми демонструють, що біографічні студії навіть за радянських часів не зводилися лише до усталених чи канонічних схем, а пропонували розмаїті версії аналізу життєвих або персональних історій, які значною мірою визначалися конкретним дослідницьким завданням.

За візією авторки, сучасна палітра біографізму напрочуд складна, динамічна й полівимірна. Та, попри відмінну евристичну цінність і конструктивну спроможність різних дослідницьких стратегій і моделей, їх об'єднує спільна аксіологічна настанова про цінність та неповторність творчої індивідуальності (с.66).

Зрештою, Т.Попова обстоює думку про взаємопов'язаність проблем і викликів біоісторіографії зокрема та соціогуманітаристики загалом. Із-поміж них авторка виокремлює сценарні варіації в конструюванні сюжетного нарративу як полівимірного відображення людського досвіду, зокрема мінливість конфігуративних стадій репрезентації за філософом П.Рікером (с.81–85), побудову смислотворчих сюжетів у дусі культуролога Ю.Лотмана, ситуаційний аналіз як виявлення творчої індивідуальності (с.87–91), проблему подвійної суб'єктивності (суб'єкта-героя та суб'єкта-автора) в розрізі типології відносин автора й героя за версією філософа-літературознавця М.Бахтіна (с.92) та цілу низку інших.

На думку дослідниці, провідним маркером, який дозволяє розрізнити чи диференціювати відмінні практики біоісторієписання, є тип аналізу, ужитий щодо життєвої історії творчої особистості чи індивідуальності, котрий власне й формує провідну вісь у конструюванні модельних модифікацій або типологічному ранжуванні. Крім того, авторка замислюється щодо укладання базового тезаурусу з обсягу біографічних практик. Скажімо, вона розглядає побутування понять «образ» і «модель», а також своєрідну інструментальну й, заразом, термінологічну мутацію «образ-модель» (с.102–105). Подібні мутаційні трансформації споглядаємо і в авторському аналізі циркуляції термінів «біографічний метод» чи «історико-біографічний метод», який нав'язує екскурси до різних дисциплінарних світів (с.117–120).

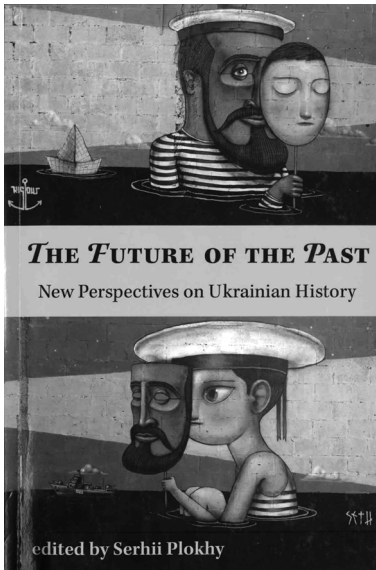
Водночас Т.Попова концентрує увагу на термінологічній сув'язі «біофакт» («біографічний факт») та «біо-джерело» («біографічне джерело»), що мимоволі генерує порівняльні інтенції щодо вживання таких понять, як «історіографічний факт» й «історіографічне джерело» (с.122–127). У певному сенсі такі термінологічні конструкції можна розглядати як свого роду «джерелознавчі інтервенції» на полі соціогуманітаристики. Більше того, авторка пропонує три базових варіації біоісторіографічної типології джерел (с.128–130). Гадаємо, що ці варіації стануть у пригоді багатьом ученим, особливо дослідникам-початківцям.

Серед означених варіацій згадуються і джерела на електронних носіях. Однак для написання сучасних біографій, життєвих та персональних історій роль електронних джерел уже не зводиться до дублювання відомостей на паперових носіях, оскільки в нашу цифрову, віртуальну, мережеву еру вони дедалі частіше посідають неповторне, ба навіть унікальне місце в інформаційній палітрі. Приміром, дописи у соціальних мережах дехто з дослідників уже кваліфікує як своєрідні еґо-джерела, котрі ліпше розкривають поведінкові, ментальні, культурні та психологічні риси особистості, аніж той чи інший сконструйований персональний профіль.

Чималу цікавість становлять і біоісторіографічні етюди Т.Попової, присвячені видатним історикам на інституціональному полі Одеського університету, зокрема О.Брікнеру, О.Маркевичу, Є.Щепкіну, Є.Трифільєву, В.Крусману, А.Флоровському, а також серія нарисів, присвячених персональній історії П.Біциллі та дисциплінарним спільнотам. Ці життєві історії ілюструють й унаочнюють низку рефлексій авторки з обсягу біографізму на конкретному фактографічному матеріалі.

Вочевидь перспективи інструментального, концептуального, видового та жанрового синтезу у царині біографізму, окреслені Т.Поповою, видаються багатообіцяючими, хоч і не вповні однозначними, адже містять як іманентні суперечності, так і розгортаються й циркулюють на конкуруючих полях міждисциплінарної, трансакадемічної взаємодії. Мабуть, вирішальне слово щодо рівня спроможності тих чи інших моделей, стратегій, пропозицій та інструментів належатиме практикам біоісторієписання, точніше наскільки вдало й адекватно вони «працюватимуть» на «живому» матеріалі конкретних біографічних студій. Позаяк навіть найкраща модель, накинута згори, не може апріорі «вписатися» до конкретної дослідницької програми, оскільки потребує самостійних модифікацій, уточнень, коректив, передусім уведення відповідних операційних термінів-інструментів «середнього» рівня. Отож самоцінність творчої індивідуальності чи особистості, а не самодостатність та уявна краса модельної проекції в біографічній історії має бути незаперечним пізнавальним імперативом і головною аксіологічною настановою.

На нашу думку, книга Т.Попової є цікавою, оригінальною та фундаментальною студією з осмислення біографізму як багатолікого інтелектуального, культурного, наративного, жанрового, видового та інтердисциплінарного явища на ниві сучасного історієписання. Ба більше, праця одеської дослідниці генерує чимало розмаїтих асоціацій, спостережень, рефлексій, коментарів і тлумачень, котрі безперечно спонукають авторів замислитися щодо того, як пишеться, відтворюється, конструюється, контекстуалізується та конфігурується життєва/персональна історія інтелектуала. Звісно, студія Т.Попової не дає всеосяжних, універсальних «рецептів», а натомість пропонує доволі складну, рельєфну палітру сучасної фахової майстерні історика у царині біографічних практик. Гадаємо, що найбільша заслуга авторки полягає в тому, що після прочитання її тексту проблематика біографізму вже ніколи не сприйматиметься в лінійному чи спрощеному сенсі.

**THE FUTURE OF THE PAST:
NEW PERSPECTIVES ON UKRAINIAN HISTORY /
ED. BY S. PLOKHY. – CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS:
HARVARD UNIVERSITY PRESS, 2016. – 506 p.**

**МАЙБУТНЄ МИНУЛОГО: НОВІ ПІДХОДИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ /
РЕД. С. ПЛОХІЙ. – КЕМБРИДЖ, МАССАЧУСЕТС:
ВИД-ВО ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2016. – 506 с.**

Українська історіографія в Північній Америці, від моменту свого виникнення взяла на себе подвійну місію «культуртрегерства». З одного боку, історики, які працювали у цьому полі, прагнули відкрити Заходу очі на існування України як окремого історичного об'єкта з власною історією, а з іншого – намагалися пропонувати альтерна-

тиву до тих ідеологізованих варіантів історієписання, які в різний час переважали у самій Україні. На сьогодні перше завдання значною мірою втратило актуальність, особливо після подій останніх років. Натомість друге видається чи не більш актуальним, аніж будь-коли, оскільки нині на такі історіографічні альтернативи чи не вперше існує запит у нашій країні. Показово, що редактор рецензованого тому професор української історії й директор Українського наукового інституту Гарвардського університету С.Плохій був відзначений цього року Шевченківською премією за свою синтезу історії України в розвідці «Брама Європи». Він став першим істориком, який здобув таку нагороду.

Пропоноване видання – це вибіркова публікація матеріалів конференції «*Quo Vadis Ukrainian History*», яка відбулася в Гарвардському університеті у жовтні 2013 р., і стала третьою у серії такого роду заходів, присвячених українській історіографії, організованих спільно Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Інститутом історії України НАНУ. Учасники конференції були запрошені обговорити відносини між українською історіографією й головними трендами в історіографії «глобальній». Хоча організатори все ще мали на думці питання: «Чи має Україна історію?», провокативно сформульоване М. фон Гаґеном ще в 1995 р.¹, цього разу вже йшлося не стільки про саме існування української історіографії поза межами нашої країни, скільки про стан поля, його можливості й перспективи розвитку. Особливим аспектом, до якого було привернуто увагу учасників, стало питання викладання історії в Україні та небезпек, пов'язаних із політизацією історії.

Матеріали збірника впорядковано за чотирма секціями. Першу («У пошуках нового наративу») присвячено пошуку альтернативи національній парадигмі української історії, що можна визначити також як головну тему для всього тому загалом. Цей розділ складається з трьох статей. Г.Касьянов і О.Толочко діляться своїми думками щодо концепту багатотомної історії

¹ Hagen M., von. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. – 1995. – №3 (Vol.54). – P.658–673.

України, проект якої було запущено Інститутом історії України НАНУ 2010 р. (утім досі він так і не реалізований); А.Рібер пропонує власну версію наративу для української історії в її дидактичному застосуванні; О.Бережна пропонує вичерпний огляд літератури, в якій Україна та її окремі регіони описуються й аналізуються як продукт їх «прикордонного» («borderland») статусу.

За такої масштабної постановки проблема реконцептуалізації наративних рамок для історії будь-якої країни надзвичайно складна. Інтелектуальні новації доби постмодерну, до яких покликаються у своїй критиці національного наративу Г.Касьянов і О.Толочко, насправді проблематизували наративну форму історичного знання як таку, а не лише національний наратив. Будь-який наратив за самою своєю природою – селективний конструкт². Будь-який наратив конструється ретроспективно³. Вибір істориком наративної форми, особливо коли йдеться про великі історичні синтези, ніколи не обмежується лише пізнавальними підставами. Як справедливо відзначили автори одного з подібних проектів, «обговорюючи минуле, суспільство виробляє мову й образи для конструювання спільного майбутнього»⁴.

Усвідомлення універсальності цих обмежень не залишає історикам іншого вибору, окрім як працювати в умовах багатоголосся наративних форм та аналітичних мов. Очевидно, що національна історія не має жодних підстав бути єдиною формою, в якій може писатися історія. У тому варіанті, в якому національна історія досі переважно була представлена в Україні, вона дійсно може продукувати віктимізацію, як пише А.Рібер, чи генерувати «конфлікт, нетолерантність і агресію», як вважають Г.Касьянов та О.Толочко. Критика конкретних національних наративів під таким кутом зору дійсно часто буває справедливою. Але структуралістське узагальнення, зроблене Г.Касьяновим і О.Толочком, відносно того, що національна історія є непродуктивною пізнавально й токсичною соціально вже через саму її наративну форму, видається значним спрощенням.

Можна назвати як мінімум кілька інтелектуально продуктивних історичних синтез з української історії, які також навряд чи провокують «національну нетолерантність, підозру до сусідів і ксенофобські настрої»⁵. Крім того, за всіх своїх вад національна історія досі продовжує шукати відповіді на важливі питання, з якими сучасні суспільства звертаються до історії. Якщо історія не буде транслювати відчуття належності, місця у світі та глибоких традицій, як вона зможе транслювати ганьбу, сором і каяття? Якщо національна історія до утворення національної держави абсурдна (Г.Касьянов і О.Толочко говорять так про історію Бельгії до 1830 р.), тоді яке може бути

² Porter Abbot H. The Cambridge introduction to narrative. – Cambridge, 2002. – 64 p.

³ Brooks P. Narratives of the Constitutional Covenant // Dedalus. – Winter 2012. – Vol.141. – No1. – P.47.

⁴ Новая имперская история Северной Евразии / Ред. И.Герасимов: В 2 т. – Т.1. – Казань, 2017. – С.9.

⁵ Див., напр.: Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – 360 с.; Magocsi P.R., Petrovsky-Shtern Y. Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence. – Toronto, 2016; Марочій П.-П. Україна: історія її земель та народів / Пер з англ. – Ужгород, 2012; Plokhly S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. – New York, 2015.

діло сучасним українцям до того, що козаки й селяни Речі Посполитої вирізали тисячі євреїв під час «Хмельниччини»? Чи що радянські громадяни, котрі мешкали на територіях, які лише в 1991 р. стали Україною, допомагали нацистам у здійсненні Голокосту?!

Альтернативи, які пропонуються у цьому розділі, орієнтують на зміну територіальної перспективи для української історії й наголошують на її периферійному чи то фронтірному статусі. А.Рібер радить умістити історію України у ширший «геокультурний» контекст, який він називає Євразією. Територіально в тексті А.Рібера вона більш чи менш точно збігається з Російською імперією в її найбільшому поширенні, а Україна виступає як її західний фронтір. Інтерпретація історії України як історії фронтиру, безумовно, містить значний потенціал. За великим рахунком, в аналітичному плані не має великого значення, чи буде ця територія описана як східний фронтір Європи, чи як західний – Євразії (обидва погляди присутні в рецензованому томі)⁶. Але коли (як у тексті А.Рібера) йдеться про історичну дидактику, така євразійська перспектива навряд чи може розраховувати на сприйняття у сучасній Україні. Як відзначив Ж.Дерріда, «вибір контексту це завжди перформативна операція й ніколи не суто теоретичний жест»⁷.

У наступному розділі («Транснаціональний поворот») автори продовжують обговорювати евристичні можливості, а також що може дати вивчення української історії для розуміння процесів на глобальному чи регіональному рівнях. Г.Куромія фокусує увагу на тому, як українське питання ставало глобальним у контексті суперництва світових колоніальних імперій, а А.Граціози та Дж.Лібер пропонують умістити історію України в контекст європейських і світових процесів державного будівництва й модернізації. Й.Петровський-Штерн зосереджує свою увагу на кількох контроверсійних проблемах історії євреїв в Україні та українсько-єврейських стосунків, зокрема на Хмельниччині, і на революційних подіях 1917–1921 рр. Але при цьому він наголошує на необхідності створити більш нюансовану картину таких відносин, яка містила б не лише конфлікт, а і тривалу історію продуктивної взаємодії в політичній, економічній, культурній сферах.

Тексти цього розділу також фокусуються на пошуку нової методології та аналітичної мови, яка може бути застосована для дослідження української історії. Зважаючи на широту постановки питань не дивно, що цей розділ виглядає найбільш гетерогенним у цілому збірнику. На прикладі життя і творчості українського географа С.Рудницького С.Зігель пропонує цікавий біографічний підхід до аналізу просторових уявлень кінця XIX – початку XX ст. в Україні. М. фон Гаген ставить перед собою завдання принести здобутки «колоніального повороту» у світовій історіографії до аналізу української історії й подивитися крізь колоніалістську перспективу на ключові події української історії. Така перспектива дозволяє багато подій – Першу світову війну, революцію і громадянську війну, сталінську соціальну інженерію та

⁶ Таку думку стосовно історії Білорусі висловив білоруський історик А.Левицький.

⁷ *Derrida J. Limited Inc.* – Evanston, 1988. – 132 p.

Голодомор, нацистську окупацію, пізній сталінізм і націоналістичний опір радянському режиму – побачити по-новому та глибше зрозуміти, зокрема, російсько-українські відносини.

У своєму аналізі М. фон Гаген багато чим завдячує критиці колоніалістської політики Росії, сформульованій українськими лівими інтелектуалами, зокрема текстами М.Шаповала. М.Фаулер, навпаки, аналізує цю проблему у критичній дискусії з ідеями іншого лівого українського інтелектуала – М.Хвильового. Зокрема вона не вважає, що дихотомія «колонія – метрополія» визначала процес культурної продукції в Україні. Авторка розглядає останню як мультиетнічний регіон, у котрому у взаємодії між культурними практиками різних етносів виловувалася радянська «культура в Україні», на яку вона пропонує звернути більше уваги. М.Фаулер пише, що проект М.Хвильового, котрий полягав у створенні сучасної міської культури, рівної європейській, провалився, і народна сільська культура гопака й вишиванки, а також українська класика ХІХ ст. були визначальними в оформленні змісту «української» культури. Але її підхід не дозволяє зрозуміти, чому саме цей проект провалився. Він не дозволяє в повній мірі взяти до уваги ті структурні умови, які створили й підтримували ситуацію, за якої українська культура залишалася субординованою російській і відігравала роль фольклорної варіації імперської культури. Неувага до цих обставин є виявом певної тенденції до ідеалізації імперської ситуації, яка помітна в літературі останнім часом. Коли ми аналізуємо імперську ситуацію, важливо уникати крайнощів. Слід не тільки брати до уваги фактор різноманіття, можливостей для контактів та обміну, але й не забувати, що остання – це також ситуація примусу, насильства, дискримінації, ієрархій.

Третій розділ («Повернення до регіону») містить тексти, які пропонують іншу, вужчу, територіальну перспективу як альтернативу національній парадигмі. Увага до просторових аспектів історичної репрезентації є взагалі однією з найбільш характерних рис рецензованого збірника у цілому. Десять із двадцяти текстів видання так чи інакше фокусуються на проблемі простору і просторового контексту для української історії. У цьому розділі Л.Вульф та І.Вушко розмірковують про історіографічне конструювання історичного регіону – Галичини. З.Когут аналізує історіографію дослідження козацьких еліт Лівобережної України. Цікаве явище поширення російських націоналістичних організацій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Правобережній Україні, у регіоні, де майже не було етнічних росіян, розглядає Ф.Гіллс. Пов'язана з тим же регіоном біографія релігійного діяча й історика П.Лебединцева, яку аналізує Г.Коулман, також демонструє неоднорідність того, що Ф.Гіллс називає «малоросійським лобі».

Обидва ці приклади показують складність відносин між регіональним патріотизмом, національною ідентичністю та політичними лояльностями в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Але якщо розглянути ці процеси у тривалішій хронологічній перспективі, можна побачити, наскільки проблематичними маркерами є мінливі політичні флуктуації для аналізу проблеми національної ідентичності. Очевидно, що поряд з аналізом політичного дискурсу еліт ми маємо уважніше придивитися до складніших і триваліших структур, які породжували відмінності й опиралися уніфікації.

Різні політичні сили намагалися ці відмінності по-різному каналізувати, але жодна з них не могла їх ані створити, ані ліквідувати.

С.Плохій у своїй статті показує, як увага до регіонів як екологічних зон посилює наше розуміння причин, поширення й наслідків Голодомору. У своєму аналізі він спирається на дані, об'єднані у «Цифровий атлас Голодомору» – частину проекту «Цифрової карти України», що реалізовується в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Цей проєкт – найбільш перспективне та новаторське міждисциплінарне починання у царині українських студій за останні кілька десятиліть⁸.

І нарешті останній, четвертий, розділ («Репрезентації минулого») присвячено проблемам публічних репрезентацій і соціальної ролі історії. Т.Таїрова-Яковлева пропонує огляд українських студій у російській історіографії останніх двох десятиліть, а П.Р.Магочій ділиться багаторічним досвідом викладання історії України в Північній Америці. Зважаючи на те, що студії пам'яті пережили останнім часом справжній бум, несподівано скромне місце в рецензованому виданні займають питання колективної пам'яті. М.Дичок і В.Кравченко у своїх статтях концентруються головню на темі сприйняття радянського минулого сучасним українським суспільством. Але якщо М.Дичок дуже обережно ставиться до можливостей впливати на «живу» пам'ять про історичні події ззовні й не схильна перебільшувати соціальної ролі історії, В.Кравченко вважає, що в Україні сьогодні «проблема ставлення до недавнього минулого є екзистенційною у своїй важливості». Таку драматичну оцінку важко зіставити з актуальною політичною динамікою в нашій країні. Майже 1 тис. населених пунктів, а також 52 тис. вулиць і площ було перейменовано, до 1,5 тис. пам'ятників В.Леніну демонтовано в рамках процесу декомунізації, який має сумну славу на Заході та є радше непопулярним в Україні. Але схоже, що досі західні експерти протестували проти декомунізації активніше, ніж самі українські громадяни. Історія та пам'ять традиційно важлива частина елітарних дискурсів, але ми досі знаємо не так багато про те, яке значення історія має поза ними.

У цілому видання дає можливість скласти досить добре уявлення про розвиток українських студій у Північній Америці й у світі. Скептично налаштовані щодо національної історії автори пропонують широке коло альтернатив, більшість з яких можна розглядати не тільки як альтернативну, але також як можливе доповнення, що може збагатити репрезентацію історії України як території. У цьому сенсі важлива пропозиція редактора цього видання поставити на порядок денний академічних дискусій питання про «нову національну історію», жанр історієписання, який вийшов би за межі етнонаціональної парадигми і скористався б із можливостей, що пропонуються глобальним, транснаціональним, мультиетнічним та регіональним підходами з тим, аби історики могли відповісти на дедалі зростаючий запит сучасних держав, націй і суспільств на спільні історичні наративи й історичні ідентичності. Збірник дає хороший матеріал, аби продовжити дискусію на цю тему.

Микола Боровик (Київ)

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu>

СЕРГІЙ ТАРАНЕЦЬ (Київ)

ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНІ Й ЕТНОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СТАРООБРЯДСТВА УКРАЇНИ В 1998–2017 рр.: ЗАВДАННЯ, МЕТОДИКА, РЕЗУЛЬТАТИ

Музей історії та культури старообрядства* України проводить регулярні історико-археографічні та етнографічні експедиції з 1998 р., хоча виїзди «в поле» було започатковано ще 1994 р., коли автор цього повідомлення навчався на третьому курсі історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Саме тоді прийшло зацікавлення краєзнавчою проблематикою, історією старообрядських монастирів, що існували раніше у с. Куренівка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Потім дослідник звернувся до проблематики російської національної культури в Україні у цілому. Особливість проведеної роботи полягала в тому, що її виконала практично одна людина, без залучення коштів із державного бюджету та грантів, охопивши значну частину території нашої країни.

Виконувана в університеті курсова робота вимагала залучення нових відомостей, основу яких склали наративні джерела, отримані у ході експедицій як у самій Куренівці, так і за її межами, зокрема у слободі Пилипонівці-Бершадській та с. Шурі-Копіївській (Вінниччина). Час дозволяв зібрати потрібний для автора матеріал, оскільки жили ще багато людей, які особисто бували в монастирях і пам'ятали обставини їх повсякденного життя. У той час удалося опитати десятки насамперед жителів с. Куренівка.

Динамічна експедиційна робота була розгорнута відразу після вступу до аспірантури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. У наступні роки автор тільки розширив географічний ареал своїх досліджень, провів зустрічі з сотнями старообрядців – свідками тоді ще багато у чому не зафіксованої історії.

За період із 1994 по 2017 рр. було проведено понад 100 експедицій у 9 областях України, 10 містах державного й обласного підпорядкування, 33 районах і понад 80 населених пунктах, у Чорнобильській зоні відчуження, а також у Росії, Білорусії та Молдові. «У полі» (без урахування досліджень 1994–1997 рр.) проведено понад

* Тут і далі нормативне написання слів «старообрядництво», «старообрядницький» та похідних подається в редакції автора (*прим. ред.*).

300 днів. Найбільш інтенсивними періодами експедиційної діяльності виявилися: 1999 р. – 22, 2003 р. – 36, 2004 р. – 34, 2008 р. – 27 і 2011 р. – 22 робочих дні.

Проведено ряд міжнародних заходів. У 2016 р. спільно з почесним професором Університету Тенрі Г.Сакамото здійснено українсько-японську експедицію у Вінницьку, Хмельницьку та Чернівецьку області, під час якої відвідано 13 місць компактного проживання старообрядців, метою якої було вивчення історії та сучасного стану громад.

У 2017 р. організовано п'ять експедицій, об'єктом вивчення яких стали російські старообрядці Київської області й Чорнобильської зони відчуження. У заходах узяли участь японські колеги з Університету Гоккайдо – професор С.Такагасі й докторант Ц.Цукада. У ході польових досліджень здійснено огляд колишніх місць проживання росіян у зоні відчуження, зокрема у старообрядській слободі в м. Чорнобиль, селах Замошшя, Бички, Замошенському Казанському жіночому та Чорнобильському Пустинно-Миколаївському чоловічому монастирях, а також у м. Прип'ять. Записувалися спогади старообрядців, що були очевидцями трагедії, історії про їх переселення на нові місця в Бородянський, Іванківський р-ни Київської обл.

Історико-археографічні та етнографічні експедиції, проведені музеєм, можна розділити на три види: 1) комплексні; 2) індивідуальні; 3) спеціальні. Перші характеризуються достатньою тривалістю у часі, значним охопленням території, широтою поставлених завдань, виконання яких в окремих випадках супроводжувалося синхронною роботою в місцевих архівах із додатковим залученням учасників. Головним завданням проведення комплексних експедицій було визначення ступеня загальної збереженості традиційної культури російських старообрядців, ареалу їх розселення, конфесійної структури, вивчення життєздатності громад, встановлення контактів із місцевими лідерами старообрядських згод. Індивідуальні експедиції як правило виконувалися самостійно. Вони були не настільки тривалими у часі, а кількість населених пунктів у межах кожної такої експедиції охоплювала від одного до трьох поселень. Ставилися конкретні завдання, які слід було виконати при здійсненні того чи іншого виїзду. Особливою результативністю вирізнялися спеціальні експедиції. Їх тривалість не перевищувала одного – двох днів, упродовж яких потрібно було організувати транспорт і доставити експонати до місця дислокації. Водночас ставилися завдання звірки та доповнення вже отриманого матеріалу, зокрема уточнення текстів російських або українських народних пісень після їх розшифрування, біографій священиків та уставників, історії формування й діяльності громад і т. д. Таким чином здійснено 16 комплексних, 47 індивідуальних і 36 спеціальних експедицій.

Мета експедиційної роботи полягала в отриманні найбільш повної інформації про історію, культуру та побут російських старообрядців в Україні на сучасному етапі їх розвитку, виявлення і збір документальної й наративної спадщини, здійснювалися археографічна обробка рукописів і стародруків, збирання етнографічного й фольклорного матеріалу російського та місцевого населення.

Окремо слід зупинитися на методиці проведення експедицій, яка була застосована в 1998–2003 рр. при комплексному обстеженні старообрядських поселень Поділля. Використовувалися традиційні методи, що застосовувалися при проведенні польових експедицій, зокрема методи спостереження, описів явищ традиційної культури, опитування, анкетування та роботи з запитальниками, фіксації матеріалу за допомогою фотоапарата й диктофона. Найбільш поширеним було інтерв'ю. Отримана у ході польових історико-археографічних та етнографічних експедицій

інформація після завершення виїздів належним чином документувалася. Особливе місце серед польової роботи зайняло збирання предметів матеріальної культури, що дозволило музею сформувати ряд тематичних колекцій. Кожен отриманий предмет обліковувався у журналі реєстрації експонатів, де вказувалися шифр та реєстраційний номер, дата отримання, найменування експоната, його коротка характеристика (час виготовлення, матеріал, авторство, історія побутування, художня й культурна цінність), коротка біографічна довідка про людину, що передала експонат, умови його придбання тощо.

Істотну допомогу у зборі історичного та етнографічного матеріалу надали жителі старообрядських поселень. Один і той самий оповідач міг розповідати про житло й водночас змістовно розкрити фольклорні сюжети та мотиви, говорити на інші теми. У поле зору потрапили населені пункти, де добре збереглися будівлі старовірів кінця XIX – початку XX ст. При опису архітектурних споруд суттєву допомогу надали Л.К.Рудакова (с. Борсків), Т.І.Суржикова (слобода Пилипонівка-Бершадська), М.Є.Кулаков (с. Майдан-Олександрівський), Ф.Є.Богданов (хутір Богомолівка) та ін. У дослідженні фольклору та весільного обряду безцінними виявилися відомості Т.І.Суржикової, в опису традиційних занять – М.Є.Кулакова.

Значна увага приділялася аудіозаписам українського й російського фольклору. Нині усна народна творчість представлена весільними (найбільш збереженими), а також ліричними, соціально-побутовими піснями, баладами, колядками, щедрівками. За весь період дослідницьких робіт «у полі» було записано понад 230 народних пісень росіян та українців, обряди народження дитини, весілля й підготовки до нього, поховання небіжчиків.

Обстеження місць компактного проживання старовірів в Україні засвідчило низьку присутність документальних джерел в їхньому середовищі. Стародавні книги досить популярні у старообрядців та активно використовуються ними при здійсненні богослужінь у храмах і вдома. У різних українських регіонах старовіри володіють цінними пам'ятками XVI–XVIII ст., дуже часто більш значними, ніж наявні стародруки у фондах багатьох обласних бібліотек. Спостереження підтвердилися під час проведення школи-семінару у Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. К.А.Тимірязєва в рамках II Міжнародної науково-практичної конференції «Доля старообрядства у XX – на початку XXI ст.: історія і сучасність». До Вінниці прибули підвищувати свою кваліфікацію працівники бібліотек, музеїв та архівів України, що працюють із книжковими пам'ятками кириличного шрифту XVI–XVII ст. Слухачам семінару допомогли парафіяни Покровської громади м. Бершадь, які для використання в науковій роботі люб'язно надали дослідникам книги XVII ст.

Загалом на території України в експедиціях отримано понад 130 стародруків і рукописів XVI–XX ст. Колекцію попередньо оглянули професорка МДУ ім. М.В.Ломоносова І.В.Поздєєва та провідний науковий співробітник Бібліотеки РАН М.Ю.Бубнов. До зібрання рукописів увійшли сімейні поминальні книжки – синодики або поминання, молитовники, келійні правила, наслідування Божественній літургії, каноники, панахидники, монастирські чиновники, недільні тропарі, молитви на вихід душі, чини прийому від ересі, тріоді пісні, місяцеслови, життя святих, співочі книги на крюкових нотах, у тому числі октаї, обідниці і празники, старообрядські збірники різного змісту, документи про вилучення землі, виписи з кріпостей

нотаріальних архівів, геометричні плани садибних земель. Є рахунки на придбання книг у московському видавництві «Знаменное пение», духовні заповіді, договори парафіян з органами радянської влади на використання храмів, документи про реабілітацію репресованих старовірів, привітання архієреїв зі святами, запрошення активу на церковні собори. Фонд поповнили апокрифічні твори «Повість про царя та царицю, вельми душі корисна», «Сон Богородиці», апокрифічні зошити про кінець світу і прихід антихриста, рукописне письмо «Єгда идеши в путь».

Серед найбільш цікавих рукописів – примірник 1722 р. під назвою «Послання в слободу Зибку, писане скарбником старцем Павлом», отримане в п. Добрянка Чернігівської обл., багато орнаментовані «Празники на крюках» другої половини XVIII ст., синодик куренівських старообрядських монастирів другої половини XIX ст. У рукописній колекції зберігається фрагмент гектографічного видання «Шувайська бесіда та матеріали для історії розбрату іменованих неокружників», яку в 1903 р. склав і видав М.Бриліантов.

Колекцію стародруків становлять примірники, отримані у ході польових досліджень і придбані музеєм у процесі комплектування фондів. До її складу увійшли Біблія, різні молитовники, псалтирі, часовники, каноники, служебники, шестодневи, тріоді пісні, загальні, цвітні, мінеї за січень і загальні, співочі октаї, октоїхи та празники на крюках, страсті Христові, правила керівництва для ченців, синодики, символи сповідання, прологи на зиму, весну й літо, повчання та життя святих, святці, статут, чин вінчання, книга про віру, Євангеліє апракос, кормча, апостол, канони окремим святым та ін.

Дуже цікавою є добірка стародруків, виданих у середині XVII ст.: «Кормча» Московського друкарського двору 1652 р., «Тріодь пісна» 1640-х рр., «Тріодь пісна» 1650 р., «Тріодь цвітна» середини XVII ст., «Псалтир» середини XVII ст., «Октай» 1641 р., частини книг каноника та служебника XVII ст. Найбільш давнім примірником бібліотеки є «Тріодь Пісна» кінця XVI ст. з с. Краснянка Вінницької обл. Одна з найцінніших книг зібрання – «Тріодь загальна», отримана у с. Круги на Вінниччині від Н.Ф.Шелестова. Примірник містить автограф великого московського землевласника, державного діяча часів царя Олексія Михайловича, співголови Боярської думи 1657–1658 рр. боярина і князя Б.О.Рєпніна (помер 1670 р.). Бібліотека музею має також раритетне (за визначенням М.Ю.Бубнова) видання «Часовника», надрукованого в Москві 1634 р., до якого приплетено додаткові тропарі видання XVIII ст. (екземпляр не має початку й кінця). Цю книгу було отримано 2007 р. у с. Борсків Вінницької обл.

На Житомирщині у старообрядців богослужбові книги представлено дуже слабо. Але дещо нам удалося побачити й там. Зокрема у с. Теньківці зафіксовано «Часослов», «Псалтир» і «Великодня служба» (всі книги видано в Москві на початку XX ст.).

Пріоритетне місце в експедиційній роботі займає комплектування фондів Музею історії та культури старообрядства України. У результаті досліджень 1998–2017 рр. істотно поповнено його фонди, зокрема 49 одиницями переважно жіночого одягу. У зібрання включено шуби, козушки, бикешки, польки, ватники, халати, холодайки, сарафани, спідниці, натільні сорочки, чоловічі косоворотки, хустки, пояси, чепчики, кички, нагрудні прикраси, окремі екземпляри священицької одягу (стихар, скуфія).

У фонді налічується 52 одиниці знарядь праці – лопати, серпи, прядки, веретена, гребені, «лапи» для виготовлення взуття, шила тощо. Важливим придбанням музею стала скриня тесляра кінця XIX ст., придбана у с. Борсків у мешканки Вінниці Т.С.Мартинової.

У колекції представлено предмети побуту старовірів. Це вироби з домотканого полотна, які дуже яскраво характеризують національні особливості російської культури, зокрема скатертини, настільники, рушники, рядна, налавники, а також посуд, ложки, макогони, друшляки, ночви, дитячі колиски, віконні карнизи, праски, підставки та рамки під фотографії й календарі, полиці під різні предмети. Важливий розділ фонду становлять меблі: шафи, буфети, великі та малі лави, скрині, стільці, тумби з дзеркалами, храмові запрестольні крісла і стільці, домашні іконостаси, а також предмети церковного начиння, у тому числі іконні рами, свічники й т. д.

У ході експедиційної діяльності з одночасною широкомасштабною архівною роботою було отримано ексклюзивний і найбільш повний (із зазначеної проблематики) матеріал, що стосується різних сторін життя старообрядських громад в Україні, починаючи від повсякдення й історії та закінчуючи питаннями культури та богослов'я. Установлено рівень збереженості й життєздатності традиційної культури, її адаптаційні можливості у сучасних умовах. Налагоджено контакти з сотнями російських старообрядців і десятками представників українського етносу Південно-Східного Поділля, одержано відомості про становище Київської єпархії Російської православної старообрядської церкви, громад поморської та федосеевської згод, як у радянський період, так і в наш час.

У результаті історико-археографічних, етнографічних експедицій Музею історії та культури старообрядства України впродовж 1998–2017 рр.:

1. Визначено час та якісні зміни, що відбулися у житті старообрядських громад у радянський період. Для старовірів цим часом виявилися 1950–1960-ті рр., коли пішло покоління людей, світогляд і цінності яких сформувалися ще у царській Росії; кожне наступне покоління старообрядців ставало носієм радянського способу життя. Для старовірів 1960-ті рр. стали тим рубежем, коли вони почали відмовлятися від власної системи цінностей і характерних традиційних норм поведінки в повсякденному житті та побуті, замінюючи їх новими і, як тоді здавалося, більш прогресивними формами соціальної поведінки.

2. Проведено підрахунок кількості старообрядців, що проживають в Україні, визначено їх чисельність на рівні 65 тис. осіб, що в понад 3 рази менше порівняно з дореволюційним періодом.

3. Розкрито конфесійну структуру старообрядської спільноти, як по окремих регіонах, так і по країні у цілому; зафіксовано перехід старообрядців із більш радикальних до менш радикальних згод.

4. Вивчено діяльність Київської та всієї України єпархії Російської православної старообрядської церкви, встановлено спадкоємність її єпископату.

5. Виявлено знову сформовані духовні центри безпопівців, зокрема всеукраїнський центр старовірів поморської згоди у Житомирі, духовні центри поморців місцевого значення в м. Літин Вінницької обл. й м. Коростень Житомирської обл.; встановлено відсутність координаційного органу у зникаючій федосеевській згоді.

6. Записано понад 230 російських та українських народних пісень, частівок, балад, колядок, похоронних голосінь у російському середовищі 9 областей України й серед українців Південно-Східного Поділля; констатовано слабку збереженість фольклору у старообрядських селищах, що в безпопівців пов'язано також із заборонами на розваги.

7. Зібрано близько 200 справжніх фотографій, які відображають життя старообрядського духівництва, купецтва, міщанства кінця XIX–XX ст., українського населення с. Куренівка Вінницької обл.

8. Зроблено понад 4,2 тис. цифрових фотознімків і більше 800 фотографій на паперовій основі та пластику, які відобразили документи, храми, житло, одяг старорів, видатних діячів старообрядського руху.

9. Зафіксовано і придбано кілька сотень стародруків, рукописів, сотні одиниць знарядь праці, меблів, одягу росіян та українців.

10. Зібрано й задокументовано багатий ексклюзивний матеріал про останні роки життєдіяльності Куренівських старообрядських монастирів.

Отриманий під час експедицій матеріал уводиться в науковий обіг, публікується у збірниках «Старообрядська культура та сучасний світ» (вийшло 8 випусків), «Джерела з історії Куренівських старообрядських монастирів» (3 томи), монографіях «Старообрядство м. Києва і Київської губернії», «Історія села Куренівка», «Поділля: Традиційна культура і повсякденне життя російських старообрядців у XX – початку XXI ст.». У 2018 р. остання книга визнана найкращою працею Національної академії наук України в номінації науково-популярних видань. У 2011 і 2017 рр. у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї проведено виставки «Культура і побут старообрядців України (з фондів Музею історії та культури старообрядства України)», «Традиційна культура і повсякденне життя російських старообрядців Поділля», які інформували широку українську громадськість про останні досягнення польових історико-археографічних і етнографічних досліджень.

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Архів Української Народної Республіки: Міністерство внутрішніх справ: Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918–1920) / Упор. В.Кавунник. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2017. – 336 с.

Бердз Дж.
Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. – Рівне: Волинські обереги, 2017. – 168 с.

Верменич Я.
Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 369 с.

Винниченко І.
Німці в Україні: Біо-бібліографічний довідник = Deutsche in der Ukraine: Bio-bibliographisches Nachschlagewerk. – К.: Геопринт, 2011. – 352 с. (серія «Діаспори в Україні»)

Вінниця: Історичний нарис / Гол. ред. А.М.Подолінний. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.

Вітчизняна наука у соціологічному вимірі. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2017. – 75 с.

Водотика Т.
Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 240 с.

Герасименко Н.
Межигір'я: сторінки історії. – К.: Кліо, 2018. – 232 с.

Горобець В.
Гетьмани України: Іван Брюховецький та Москва. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. – 248 с. (серія «Міжнародна історія України»)

Горобець В.
Зірки та терени козацької революції: Історія звитяг і поразок. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 480 с.

Грищенко Ю.
Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя / Відп. ред. Я.В.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 269 с.

Губерський Л., Андрущенко В.
Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. – К.: Леся, 2008. – 516 с.

Дорош М.
Битва на Синіх Водах – локшина на вуха. Битва на Синій воді 1362 р. – наукова правда заради майбутнього. – Вінниця: Балюк, 2017. – 60 с.

Завгородній Ю.
Кілька епізодів з новітньої історії острова Хортиця (1917–1961 роки): Присвячено 100-річчю Хортицької злуки. – Вип.2: Сакральна географія: погляд з України. – Запоріжжя: С-Принт, 2017. – 32 с.

Злочини тоталітарного режиму у 30-х роках XX століття: Мат. VII Міжнар. наук. конф. «Революції в Україні XX–XXI століть: співзвуччя епох», присвяч. вшануванню пам'яті жертв трагічних подій, які отримали історичну назву «Великий терор 1937–1938 рр.», 20 квітня 2018 року. – Одеса: ОДУВС, 2018. – 142 с.

Ідеологічне та квазіправове обґрунтування Російською Федерацією анексії Автономної Республіки Крим / Упор. О.Ф.Белов, С.С.Кудінов, В.М.Гребенюк та ін. – К.: Нац. акад. СБУ, 2017. – 284 с.

Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: Зб. ст. та док.: У 5 т. / Упор. Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко та ін. – Т.1: Боротьба з інакодумством на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ: Монолит, 2013. – 260 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: Зб. ст. та док.: У 5 т. / Упор. Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко та ін. – Т.2: Інтелігенція Придніпров'я в жорнах тоталітарної системи. – Дніпропетровськ: Монолит, 2014. – 224 с.

Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: Зб. ст. та док.: У 5 т. / Уклад. О.Ю.Слоневський, Р.К.Терещенко. – Т.3: Голгофа Дніпровського металургійного заводу. – Дніпропетровськ: Монолит, 2015. – 216 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: Зб. ст. та док.: У 5 т. / Уклад. Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко та ін. – Т.4: Боротьба радянської влади проти технічної інтелігенції на Придніпров'ї. – Дніпропетровськ: Монолит, 2016. – 208 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: Зб. ст. та док.: У 5 т. / Уклад. Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко та ін. – Т.5: Криворіжжя у тенетах політичних репресій. – Дніпро:

Монолит, 2017. – 220 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій; упоряд. О.Т.Гончар. – Вип.28: Микола Костомаров і Україна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 400 с.

Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Гол. ред. М.М.Капраль. – Вип.28, ч.1. – Л.: Логос, 2018. – 608 с.

Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Гол. ред. М.М.Капраль. – Вип.28, ч.2. – Л.: Логос, 2018. – 630 с.

Ковтун В.

Історія Народного Руху України. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Факт, 1999. – 408 с.

Кот С.І.

Про стан збереження культурної спадщини України: (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.) / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 43 с.

Лютый Т., Ярош О.

Культура масова і популярна: теорії та практики. – К.: Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 2007. – 124 с.

Масенко Л.

Мова радянського тоталітаризму. – К.: Кліо, 2017. – 240 с.

Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: Нариси. Персоналії: У 5 т. / Упор. Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко, Р.К.Терещенко. – Т.1: Криваві жнива на освітянській ниві. – Дніпропетровськ: Монолит, 2013. – 216 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: Зб. ст.: У 5 т. / Уклад. О.В.Бойко, А.Ю.Шевченко. – Т.2: Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років. – Дніпропетровськ: Монолит, 2014. – 220 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: Зб. ст.: У 5 т. / Уклад. Н.Р.Романець. – Т.3: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920–1930-ті рр.). – Дніпропетровськ: Монолит, 2015. – 228 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: Зб. ст.: У 5 т. / Уклад. Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, О.В.Каїнова та ін. – Т.4: Каральні органи радянської влади проти національного підпілля. – Дніпропетровськ: Монолит, 2016. – 216 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: Зб. ст.: У 5 т. / Уклад. Є.І.Бородін, О.В.Каїнова, Ю.В.Пшеничний та ін. – Т.5: Репресії проти національної меншини на Дніпропетровщині. – Дніпро: Монолит, 2017. – 220 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Національна ідентичність і громадянське суспільство / Відп. ред. Є.К.Бистрицький. – К.: Дух і літера, 2015. – 452 с.

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.9: Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур. – Ч.1: Пам'яті д-ра Збігнева Навроцького. – Warszawa; К., 2017. – 748 с.

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.9: Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур. – Ч.2: Пам'яті д-ра Збігнева Навроцького. – Warszawa; К., 2017. – 820 с.

Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Решет. – Вип.27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 324 с.

Релігія у її складових і процесах їх осучаснення / За ред. проф. А.Колодного. – К.: Інтерсервіс, 2018. – 402 с.

Свет и тени «великого десятилетия»: Н.С.Хрущёв и его время / Сост. Л.А.Киршнер, С.А.Прохватилова. – Ленинград: Лениздат, 1989. – 481 с. (серія «Страницы истории»)

Смолій В., Якубова Л.

Історичний контекст формування проекту російський мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: (аналітична доповідь). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 144 с.

Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 622 с.

Спадщина: До 100-річчя створення системи архівних установ України та 95-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: Зб. наук. ст. і док. / Упор. Н.Л.Юзбашева. – Вип.4. – Дніпро: Ліра, 2018. – 276 с.

Старообрядоведение:

Энциклопедический и библиографический словарь: Исследователи истории и культуры старообрядчества второй половины

XX – начала XXI вв.: К XVI Междунар. съезду славистов в г. Белграде / Ред. и сост. С.В.Таранец. – Т.1. – К.: Ліра-К, 2018. – 604 с.

Стасюк О.

Видавничо-пропагандивна

діяльність ОУН (1941–1953 рр.). – Л.:

Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича
НАН України, 2006. – 384 с.

Таирова-Яковлева Т.

Инкорпорация: Россия и Украина после
Переяславской рады (1654–1658). – К.: Кліо,
2017. – 320 с.

Ткаченко В.

Україна: в пошуку ідентичності: (Нариси
політичної освіти): Наук.-попул. вид. – Т.3:
Бібліотека АПН. – К.: Політія, 2018. – 560 с.

Ткаченко В.

Україна – Росія: на сконі «пропащого часу»:
Наук.-попул. вид. – Т.4: Бібліотека АПН. –
К.: Політія, 2018. – 482 с.

Україна і Грузія у міжнародних відносинах:
історія та спільні виклики сучасності: До
сторіччя встановлення дипломатичних
відносин / Уклад. І.Матяш, Т.Путкардзе. –
К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. –
315 с.

Український Гетьманат: нариси

історії національного державотворення
XVII–XVIII ст.: 370-річчю Української
національної революції присвячується /
Відп. ред. В.Смолій. – Кн.1. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2018. – 610 с.

Український Гетьманат: нариси

історії національного державотворення
XVII–XVIII ст.: 370-річчю Української
національної революції присвячується /
Відп. ред. В.Смолій. – Кн.2. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2018. – 580 с.

Український історичний збірник / Гол.

редкол. Т.В.Чухліб. – Вип.20. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2018. – 363 с.

Український консерватизм і гетьманський

рух: історія, ідеологія, політика: Вісник
Київського нац. лінгв. ун-ту / Відп. ред.
Ю.І.Терещенко. – Вип.9. – К.: КНЛУ, 2017. –
195 с. (серія «Історія. Економіка. Філософія»;
вип.22)

Українській асоціації релігієзнавців

двадцять років: Зб. пр. та інформативок.
Українське релігієзнавство №65 / За
ред. А.Колодного. – К.: Ін-т філософії ім.
Г.С.Сковороди НАН України, 2013. – 324 с.

Фенич В.

Угорська Русь і «Ганнібалова присяга»
Михайла Драгоманова: початки
інтелектуального завоювання Закарпаття
Україною. – Ужгород: Говерла, 2015. – 144 с.

Чухліб Т.

Козаки і татари: Українсько-кримські
союзи 1500–1700-х років / Відп. ред.
В.Смолій. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська
академія», 2017. – 274 с. (серія «Міжнародна
історія України»)

Якубова Л.

Русский мир на Донбасі та в Криму:
історичні витоки, політична технологія,
інструмент агресії: (аналітична доповідь) /
Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2018. – 226 с.

Ясь О.

Багатоликий Микола Костомаров /
За ред. В.А.Смолія. – К.: Либідь, 2018. –
304 с.

Na kierunku głównego przeciwnika:

Stenogram narady rezydentów wywiadu MSW
w krajach anglosaskich 16 sierpnia 1966. –
Warszawa: Ін-т Studiów Politycznych PAN,
2016. – 183 s. (Dokumenty do dziejów PRL;
zesz.22)

Ruthenica: Щорічник середньовічної

історії та археології Східної Європи /
Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – Т.14. –
К.: Ін-т історії України НАН України,
2017. – 280 с.

Specimina nova pars prima: Sectio
mediaevalis. – №9. – Печс, 2017. – 205 p.

Vivat, Ukraina! У 3 т. / Упор.

В.І.Севаст'янов, Н.К.Севаст'янова. – Т.1:
Від Декларації про державний суверенітет
України до Конституції України. – К., 2015. –
816 с. (серія «Україна. Нова історія»)

Vivat, Ukraina! У 3 т. / Упор.

В.І.Севаст'янов, Н.К.Севаст'янова. – Т.2:
Двадцять років потому. Осмислення. – К.,
2015. – 1064 с. (серія «Україна. Нова історія»)

Vivat, Ukraina! У 3 т. / Упор.

В.І.Севаст'янов, Н.К.Севаст'янова. – Т.3:
D'où venons-nous? Qui sommes-nous? Ou
allons-nous? – К., 2017. – 1024 с. (серія
«Україна. Нова історія»)

Wilson A.

Ukrainian nationalism in the 1990s: A
minority faith. – Cambridge: University Press,
1997. – 300 p.

Złota księga historiografii Lwowskiej XIX
i XX wieku / Pod. red. J.Maternickiego. –
Rzeszów: Wyd-wo Un-tu Rzeszowskiego,
2007. – 612 s.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

VOLOSHCHUK M. (<i>Ivano-Frankivsk</i>) . Halych Princes and Nobles in Relations with Lithuania in the 12th–14th Centuries	4
MAHAS V. (<i>Zhytomyr</i>) . All-Russian Railway Union and Power in Dnipro Ukraine 1905–1908: Transformation of Relationships.....	20
PYRIH R. Military Elite of Ukrainian State: Evolution of Political Loyalties	46
KOVALCHUK M. Russian-Tula Detachment UPR Army: Formation and Combat Path (April – May 1919).....	68
STASIUK O. Soviet Electoral Campaigns as an Instrumentality of Society Indoctrination (On the Example of Ukrainian SSR of the Post-War Period)	84

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KULCHYTSKYI S. The Reasoning for the Holodomor of 1932–1933 as a Genocide in the Light of the Concepts of R.Conquest and R.Lemkin	98
PATRYLIAK I. "Shchur" Intelligence Case as a Source of the Study of Work's Methods of Soviet Union's Secret Service Agents Against Leaders of the Ukrainian Liberation Movement.....	128

PERSONALITIES

SHAPOVAL YU. Bohdan Osadczyk: "I am Called 'Otaman', Which is Guided Solely by His Own Opinion And His Own Pen"	146
--	-----

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

OLEKSANDER OHLOBLYN. The Problem of the Ukrainian Economy in the Scientific and Public Opinion of the 19–20th Centuries (To the 90th Anniversary of the First Publication of the Article) (<i>introductory article by O.Yas</i>)	175
---	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Hyrych I. 19–21st Centuries: Guide; Hyrych I. Kyiv: People and Houses; Hyrych I. Historical Guide on Kyiv: Ukrainian Kyiv 19 – Early 20th Centuries: Culturological Essay; Hyrych I. Ukrainian Kyiv the End of the 19 – Early 20 Century: Culturological essay (<i>S.Vakulyshyn, V.Kavunnyk</i>) ...	203
Postolovskyi R., Desiatnychuk I., Slesarenko A., Filipchuk I. The Crisis of the Communist System in Czechoslovakia: "Prague Spring" in 1968 and the Confirmation of the "Normalization" Regime (<i>S.Vidnianskyi</i>)	207
Popova T. Biography of a Historian on the Crossroads of Historiographical Traditions: Theory. Methodology. Practice (<i>O.Yas</i>)	220
The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History (<i>M.Borovyk</i>)	226

CHRONICLES

TARANETS S. Historical-Archeographical and Ethnographic Expeditions of the Museum of History and Culture of the Old Believers of Ukraine in 1998–2017: Tasks, Methodology, Results	231
---	-----

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	237
---	-----